

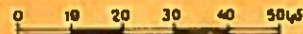


Թ.Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂԱԲՆԵՐԸ

200.
Zvoly

УЧУТСЯ



Թ.Խ.ՀԱԿՈԲՅԱՆ

III
ՄՈՎԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

(ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ)



«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ — 1977

«Սովետական Հայաստանի քաղաքները» աշխատության մեջ, փաստական նյութերի հիման վրա, բնութագրվում են հանրապետության մեծ ու փոքր քաղաքները (բացառությամբ շրջանային ենթակայության Զարենցավան ու Քաղարան քաղաքների), անհրաժեշտ տեղեկություններ հաղորդելով դրանց պատմական անցյալի, ժամանակակից տնտեսության, վարչական վիճակի, կոմունալ պայմանների, բարեկարգման, բնակչության, մշակութի, ժամանակակից հուշարձանների, նշանավոր մարդկանց վերաբերյալ: Աշխատությունը նախատեսվում է ընթերցող լայն զանգվածների համար:

10504 (8030) 77 «S»
701 (01) 77

© «Հայաստան» հրատարակչություն, 1977

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Սույն աշխատությամբ ձգտել ենք ընթերցող լայն հասարակայնությանը ծանոթացնել Սովետական Հայաստանի հանրապետական ենթակայության քաղաքներին: Գիրքը շարադրելու համար համապատասխան նյութեր են քաղված հրապարակի վրա եղած գրականությունից (վ. Համբարձումյան՝ «Գիտությունը Հայաստանում 40 տարում», 1940, Կ. Կոլմոյան՝ «Կիրովական», «Ալավերդի» և այլն, Ս. Հակոբջանյան՝ «Երևան», 1940, Թ. Հակոբյան, Ա. Սիմոնյան՝ «Երևան—2750», 1968, Թ. Հակոբյան՝ «Երևանի պատմությունը» (չորս հատորներով), «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն», 1970, վ. Հարությունյան, Մ. Հասրաթյան, Ա. Մելիքյան՝ «Երևան», 1968, Ա. Սիմոնյան՝ «Երևան», 1963 և այլն), վիճակագրական զանազան ժողովածուներից, ՀՍՍՀ կենտրոնական վիճակագրական վարչության որոշ ֆոնդերից, ՀՍՍՀ պետպլանի տնտեսագիտության և սլանավորման ԳՀԻ նյութերից, պարբերական մամուլում հրապարակված տեղեկություններից և այլ աղբյուրներից: Աշխատության հենքի համար կարևոր նշանակություն են ունեցել հատկապես «Հայաստանի և հարակից շրջանների աշխարհագրական անունների հանրագիտական բառարան»-ի գիտական արշավախմբի 1956—1975 թվականների աշխատանքների ընթացքում կատարած մեր ղիտումները, դիտողություններն ու տեղում հավաքված նյութերը: Յուրաքանչյուր քաղաքին անդրադառնալիս համապատասխան տեղեկություններ են հաղորդվում դրա աշխարհագրական դիրքի ու բնական պայմանների, պատմական անցյալի ու վարչական վիճակի, արդյունաբերության, տրանսպորտի ու կապի,

գյուղատնտեսության ճյուղերի (եթե այդպիսիք կան), բնակչության և նրա առողջապահության, ֆիզիկոսության ու սպորտի, կոմունալ պայմանների ու բնակչության սպասարկման, քաղաքի բարեկարգման ու բնակարանային շինարարության, մշակութային կյանքի ու նշանավոր մարդկանց, տնտեսական զարգացման հեռանկարների մասին: Գրքի թերությունների և վրիպումների մասին ընթերցողների ու մասնագետների դիտողությունները հեղինակը դիմումակութայամբ կընդունի հետագայում գրանք շտկելու համար:

Երևան-Գառնի
10 նոյեմբերի 1976 թ.:

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

A.G.B.U. LIBRARY
1. ԱՆՅՅԱԼԻՑ
TORONTO

Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը գտնվում է Արարատյան դաշտի հյուսիս-արևելյան եզրին, Հրազդանի երկու ափերին, ծովի մակարդակից 900—1200 մ բարձրության վրա: Քաղաքի զրաված տարածքի կլիման խիստ ցամաքային է՝ շոգ ու չոր ամառով և համեմատաբար խստաշունչ ձմեռով: Գարունն այստեղ կարճատև է, և ամառը վրն է հասնում արդեն մայիսի վերջերին: Երկարատև ու զով է լինում «ոսկյա» աշունը, ինչպես սովորաբար այն կոչում են երևանցիները: Օդի տարեկան ջերմության բացարձակ տատանումը 70⁰-ից անցնում է: Օգոստոսի միջին բարեխառնությունը 25⁰ է, իսկ հունվարյանը՝ -6,4⁰: Տեղումների քանակը 320—350 մմ է: Տեղումներ մեծ մասամբ լինում են դարնանը և աշնանը: Անձրևները, մանավանդ ամռանը, սովորաբար լինում են կարճատև, տեղատարափ բնույթի: Երևանի համար անսովոր չեն կայծակն ու որոտը, կարկուտն ու հեղեղները:

Երևանի միկրոկլիման զգալի չափով մեղմանում է նրա ջրավազանների, շրջակայքում տարածվող արհեստական, անտառների, քաղաքի պտղատու այգիների, բանջարանոցների և փողոցների երկայնքով ձգվող ծառադարձ ու կանաչապատ տարածությունների շնորհիվ: Դեկտրատիվ ծառատնսակներից Երևանում տարածված են հարավային չինարին (կամ սոսի), զնդաձև և սովորական ալագիան, նաիրյան բարդին, հացենին, չինարենին, ուռենին և այլն:

Առաջնակարգ է Երևանի խմելու ջուրը, որը բերված է շրջակայքի տարբեր տեղերից՝ 18—30 կմ հեռավորությունից՝ Արծվյանի շրջանի Քառասուն աղբյուրներից, Աշտարակի շրջանից, Ազատ գետի ձորից, Հրազդանի հովտից և այլ տեղերից: Դրանք բոլորն էլ աղբյուրների ջուր են՝ օրգանական մնացորդներից զերծ, սառնորակ ու վճիտ:

Երևանի զրաված շրջանի սահմանները անկայուն են:

Քաղաքը շարունակ ընդարձակվում է, զբաղեցնելով նորանոր տարածություններ:

Հարուստ և բազմադարյա պատմություն ունի Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը: Նա Հայաստանի և աշխարհի հնագույն քաղաքներից է: Երևան անվան ծագման մասին պահպանվել են մի քանի ավանդություններ ու առասպելներ:

Երևան անունը կապում են էրեբունի բերդաքաղաքի անվան հետ: Այդ բերդը կառուցվել է մեր թվականությունից առաջ 782 թվականին, ուրարտական Արգիշտի Առաջին թագավորի օրոք, այժմյան Երևանի հարավ-արևելյան կողմում, Արին-բերդ բլրի շրջանում: Արգիշտի I-ինը այդ բերդաքաղաքի կառուցման մասին թողել է սեպագիր արձանագրություն, որը փաստորեն Երեբունի—Երևանի «ծննդյան վկայականն» է և որը հաջողությամբ վերծանվել է ուրարտագետների կողմից: Երևանը 1968 թվականին բոլորեց իր հիմնադրված 2750 տարին, որը մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց ամենուր:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում Երևանի բուն տարածքում և շրջակայքում՝ Շենգավիթում, Նորաշենի շրջանում, Միծեռնակաբերդում, Կարմիր-բլուրում, Արին-բերդում հայտնաբերվել են նախաուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանի մի քանի բերդաքաղաքների, ամրացված վայրերի ու սովորական բնակավայրերի մնացորդներ: Շենգավիթում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները հնագետներին հիմք են տվել ենթադրելու, որ այդտեղ բնակավայր է եղել մեզանից տակավին 6000 տարի առաջ: Դեռ ուրարտական ժամանակաշրջանում (IX—VI դդ. մ. թ. ա.) Երևանի զբաղված տարածքը եղել է ամրությունների մի հանգույց, որտեղ հայտնի էին էրեբունի ու նրան փոխարինած Թեյշեբաինի (Կարմիր-բլուր) բերդաքաղաքները: Այդ ժամանակ բերդաքաղաքների շրջանում սովետական տարիներին պարբերաբար կատարված հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ նյութական մշակույթի մնացորդներ:

Մեր մատենագրության մեջ Երևանն առաջին անգամ հիշատակվում է VII դարի սկզբներին, Դվինի եկեղեցական

ժողովի առնչությամբ, իսկ երկրորդ վկայությունը վերաբերում է նույն դարի 40-ական թվականների սկզբներին՝ արաբական արշավանքների հետ կապված: Վերջին վկայությունից պարզ երևում է, որ Երևանն այդ ժամանակ բավական մարդաշատ էր և ուներ ամուր բերդ: Արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ Երևանում տեղի ունեցած ճակատամարտերից մեկը մեր մատենագրության մեջ ուղղակի կոչված է «Երևանի կռիվ»:

Արաբական գրիթն երկդարյա տիրապետության շրջանում (VII—IX դդ.) ամբողջ երկրի հետ միասին Երևանի հասարակական, տնտեսական ու մշակութային կյանքը նույնպես ապրում է հետադիմական շրջան:

Երկրի քաղաքական անկախության վերականգնման, ավելի քան 100-ամյա խաղաղության հաստատման ու տնտեսական վերելքի հետ միասին X դ. սկզբներից իր զարգացման ուղին է բռնում նաև Երևանը: X դարում մեր մատենագիրները Երևանը արդեն հիշատակում են որպես «մեծ ավան», «գյուղաքաղաք»: Բայց և այնպես մինչև XIV դարի վերջերը Երևանը տակավին երկրորդական, երրորդական կարգի քաղաք էր՝ տեղական մասշտաբի արհեստագործությամբ ու առևտրով, այդպիսով բնակավայր:

XIII դարից սկսած, երբ երկրում հաստատվում են մոնղոլական, ապա՝ թուրք-թաթարական տիրապետությունները, Հայաստանի ծաղկած քաղաքների (Դվին, Անի, Կարս և այլն) տնտեսական կյանքն աստիճանաբար մարում է. դրանք արագորեն կորցնում են նախկին փառքն ու նշանակությունը, վերածվում սովորական բնակավայրերի կամ ընդմիջտ վերանում երկրի երեսից:

Դրանց անկումից հետո Երևանը դառնում է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային օրրան՝ Այրարատյան «աշխարհ»-ի կենտրոնը, շնայած իր մեծ ու հռչակավոր նախորդների համեմատությամբ մնում է անշուք ու գաճաճ: Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասի կենտրոնի այդ դերը Երևանն ստանձնում է 1440 թ., երբ դառնում է համանուն կուսակալության կենտրոնը:

Նվեջներով լեցուն է Երևանի քաղաքական պատմությունը: Նրա պատմությունը, մեր ժողովրդի ընդհանուր պատ-

մության նման, ունի իր տխուր ու ողբալի տարեգրությունը: Երևանի XIV—XVIII դարերի պատմությունն ավերումների, կոտորածների, սովի ու տարափոխիկ հիվանդությունների մի երկար շղթա է: Քաղաքի համար առանձնապես ծանր հետև-վանքներ է ունեցել 1604 թ. Շահ-Աբաս I-ի նվաճումը, որի հրամանով Պարսկաստանի խորքերը քշվեցին Արարատյան դաշտի ու նրա հարակից շրջանների և Երևան քաղաքի բաղ-մահազար բնակիչներ: XVIII դ. առաջին կեսին Երևանը եր-կու անգամ ավերվում է թուրքերի ու պարսիկների կողմից: Հայրենի քաղաքը պաշտպանելու համար 1724 թ. ոտքի է կանգնում Երևանի բնակչությունը: Քաղաքի բնակչության բոլոր խավերը, միացած շրջակայքից օգնության եկած գյու-ղացիների հետ, հերոսաբար կռվում են թուրքական զավթիչ-ների դեմ և մի քանի անգամ ջարդում ու ետ են շարժում նրանց մեծաթիվ բանակները: Երևանցիների այդ հերոսական պաշտպանությունը թուրք-պարսկական բռնակալության դեմ Անդրկովկասում ծավալված ազատագրական պատերազմ-ների կարևոր օղակներից մեկն էր և մեծապես օգնեց Մեծ Ղափանում Դավիթ-Քեկի գլխավորած հերոսամարտերին:

Ականատես շատ ճանապարհորդներ, գործիչներ ու գրող-ներ պարսկական տիրապետության տակ գտնվող խանական կենտրոն Երևանը նկարագրում են որպես հետամնաց ու գաճաճ, նեղ, ժուռումուռ փողոցներով, փոշոտ ու ցեխոտ, կավակերտ կամ աղյուսապատ հողակտուր տներով, տա-րափոխիկ հիվանդություններով լի ասիական քաղաք, որն ավելի անհրապույր էր դառնում մանավանդ ձմռանը, երբ ծառերը մեղկացած էին և բանջարանոցները՝ ամայացած: Պատմաճարտարապետական առումով շատ թե քիչ նշանա-կություն ունեցող հիշարժան վայրերն ու կառույցները սահ-մանափակվում էին բերդով, խանի պալատով, մի քանի եկե-ղեցիներով և նույնքան էլ մզկիթներով, Հրազդանի քարա-կերտ («Կարմիր» կոչված) միակ կամրջով: Ականատեսները միահամուռ վկայում են, որ պարսկական տիրապետողները՝ խաններն ու նրանց շրջապատող աստիճանավորները կատա-րում էին ամեն տեսակ կամայականություններ, բռնություն-ներ ու նույնիսկ բացարձակ թալան: Մեծ իրավունքներով էր օժտված խանը: Նա կատարյալ բռնակալ էր, մի փոքրիկ

շահ և իր խանություն սահմաններում ուներ հսկայական եկամուտներ: Նրա խոսքն օրենքի ուժ ուներ, և ոչ ոք իրա-վունք չուներ հակաճառել: Մեծ չափերի էին հասնում կրո-նական հալածանքները: Դատ ու դատաստան էին տեսնում ոտքի վրա: Ամենուրեք տարածված էր կաշառակերությունն ու խարդախությունը:

Պարսկական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում Երևանը շատ թե քիչ առաջադիմել է միայն XIX դա-րի առաջին քառորդում, վերջին սարդար Հուսեյն խանի ժամանակ: Նրա օրոք վերականգնվում ու կանոնավորվում են քաղաքի հին առուները (Դալմայի, Աբուհայաթի, Մամոնի, Նորագյուղի), տնկվում են նոր այգիներ (որոնց թվում և Դալմայի խանական հայտնի այգին), ավելանում են բան-ջարանոցներն ու բուստանները: Արևելյան Հայաստանը Ռու-սաստանին միացնելու պահին Երևանն ունեցել է մոտ 11.500 բնակիչ: Մավալով ոչ մեծ, բայց աշխույժ բնույթ ուներ նրա առևտուրը: Քաղաքի շուկայում (Ղանթար) և նրա կրպակներում ու խանութներում վաճառվում էին թարմ ու չորացրած մրգեր, խմիչք, բամբակ, բուսական ու կենդանա-կան յուղ, հացահատիկներ, անասուններ, բանջարեղեն, քա-րաղ, արհեստավորական ամենազանազան առարկաները և այլն: Առևտրից ու այգեգործությունից բացի, քաղաքի տնտեսական կյանքում խոշոր դեր էր խաղում արհեստա-գործությունը: Երևանում արհեստների թիվը տասնյակների էր հասնում: Ըստ զբաղմունքի տեսակների արհեստավոր-ները կաղմում էին համաքաղաքյաններ («եղբայրություն-ներ»), որոնք իրենց գործերը վարում էին ավանդական դար-ձած սովորություններով (աղաթով): Քաղաքում կային տնայնագործական մանր տիպի մի շարք արտադրական ձեռնարկություններ՝ ջրաղացներ, ձիթհանքեր, դինգեր և այլն, որոնց արտադրանքները հիմնականում սպառվում էին տեղում:

Անդրկովկասի ժողովուրդների հեռատես գործիչները, սկսած XVII—XVIII դարերից, թուրք-պարսկական լծից ազատագրվելու հարցը կապում էին հզորացող Ռուսաստանի հետ: Հայ իրականության մեջ ռուսական կողմնորոշման պիոները Իսրայել Օրին էր: Սակայն Իսրայել Օրու և նրա

անմիջական հաջորդների ժամանակ դեռևս նպաստավոր պայմաններ չկային այդ հարցի լուծման համար: Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրելու և Ռուսաստանին միացնելու համար պատմական բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին XVIII դ. վերջերին և XIX դ. սկզբներին: 1801 թվականին Ռուսաստանին է միացվում Վրաստանը, 1804—1813 թթ՝ Ադրբեջանի մեծ մասը և մի շարք գավառներ Արևելյան Հայաստանից:

Երևան քաղաքի և Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների ազատագրման համար ռուսական զորքերը կատարել են երեք արշավանք՝ երկուսը ռուս-պարսկական առաջին պատերազմի ընթացքում (1804 թ. գեներալ Յիցիանովի հրամանատարությամբ և 1808 թ.՝ գեներալ Գուդովիչի գլխավորությամբ), իսկ մեկը՝ երկրորդ պատերազմի (1826—1828 թթ.): Այս վերջին արշավանքը դեպի Երևան տեղի է ունեցել 1827 թ. Պասկևիչի հրամանատարությամբ: Ռուսական զորքերը, հայերի անմիջական օգնությամբ ու մասնակցությամբ, 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին ազատագրում են Երևանը, որը 1828 թ. կնքված հաշտությամբ Արևելյան Հայաստանի հետ միասին վերջնականապես ազատագրվում է պարսկական լծից: Արևելյան Հայաստանի ու նրա կենտրոնի միացումը Ռուսաստանին, որի 150-ամյակը կտոնվի 1978 թվականին, պատմական հսկայական նշանակություն ունեցավ մեր ժողովրդի համար: Դրանով Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը փրկվեց զանգվածային բնաջնջումից, երկրում հաստատվեցին կարգ ու կանոն (մշտապես գործող օրենքներ, խաղաղություն), վերացվեցին կրոնական հալածանքները, առաջին անգամ հնարավորություններ ստեղծվեցին Պարսկաստանից և Արևմտյան Հայաստանից (ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմից հետո) տասնյակ հազարավոր հայերի ներգաղթ կատարելու Արևելյան Հայաստան ու շենացնելու պատերազմների հետևանքով ամառացած նրա գավառները: Այն բախտորոշ նշանակություն ունեցավ մանավանդ նրանով, որ հայ ժողովուրդն ու Հայաստանը իրենց ապագան կապեցին ռուս ժողովրդի ու մեծ Ռուսաստանի հետ, որը Թուրքիայի և Պարսկաստանի նկատմամբ ավելի զարգացած, ավելի առաջադիմական էր: Ռուսաստանի

կազմի մեջ մտած Հայաստանը հաղորդակից դարձավ նրա առաջադիմական ու զարգացած մշակույթին, հասարակական-տնտեսական կյանքին և նրա հետ միասին թևակոխեց սոցիալիզմի դարաշրջանը:

Պարսկական լծից ազատագրվելուց հետո, այնուամենայնիվ, Երևանը 40—50 տարի տնտեսական զգալի առաջադիմություն չի կատարում: Ռուսաստանն ինքը տակավին չէր թևակոխել կապիտալիզմի դարաշրջանը: Երևանի զարգացումըն սկսվում է միայն XIX դ. 80—90-ական թվականներից՝ կապված Ռուսաստանի ընդհանուր զարգացման հետ: 1901 թ. քաղաքը երկաթգծով կապվեց Թիֆլիսի, իսկ 1906 թ.՝ Ջուֆայի հետ: 1907 թ. քաղաքի մի մասն առաջին անգամ ստացավ էլեկտրական լույս և ձիաքարշ տրամվայ: 1912 թ. Երևան խմելու ջուր բերվեց Քառասուն աղբյուրներից սկսվող ջրմուղի միջոցով:

XIX դարի վերջերին Երևանի տնտեսական ու մշակութային զարգացումը բավական մեծ թափ է ստանում: Քաղաքում մեկը մյուսի ետևից շարք են մտնում նոր տիպի արտադրական ձեռնարկություններ՝ Ն. Շուստովի (Թայիրովի), Դ. Սարաջևի, Կ. Աֆրիկյանի, Գյուլալյանների և Հ. Սողոմոնյանի կոնյակի-օղու-գինու գործարանները: Իսկ մեխանիկական, կաշվի, բրնձազտիչ, բամբակազտիչ, գարեջրի, հանքային ջրերի հին «գործարանները», որոնք գոյություն ունեին նախկին ժամանակներից, 1879—1914 թթ. ընթացքում կրում են զգալի փոփոխություններ: Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններից էին նաև ջրաղացները, ներկատները, պահածոների գործարանները և այլն: 1912 թ. Երևանի արդյունաբերության շրջանառությունը կազմել է 847,7 հազար ռուբլի, որից ավելի քան 600 հազարը բաժին էր ընկնում զանազան խմիչքների արտադրությանը: Երևանի արդյունաբերական արտադրանքների մեջ առանձնահատուկ տեղ էր զբաղում կոնյակը, որն իր թնդությամբ, համով, գուլյնով, խումով, առանց կառուցվածքային փոփոխության երկար մնալու հատկությամբ շուկայի մրցակիցը: Հայկական կոնյակը համաշխարհային շուկա դուրս բերվեց Շուստովի կողմից և դարձավ հանրահայտ:

Երևանը մի ընդհանուր հեռանկարային հատակագծի

ենթարկելու առաջին փորձերը կատարվում են XIX դ. կեսի-
րին, իսկ 60—90-ական թվականներին նույն հատակագծի
հիման վրա քաղաքում անցկացվում են մի շարք ուղիղ և
համեմատաբար լայն, մասնակիորեն սալահատակված փո-
ղոցներ՝ Աստաֆյան (Արուսյան), Ցարական (Սպանդարյան),
Բժշկական (Թումանյան), Նահանգական (Ալավերդյան) և
այլն: Քաղաքի զլխավոր փողոցների ուղղությամբ կառուց-
վում են քարակերտ ու բարեկարգ շենքեր (նահանգական
վարչության, դատականական վարչության, արական գիմնա-
զիայի, Աֆրիկյանների բնակելի շենքերը և այլն): Սակայն
այդ բոլորը չնչին էին հսկայական տարածության վրա
փռված Երևանի համար: Դրանք զեռուս չէին փոխում քա-
ղաքի ընդհանուր խղճուկ վիճակը:

XIX դարի երկրորդ կեսից զգալի առաջադիմություն է
նկատվում Երևանի մշակութային կյանքում: Բացվում են
աշխարհիկ մի շարք դպրոցներ (արական գիմնազիա, օրիոր-
դաց գիմնազիա, ուսուցչական սեմինարիա և այլն), հրա-
տարակվում են զանազան թերթեր («Պսակ», «Երևանի հայ-
տարաբանություններ», «Խոսք» և այլն), բացվում են կինո-
թատրոններ («Ապոլլոն», «Գրանտ իլլյուզիոն»), կաղմա-
կերպվում են թատերական ինքնագործ խմբակներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի շրջանում և դրան
հաջորդած տարիներին (1914—1920 թթ.) բուլանդակ Հա-
յաստանի հետ միասին քայքայվում էր նաև Երևանի արդյու-
նաբերությունը, առևտուրը և մասամբ արհեստագործու-
թյունը, իսկ բնակչությունը հասնում էր ծայրահեղ աղքա-
տության և սովի դուռը: Այդ տարիներին սովն ու համաճա-
րակները մոլեգնում էին Երևանում և պատճառ դառնում մեծ
թվով զոհերի: Ողորմելի վիճակում էր գտնվում մանավանդ
մի քանի տասնյակ հազարի հասնող գաղթականությունը:
Նույնիսկ նվազագույն չափերով չէր բավականացնում
սննդամթերքը, քաղաքային շուկայում ապրանքների զանր
բարձրանում էին հսկայական չափերով: Այդ բոլորին, դաշ-
նակցության կարճատև իշխանության շրջանում, դումար-
վում էին թուրքական հարձակումները, խմբապետների կա-
մայականությունները և ներքին կռիվները:

2. ԵՐԵՎԱՆԸ ՍՈՑԻԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը
նոր դարազուլս բացեց մարդկության պատմության մեջ:
Նրա փրկարար ազդեցությունը տարածվեց աշխարհով մեկ՝
ստանալով համաշխարհային բնույթ:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում հաստատվում
են սովետական կարգեր: Հայաստանը հռչակվում է Սովե-
տական Սոցիալիստական Հանրապետություն՝ Երևան մայ-
րաքաղաքով: 1922 թ. հունվարի վերջերին և փետրվարի
սկզբներին Երևանում տեղի է ունենում սովետների դեպու-
տատների հանրապետական առաջին համագումարը, որտեղ
և ընդունվում է Հայկական ՍՍՀ սահմանադրությունը:

Հայրենական պատերազմի տարիներին Երևանի քաղա-
քային և շրջանային սովետները կուսակցական մարմինների
և քաղաքի աշխատավորության հետ միասին հսկայական
ջանքեր գործադրեցին ռազմաճակատին օգնելու, քաղաքի
տնտեսական ու մշակութային կյանքը բնականոն ընթաց-
քով տանելու ուղղությամբ: Սովետական Միության մյուս
բաղմաթիվ քաղաքների հետ միասին Երևանը ևս հսկայա-
կան ներդրում ունի գերմանական ֆաշիզմի նկատմամբ սո-
վետական ժողովրդի տարած հաղթանակի մեջ:

Հայրենական պատերազմից հետո Երևանը զարգանում է
անհավատալի թափով: Աննախընթաց վերելք են ապրում
նրա արդյունաբերությունը, բարեկարգման գործը, մշակույ-
թը ու գիտությունը, քաղաքը մեծանում է հեքիաթային
քայլերով: 1962 թ. Երևանի շրջանների թիվը արդեն հասել
էր 5-ի, իսկ այժմ ունի 7 շրջան՝ Լենինյան, Սպանդարյան,
Օրջոնիկիձեի, 26 կոմիսարների, Շահումյան, Մյասնիկյան և
Սովետական: Դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր էկոնոմի-
կայի, բարեկարգման ու քաղաքաշինության, մշակութային
կյանքի առանձնահատկությունները:

Քաղաքային ու շրջանային կուսակցական և սովետական
մարմիններից բացի, իրրև մայրաքաղաք, այստեղ ևս
գտնվում իսկ հանրապետության կուսակցական ու սովետա-
կան բարձրագույն օրգանները՝ Հայաստանի կկ կենտկոմը,

ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահությունը, ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետը իրենց բոլոր բաժիններով ու ենթաբաժիններով:

Իր զարգացման թափով Երևանը Սովետական Միության և աշխարհի հազվագյուտ քաղաքներից է: Նա բազմաֆունկցիոնալ քաղաք է՝ քաղաքական-վարչական կենտրոն (մայրաքաղաք), արդյունաբերական ու տրանսպորտային խոշոր հանգույց, մշակույթի ու գիտության աչքի ընկնող կենտրոն: Արդյունաբերության և քաղաքային կյանքի մյուս բնագավառների արագ զարգացումն իր արտացոլումն է գտել նաև նրա բնակչության թվի հսկայական աճի մեջ: 1926—1975 թթ. Երևանի բնակչության թիվը ավելացել է մոտ 14,5 անգամ: Հստ մարդահամարների տվյալների և պաշտոնական հաղորդումների Երևանի բնակչության թվի աճը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

Հստ 1897 թ. փետրվարի 9-ի մարդահամարի	Հստ 1926 թ. դեկտեմբերի 17-ի մարդահամարի	Հստ 1939 թ. հունվարի 17-ի մարդահամարի	Հստ 1959 թ. հունվարի 15-ի մարդահամարի	Հստ 1970 թ. հունվարի 15-ի մարդահամարի	1-ին հունվարի 1972 թ.	1-ին հունվարի 1973 թ.	1-ին հունվարի 1975 թ.	1-ին հունվարի 1976 թ.
29006	64649	204214	509340	767807	817810	842449	899432	938054

Բնակչության թվի այդպիսի կտրուկ աճը սովետական ժամանակաշրջանում մեծապես պայմանավորված է նաև նրա նյութական կյանքի պայմանների, սոցիալական վիճակի բարելավմամբ, լինիյան ազդային քաղաքականության բարերար ազդեցությամբ: Քաղաքի բնակչության մեխանիկական աճին զուգընթաց տեղի են ունեցել նաև նրա սոցիալական վիճակի արմատական փոփոխությունները, բնակչության կուլտուր-տեխնիկական մակարդակի բարձրացումը:

Ժամանակի ընթացքում քաղաքի բնակչության մեջ սկսել են ավելի ու ավելի մեծ թիվ կազմել տեխնիկական

մտավորականությունը, գիտության, մշակույթի, առողջապահության բնագավառի աշխատողները:

Ազգային կազմի տեսակետից Երևանը միատարր քաղաք է: Նրա բնակչության ավելի քան 93 տոկոսը կազմում են հայերը, որից հետո՝ ռուսները, ադրբեջանցիները, ջորդերը և այլք:

Եթե նախասովետական Երևանից և, ընդհանրապես, Հայաստանից մեծ թվով բնակիչներ աշխատանք ու ապրուստի միջոցներ էին որոնում Բաքվում, Թիֆլիսում, Մոսկվայում, Պետրոգրադում, Ռուսաստանի այլ քաղաքներում, արտասահմանյան զանազան երկրներում ու քաղաքներում, ապա՝ սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանն ու նրա մայրաքաղաք Երևանն են դարձել աշխարհով մեկ սփռված հայության հուսալի ապաստանը: Սովետական ժամանակաշրջանում մեր կառավարության ու կոմունիստական կուսակցության անմիջական նախաձեռնությամբ կազմակերպվել է հայրենադարձություն. օտար երկիրներից տակ ղեգերող տասնյակ հազարավոր հայեր, վերադառնալով իրենց մայր հայրենիք՝ Հայաստան, արյունակիցների հետ միասին լծվել են կոմունիզմի կառուցման պատվաբեր գործին, Դեռևս 1924—1926 և 1932—1936 թթ. Ֆրանսիայից, Հունաստանից, Իրանից և այլ երկրներից Սովետական Հայաստան են վերադարձել մոտ 75 հազար հայեր: Դրանց ղգալի մասը բնակություն է հաստատել ու աշխատանքի անցել Երևանում: Այդ տարիներին արտասահմանից վերադարձած հայերի համար Երևանի շուրջը հիմնվեցին մի շարք ավաններ՝ Նոր Արաբկիր, Նոր Մալաթիա, Նոր Սեբաստիա և այլն: Սովետական կառավարության հատուկ որոշմամբ հայերի նոր, ավելի զանգվածային հայրենադարձություն կազմակերպվեց Հայրենական մեծ պատերազմից հետո: 1946—1949 թթ. ընթացքում արտասահմանյան զանազան երկրներից (Սիրիայից, Իրաքից, Լիբանանից, Ֆրանսիայից, Իրանից և այլ երկրներից) հայրենադարձվեցին ավելի քան 96 հազար հայեր, որոնց մի մասը դարձյալ բնակություն հաստատեց Երևանում: Հիմնականում այդ թվականներին Երևան եկած հայերով են բնակեցվել մի քանի տարում քաղաքի շուրջը առաջացած նոր ավանները՝ Նոր Արեշը, Զեյթունը,

նոր Կիլիկիան և այլն: Սովետական կառավարությունը հայ-
րենադարձ հայերի համար ստեղծել է ապրելու, աշխատելու
և ստեղծագործելու բոլոր հարմարությունները:

Սակայն Երևանի բնակչության մեխանիկական աճը մի-
այն հայրենադարձությամբ չի սահմանափակվում: Այն հիմ-
նականում բացատրվում է ուրբանիզացիայի պրոցեսով,
որը հատուկ է ժամանակակից բոլոր զարգացած երկրներին:

Արդյունաբերության բնագավառում նախասովետական
շրջանից Երևանը ժառանգություն էր ստացել երկարատև
պատերազմի և դաշնակցականների կարճատև իշխանության
շրջանում քայքայված գինու-կոնյակի և մի քանի փոքր
գործարաններ, մի քանի տասնյակ տնայնագործական ու ար-
հեստագործական ձեռնարկություններ և 4—5 այլ կարգի մանր
«գործարաններ» (մեխանիկական, պահածոների և այլն):

Տնտեսության զարգացման բնագավառում նոր քալ կա-
տարելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ էր վերականգնել
հինը, նախապատերազմյան մակարդակը: Խնդիր դրվեց
առաջին հերթին վերականգնել և նորմալ ընթացքի մեջ դնել
գինու-կոնյակի արդյունաբերությունը, որի 6 գործարանները
(դրանցից 4-ը գտնվում էին Երևանում) միավորված էին
«Արարատ» տրեստի մեջ, մեխանիկական գործարանը, կաշ-
վի արտադրությունը և մի քանի այլ ճյուղեր: 1924—1925
թթ. գինու-կոնյակի արտադրությունը արդեն հիմնականում
հասել էր նախահեղափոխական մակարդակին: Քաղաքի
նախասովետական շրջանի միակ մեխանիկական գործարա-
նը, որն ավելի արհեստանոց էր հիշեցնում, Լենինգրադի
«Պրոմետ» գործարանի կոլեկտիվի օժանդակությամբ ըն-
դարձակվում է և ապահովվում նոր սարքավորումներով:
1921 թ. քաղաքում միանգամից հիմնադրվում է կաշվի եր-
կու գործարան, որոնք շուտով բավական կատարելագործ-
վեցին: Կարգի է բերվում պոլիգրաֆ արդյունաբերությունը:
1924—1925 թթ. որոշ աշխատանքներ են սկսվում քաղաքում
արդյունաբերական ու էներգետիկ նոր ձեռնարկություններ
ստեղծելու ուղղությամբ: 1925—1926 թթ. քաղաքի արդյու-
նաբերությունը ոչ միայն վերականգնված էր, այլև իր ար-
տադրանքով արդեն զգալի շափով գերազանցում էր նախա-
պատերազմյան մակարդակը:

Ամբողջ երկրի հետ միասին հետագա զարգացումն ապա-
հովելու համար անհրաժեշտ էր առաջին հերթին լուծել քա-
ղաքի արդյունաբերության էներգետիկ բաղադրի ստեղծման
հարցը: Հայկական ՍՍՀ ժողտնտեսության էլեկտրիֆիկացի-
այի սկիզբը դրվեց փաստորեն Երևանի առաջին ՀէԿ-ի հիմ-
նադրմամբ (9/3—1925 թ.), որը գործարկվեց հաջորդ տար-
վա մայիսին:

1927—1929 թթ. Երևանում մեկը մյուսի հետևից շարք
են մտնում արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկություններ՝
կարբիդի գործարանը, Կ. Ցետկինի անվան կարի ֆաբրի-
կան, հացի գործարանը, մեխանիկական նոր գործարանը,
Ժխախոտի ու կոշիկի ֆաբրիկաները և այլ ձեռնարկություն-
ներ: 1929 թվականի սկզբներին Երևանի արդյունաբերու-
թյան համախառն արտադրանքը նախապատերազմյան մա-
կարդակը գերազանցում էր երկու անգամ:

Առաջին հնգամյակի ընթացքում արդյունաբերության
զարգացման մեծ նախագծումներ էին արված նաև Երևա-
նում: Այդ հնգամյակում միայն Երևանի արդյունաբերության
մեջ ներդրված կապիտալը 9 անգամ գերազանցում էր մինչ-
պատերազմյան Հայաստանի արդյունաբերության հիմնա-
կան ֆոնդերին: Արդյունաբերության բուռն զարգացման
շնորհիվ երբեմնի ցարական հետամնաց ծայրամաս Հա-
յաստանը 1932 թվականին արդեն դարձել էր ինդուստրիա-
լիզացիայի երկիր:

Երկրորդ հնգամյակի ընթացքում Երևանի արդյունաբե-
րության կազմում շարունակում էր կարևոր դեր խաղալ
սննդի արդյունաբերությունը: Այդ ավանդական ճյուղի հետ
միասին Երևանում ստեղծվեց հզոր քիմիական արդյունաբե-
րություն՝ կառուցվեց Ս. Մ. Կիրովի անվան կաուչուկի
գործարանը:

Երևանում մեքենաշինական արդյունաբերության հիմքը
դրվում է երկրորդ հնգամյակում: Հայնացվում, նոր սարքա-
վորումներով ու արտադրամասերով հարստացվում է Ֆ.
է. Չեքինսկու անվան մեքենաշինական գործարանը, որը
1936 թվականից արտադրում է էլեկտրաշարժիչներ, դիզել-
ներ, տուրբիններ, պոմպեր, սննդի արդյունաբերության
համար սարքավորումներ և այլն: Մեքենաշինական մյուս

գործարանն սկսում է արտադրել միկրոհէկեր և տուրբիններ, ինչպես նաև՝ գործում են մետաղյա իրերի արտադրության երկու գործարաններ:

Քաղաքի շինարարական լայն թափի և ամբողջ երկրում հղած շինանյութերի լայն պահանջների բարելավման համար Երևանում հիմնվում են շինանյութեր արտադրող մի քանի գործարաններ՝ մարմարի, մուլիտի, պեմզաբլոկների, գաջի և այլն, որոնց արտադրանքը լայն ճանաչում է գտնում ամենուրեք:

Արագածի զարգանում են նախկինից ժառանգած թիթև և սննդի արդյունաբերության ճյուղերը: Վերակառուցվում են արդյունաբերության այդ ճյուղերի հին ձեռնարկությունները, կառուցվում են ժամանակի տեխնիկական պահանջներին համապատասխանող նոր ձեռնարկություններ (ծխախոտի ֆաբրիկա, փայտամշակման կոմբինատ, կարի և մետաքսամանարանային ֆաբրիկաներ, ձեթօճառի կոմբինատ, մակարոնի ֆաբրիկա, սառցարան, ալյուրաց, մսի կոմբինատ, հացի գործարան, հրուշակեղենի ֆաբրիկա), հիմնովին վերակառուցվում է պահածոների և գինու-կոնյակի արդյունաբերությունը: 1939 թ. քաղաքի արդյունաբերության տարեկան համախառն արտադրության ծավալը հասնում է 104 մլն ռուբլու: Երևանը դարձել էր Սովետական Միության ինդուստրիալ զարգացած քաղաքներից մեկը:

Սովետական Միության մյուս քաղաքների արդյունաբերության օրինակով Երևանի արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկություններ ևս Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին վերակառուցվեցին: Վերափոխվեցին դրանց նախկին արտադրամասերից շատերը, ստեղծվեցին նոր արտադրամասեր, գործարաններում ու ֆաբրիկաներում տեղադրվեցին նոր սարքավորումներ, որոնց շնորհիվ սկսեցին թողարկվել երկրի պաշտպանական պահանջների համար նոր արտադրանքներ: Հայրենական մեծ պատերազմի օրերին Երևանում ստեղծվեցին արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ:

Երևանը նոր, բուռն վերելքի շրջան է ապրում Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում մանավանդ էլեկտրատեխ-

նիկական արդյունաբերության, մեքենաշինության, գունավոր մետալուրգիայի, քիմիական, թեթև ու սննդի արդյունաբերության վրա: Երևանի արդյունաբերության հին ճյուղերի կողքին երևան է եկել ալյումինի, կաքենների, գեներատորների, ավտոմեքենաների, էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների, ճշգրիտ սարքերի, տրանսֆորմատորների, հիդրոտուրբինների, կոմպրեսորների, մետաղահատ հաստոցների, ավտոդողերի, ավտոպահեստամասերի, գյուղատնտեսական զանազան մեքենաների, ժամացույցների, էլեկտրաշափիչ սարքերի և մեքենաշինական այլ ապրանքների արտադրությունը: Թեթև արդյունաբերության ձեռնարկություններն արտադրում են մարմարի և ոսկերչական իրեր, ժամացույցներ, բրդյա, մետաքսյա գործվածքներ, պատրաստի հագուստեղեն և այլն, սննդարդյունաբերության ձեռնարկությունները՝ պահածոներ, գինի, կոնյակ, մսամթերքներ, կաթնամթերքներ և այլն: Նրա արդյունաբերական ձեռնարկությունների ավելի քան 98 տոկոսը կառուցվել և շահագործման է հանձնվել սովետական իշխանության տարիներին: Նույնը չեն մնացել նաև Նախասովետական ժամանակներից ժառանգություն ստացած ձեռնարկությունները: Ընդարձակվելու հետ միասին դրանք հագեցվել են ժամանակակից սարքավորումներով: Դրանց թվին են պատկանում քաղաքի ջերմաէլեկտրակայանը, որը կառուցվել է 1963 թվականին և Սևան—Հրազդան կասկադի էլեկտրակայանների հետ միասին էներգիա է տալիս մայրաքաղաքի արդյունաբերությանը, պոլիմիլիացետատ գործարանը, ավտոդողերի, քիմիական ռեակտիվների, ալյումինի, Վ. Ի. Լենինի անվան Հայէլեկտրո, էլեկտրալամպերի, էլեկտրատեխնիկական, կաքելի, էլեկտրաապարատների, Ֆ. Ջերժինսկու անվան հաստոցաշինական, «Երազ», ավտոպահեստամասերի, գործիքաշինական, հիդրոհաղորդակ, ֆրեզերային հաստոցների, «էլեկտրոն», ժամացույցների, կոնյակի, պահածոների, ջամպյան-գինիների գործարանները: Ս. Մ. Կիրովի անվան քիմիական, Վ. Ի. Լենինի անվան մետաքսի, բրդյա նուրբ գործվածքեղենի, գինու, մսի կոմբինատները, կաթի, հրուշակեղեն-մակարոնի, կոշիկի, ծխախոտի ֆաբրիկաները և այլն: Երևանում արտադրված արդյունաբերական ապրանքներից շատերը բարձր

գնահատում են ստացել միջազգային տոնավաճառներում (Քարտուում, Հայացիզում, Վիեննայում, Դամասկոսում, Ռիո-Դե-ժանեյրոյում և այլուր)։ Քաղաքի համեմատաբար նոր ձեռնարկություններից են «Հայքիմմեքենա» արտադրական միավորումը, արհեստական ավաստի, սանիտարական իրերի, «Հայէլեկտրանորոգում» գործարանները, մսամթերքների, գալանտերիայի ֆաբրիկաները, գորգագործական կոմբինատը և արդյունաբերական այլ օբյեկտներ։

Երևանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրանքների տեսակները հաղարների են հասնում, Միայն քիմիական ռեակտիվների գործարանի ապրանքատեսակների քանակը հասնում է մի քանի հարյուրի, որոնց թվում են նաև ամբողջ երկրի ժողովրդական տնտեսության համար այնքան անհրաժեշտ խնձորաթթուն, մրջնաթթուն, սուրբինաթթուն, «Երևակիլը» (որի օգնությամբ հայտնաբերվում են ավտոմեքենաների ամենափոքր արատները) և այլ ապրանքներ։

Քաղաքի արդյունաբերական արտադրանքը 1974 թվականին 1913 թվականի համեմատությամբ աճել է 724, իսկ 1919 թ. համեմատությամբ՝ 3903 անգամ։ Այժմ քաղաքի արդյունաբերությունը յուրաքանչյուր 2 օրում ավելի շատ արտադրանք է տալիս, քան նախասովետական Հայաստանի ամբողջ արդյունաբերությունը 1913 թվականին։ Զարգացման շատ ավելի մեծ տեմպեր ունեն մեքենաշինությունն ու մետաղամշակումը. եթե 1940 թ. քաղաքի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի ավելի քան 80 տոկոսը բաժին էր ընկնում թեթև և սննդի արդյունաբերությանը, իսկ մեքենաշինության ու մետաղամշակման արտադրանքը հաղիվ էր հասնում 1,5 տոկոսի, ապա 1974 թ. վերջիններիս տեսակարար կշիռը կազմեց 30,3, իսկ թեթև և սննդի արդյունաբերությանը՝ 37,6 տոկոսը։ Երևանը տալիս է հանրապետության ամբողջ արդյունաբերական արտադրանքի ավելի քան 60 տոկոսը։ Քաղաքի արդյունաբերական բաղամթիվ ձեռնարկություններում ստեղծվել են գիտահետազոտական հիմնարկություններ, ժամանակակից սարքավորումներով լարորատորիաներ, կոնստրուկտորական բյուրոներ, որոնք իրենց ուսումնասիրություններով, փորձարկումներով, ռազմա-նախնայողատորական առաջարկություններով մեծապես

նպաստում են արտադրական պրոցեսների հետագա մեքենայացմանն ու ավտոմատացմանը, սարքավորումների նորացմանը, տեխնոլոգիական պրոցեսների կատարելագործմանը։

Երևանի արդյունաբերական հարյուրավոր արտադրանքներ (հաստոցներ, շարժիչներ, հիդրոպոմպեր, ճշգրիտ սարքեր, գեներատորներ, գործիքներ, շարժական էլեկտրականներ, ուժային տրանսֆորմատորներ, էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաներ, ժամացույցներ, կոնյակ և այլն) առաքվում են Սովետական Միության ամենատարբեր քաղաքներ (Մոսկվա, Լենինգրադ, Կիև, Բաքու, Թբիլիսի, Գորկի, Սվերդլովսկ, Յարոսլավլ և այլուր) և բարի համբավ վայելում։ Քաղաքի արդյունաբերության արտադրանքի շատ տեսակներ արտահանվում են արտասահմանյան մոտ 50 երկրներ։ Երևանը արդյունաբերական խոշոր հանգույց է։ Այն մագնիսի պես դեպի իրեն է ձգում ամբողջ հանրապետության, հատկապես շրջակայքի քաղաքների (Էջմիածին, Հոկտեմբերյան, Աշտարակ, Աբովյան, Արտաշատ, Հրազդան) արտադրական և ոչ արտադրական կապերը։ Վերջիններս փաստորեն մայրաքաղաքի արբանյակ-քաղաքներն են, սերտորեն կապված նրա հետ և իրենց զոյությամբ ու զարգացման ուղղությամբ կախված նրանից՝ կազմելով Մեծ Երևանի բաղկացուցիչ մասերը։

Մեծ հեռանկարներ ունի Երևանի արդյունաբերության հետագա զարգացումը։ Տասներորդ հնգամյակի ընթացքում նրա արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքում նոր փոփոխություններ են տեղի ունենալու։ Էլ ավելի մեծ թափով պետք է զարգանան մեծ աշխատատարության և քիչ մետաղատար ճյուղերը՝ մեքենաշինությունը, սարքաշինությունը, էլեկտրատեխնիկական մեքենաշինությունը և այլն։ Նոր հորիզոններ են բացվում մեր հանրապետության մայրաքաղաքի արդյունաբերության հետագա վերելքի համար։ Ընդ որում աստիճանաբար կրճատվելու, տեխնոլոգիական պրոցեսները կատարելագործվելու կամ քաղաքից հեռացվելու են արտադրական այն ձեռնարկություններն ու արտադրամասերը, որոնք կեղտոտում են միջավայրը և ազդում բնակչության առողջական վիճակի վրա։

Ներկայումս Երևանը Սովետական Միության արդյունաբերական խոշորագույն կենտրոններից մեկն է, հանրապետության արդյունաբերության ամենամեծ օջախը:

Բոլորովին վերջերս շահագործման հանձնվեց Հայկական ԱէԿ-ի առաջին բլոկը՝ 405 հազար կիլովատ հզորությամբ: Դրանով հանրապետության և նրա մայրաքաղաքի արդյունաբերությունը էլ ավելի ապահովվեց էլեկտրաէներգիայով:

Իր արտադրանքով գյուղատնտեսությունը Երևանի տնտեսական կյանքում, անշուշտ, էական նշանակություն չունի: Գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությամբ զբաղվում է միայն Շահումյանի շրջանը, որի գյուղատնտեսական մթերքները սպառվում են Երևանում:

Շահումյանի շրջանի կենտրոն Շահումյան ավանը ամբողջապես միացած է Երևանին և կազմում է նրա բաղկացուցիչ մասը: Երևանին է միացած նաև շրջանի գյուղերի մեծ մասը: 1975 թվականի դրությամբ կար 4 պետական տնտեսություն և 10 կոլտնտեսություն, որոնք մասնագիտացված են խաղողի մշակման, պտղաբուծության, բանջարաբուծության և, մասամբ, հացահատիկային կուլտուրաների մշակության գծով:

Շահումյանի շրջանի գյուղատնտեսությունն ինտենսիվ բնույթ ունի, աշխատանքային պրոցեսների մեծագույն մասը մեքենայացված է, ունի բարեկարգ ոռոգման ցանց, մշակվող հողերը բերրի են, երբեմն ստացվում է երկու բերք:

Երևանի բնակչությանը գյուղատնտեսական մթերքներով առաջին հերթին բավարարում են Արարատյան դաշտի և նրա հարակից շրջանների կոլտնտեսություններն ու պետական տնտեսությունները: Քաղաքի շուրջն ստեղծված են կաթնամսատու ուղղություն ունեցող տնտեսություններ: Լայն հեռանկարներ ունի քաղաքի ջերմոցային տնտեսությունը: Այժմ տարվա բոլոր եղանակներին Երևանում կարելի է գտնել թարմ պտմիդոր, վարունգ և այլ բանջարեղեն:

Նախասովետական շրջանում Երևանը տրանսպորտային տեսակետից անմխիթար վիճակում էր: Այն գտնվում էր փակուղում՝ մի գծով միայն կապված էր Թբիլիսի—Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղու Ուլուխանյու (այժմ՝ Մասիս) կայարանի հետ: Իսկ Երևանից դուրս եկող ճանա-

պարհները պիտանի էին միայն բեռնակիր անասունների, ֆուրգոնների և սայլերի համար, անբարեկարգ էին ու վտանգներով լի: Ավելին, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին և դաշնակցականների տիրապետության շրջանում Երևանը զրկված էր շատ թե քիչ բարեկարգ ճանապարհներից, երկաթուղին գործում էր ընդհատումներով, առանց որոշակի չվացուցակի: Մենշևիկների ու դաշնակցականների թշնամական հարաբերությունները, Լոռու շեղոք գոտու շուրջը ծագած վեճերը բացառում էին երկաթուղու նորմալ աշխատանքը: Խճուղային ճանապարհները գտնվում էին բարձիթողի վիճակում և ձմռանը հաճախ ամիսներով փակվում էին նույնիսկ պետական կոշիկով ճանապարհները: Սովետական իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց հոգ տարվեց նաև հին ճանապարհները կարգի բերելու և նոր ճանապարհներ կառուցելու համար: Նախ կարգի բերվեց այնքան կարևոր նշանակություն ունեցող երկաթուղին: Սովետական ժամանակաշրջանում Երևանը դուրս եկավ երկաթուղային փակուղուց: Այժմ Երևանը երկաթուղով կապված է Բաքվի, Թբիլիսիի և Սևանա լճի առափնյայի հետ:

Երևան կայարանի բեռնաշրջանառությունը 1970 թվականին 1913 թվականի համեմատությամբ մեծացել էր ավելի քան 75 անգամ: Երևանը երկաթուղիներով արտադրական, առևտրական և այլ կապերով կապված է Անդրկովկասի ու Սովետական Միության տնտեսական մյուս շրջանների հետ: Նա առաքում ու ստանում է մեծ քանակությամբ ամենաբազմազան տեսակի ապրանքներ: Կառուցվել է ժամանակի պահանջները բավարարող բարեկարգ կայարան, երկաթուղու Մասիս—Երևան հատվածից երկաթուղային առանձին ճյուղեր են տարվել դեպի ապրանքատար ու մարդատար կայարանները, բեռնատար գնացքներն արագ կազմելու համար ստեղծվել են տեխնիկական հարմարություններ, վագոնները բարձելու-բեռնաթափելու մեքենայական միջոցներ:

Երևանն ավտոխճուղային ճանապարհների կարևորագույն հանգույց է: Նա ավտոհաղորդակցությամբ կապված է հանրապետության բոլոր քաղաքների ու շրջկենտրոնների հետ: Առանձնապես խոշոր նշանակություն ունեն մայրաքաղաքից

դուրս եկող հետևյալ խճուղիները. ա) Երևան—Սևան ավտո-
տրադան, որը Սևանում ճյուղավորվում է, ճյուղերից մեկը
ձգվում է դեպի Դիլիջան ու Իջևան, իսկ այստեղից էլ Ղա-
զախ, ապա՝ Թբիլիսի և Բաքու, իսկ մյուս ճյուղը Սևանա-
լճի հարավ-արևմտյան ափերով տանում է դեպի Կամո,
Մարտունի, Վարդենիս ու Զոդ, բ) Երևան—էջմիածին—Հոկ-
տեմբերյան—Լենինական, գ) Երևան—Աշտարակ—Ապարան—
Կիրովական—Ալավերդի—Նոյեմբերյան, դ) Երևան—Արտա-
շատ—Եղեգնաձոր—Աղիզբեկով—Սիսիան—Գորիս— Ղափան
—Քաջարան, Այդ մայրուղիներից առանձնանում են բազ-
մաթիվ այլ ճանապարհներ, որոնք տանում են դեպի հան-
րապետության տարբեր քաղաքներն ու շրջանները: Բննա-
տար ու մարդատար ավտոներից բացի, նշված բոլոր ճա-
նապարհներով մշտապես, հաստատուն շվացուցակով,
երթնեկում են ավտոբուսները, որոնց թվում նաև դեպի
հարևան հանրապետությունները ղնացող ու եկող ավտո-
բուսները:

Օդային տրանսպորտը առաջին անգամ մուտք է գործել
Երևան 1934 թվականին, բայց դա էպիզոդիկ բնույթ ուներ:
Տրանսպորտի այդ տեսակը կարևոր դեր սկսեց խաղալ
հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմից հետո: 60-ա-
կան թվականների սկզբներից Երևան են ժամանում և այն-
տեղից դեպի տարբեր քաղաքներ թռչում «ԻԼ—18», ապա նաև՝
«ՏՈԽ»-ի և «ՅԱԿ»-ի ընտանիքներին պատկանող ունակտիվ
ինքնաթիռները: Երևանն ունի երկու օդանավակայան, որոն-
ցից մեկը՝ հինը անմիջապես գտնվում է քաղաքում և հիմ-
նականում ունի տեղական նշանակություն: Մյուսը՝ Արև-
մուտյան (Փարաբարի) օդանավակայանը, որ շարք է մտել
1960 թվականին, արդեն սպասարկում է դեպի մեր մեծ
հայրենիքի տարբեր քաղաքները, ինչպես նաև Մերձավոր
Արևելքի մի քանի քաղաքներ թռչող ինքնաթիռներին:
Երևանն օդային հաղորդակցություն ունի Մոսկվայի, Լե-
նինգրադի, Թբիլիսիի, Բաքվի, Սուխումիի, Ադլերի, Սիմ-
ֆերոպոլի, Օդեսայի, Կիևի, խարկովի, Ռիգայի, Մինսկիի,
Կրասնոդարի, Ռոստովի, Դոնեցկի, Վոլգոգրադի, Վորոնեժի,
Կույբիշևի, Սվերդլովսկի, Աշխաբադի, Տաշքենդի, Ալմա-

Աթայի և բազմաթիվ այլ քաղաքների հետ: Մարդատար ինք-
նաթիռներից բացի, երթուղիներ են կատարում նաև
բննատարները: Օրավուր մեծանում է Երևանի օդանավա-
կայանի միջազգային դերը:

Առևտուրը քաղաքի տնտեսական կյանքում խաղում է
կարևորագույն դեր: Ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի
սրբնթաց զարգացումը, բնակչության բարեկեցության ու
ռեալ աշխատավարձի անընդհատ աճը, քաղաքի մոտակայ-
քում տարածված շրջանների տնտեսական բուռն զարգա-
ցումը, արտաքաղաքային տնտեսական կապերի արագաթափ
ընդլայնումը և այլ ազդակներ նպաստավոր պայմաններ են
ստեղծել ներքին մանրածախ առևտրի զարգացման, ասպրան-
քաշրջանառության արագացման ու ավելացման, առևտուրը
ժամանակակից պայմաններին համապատասխան կադմա-
կերպելու համար: Պաշտոնական տվյալներով քաղաքի ման-
րածախ ապրանքաշրջանառության ծավալը համապատասխան
տարիների զներով հաշված (հասարակական սնունդը ներ-
առյալ) կազմում էր 1933 թ.՝ 77 մլն ռուբլի, 1940 թ.՝ վեր-
ջերին՝ 444 մլն ռուբլի, 1950 թ.՝ 1,1 մլրդ ռուբլի, 1955 թ.՝
1,4 մլրդ ռուբլի, իսկ 1959 թ.՝ 2,3 մլրդ ռուբլի: Հետագա
տարիների ընթացքում մանրածախ առևտրի ծավալը աճել
է ավելի մեծ մասշտաբներով՝ 1973 թվականի վերջերին 1959
թ. համեմատությամբ ավելանալով ավելի քան 3 անգամ:

Մանրածախ առևտրին զուգընթաց աճել է առևտրի և
հասարակական սննդի կետերի ցանցը: 1940—1959 թթ.
ընթացքում մանրածախ առևտրի ձեռնարկությունների թիվն
աճել է 2,6 անգամ, իսկ հասարակական սննդինը՝ գրեթե եր-
կու անգամ: Սակայն դա միայն մեխանիկական աճ չէ:
Տարեցտարի բարեկարգվում ու խոշորացվում են առևտրի ու
հասարակական սննդի օբյեկտները: Քաղաքում այժմ գո-
յություն ունեն այդ կարգի հազարավոր օբյեկտների հանրա-
յին, մասնագիտացված և ֆիրմային խանութներ, ճաշարան-
ներ, ռեստորաններ, սրճարաններ, կոլտնտեսային ծած-
կած շուկաներ և այլն: Երևանի խանութների ու հասարակա-
կան սննդի օբյեկտների մեծ մասը շքեղ է, ընդարձակ ու
հարմարավետ: Դրանց կառուցման համար օգտագործված են

տեղական ընտիր շինանյութեր՝ վարդագույն տուֆ, բազալտ, ֆելզիտ, մարմար:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, հատկապես 60-ական թվականներից ի վեր, Երևանում ստեղծված է հասարակական սննդի ձեռնարկությունների խիտ ցանց՝ սկսած բուֆետներից ու հասարակական-բանվորական հաշարաններից, ներառյալ առաջնակարգ սրճարաններն ու ռեստորանները: Քաղաքում հայտնի են «Արագիլ», «Փարոս», «Արմենիա», «Երևան», «Անի», «Զանգեզուր», «Կոունկ», «Արաքս», «Լիրա», «Նաիրի», «Անահիտ», «Պալլոս», «Արգիշտի», «Վահագն» և այլ ռեստորաններ ու սրճարաններ:

Քաղաքում բազմաթիվ են մասնագիտացված պետական, կոոպերատիվ և կոմիսիոն խանութները: 1975 թվականի վերջին քաղաքի բոլոր կարգի առևտրական կետերի՝ խանութների, տաղավարների, ճաշարանների (244), ռեստորանների (23), սրճարանների (56) թիվը հասնում էր ավելի քան 2100-ի:

Երևանն ունի կենցաղսպասարկման լայն ցանց: Քաղաքում գործում են կարի, կոշկակարական արհեստանոցներ, ժամացույցների, կենցաղային մեքենաների ու սարքերի վերանորոգման, մետաղյա իրերի արտադրության, քաղաքացիներին պատկանող տրանսպորտային միջոցների տեխնիկական սպասարկման, կահույքի, քիմիական մաքրման, լվացարարական ձեռնարկություններ, լուսանկարչատներ, բնակարանների վերանորոգման գրասենյակներ, բաղնիքներ, վարսավիրանոցներ, վարձով տրվող ապրանքների կետեր և այլն: Պետությունը հսկայական միջոցներ է ծախսում բնակչության կենցաղսպասարկման վրա:

Քաղաքային տրանսպորտի զարգացումն անմիջապես կապված ու կախված է տվյալ քաղաքի խոշորացման, մարդաշատության, տնտեսական կյանքի ընդհանուր առաջադիմության հետ: Երբ Հայաստանում հաստատվեցին սովետական կարգեր՝ Երևանն անցյալից ժառանգություն ստացավ միայն խափանված ձիաքարշը (кошка): Քաղաքային տրանսպորտի մյուս տեսակը կառքերն էին և մոլոկանների ֆուրգոնները, որոնք երթևեկում էին դիպվածով:

Երևանի քաղաքային տրանսպորտի համար շրջադարձա-

յին եղավ առաջին հնգամյակի վերջին տարին, 1933 թ. հունվարին շահագործման հանձնվեց էլեկտրական տրամվայի առաջին գիծը՝ Արովյան փողոցով և երկաթուղային կայարան տանող ճանապարհով: Հետագայում տրամվայի գծերը ցանցավորվեցին ամբողջ քաղաքում: Քաղաքի վերակառուցման ժամանակ Երևանի կենտրոնական առանձին փողոցներից տրամվայը հանվեց: Լենինի պողոտայում և Արովյան ու Ալավերդյան փողոցներում տրամվայներին ամբողջապես փոխարինեցին տրոլեյբուսները, ավտոբուսները և տաքսիները: Քաղաքում գցվեցին տրամվայի նոր գծեր (Բարեկամության ու Կոմիտասի փողոցներով դեպի Արաբկիր ու Զեյթուն, Կիևյան փողոցով դեպի Շահումյան, երկաթուղային կայարանից դեպի ԶԷԿ և քաղաքի արդյունաբերական շրջաններ):

Էլեկտրաէներգիայի զարգացման շնորհիվ Երևանում 1949 թ. սկսվեց նաև տրոլեյբուսային երթևեկությունը: Աստիճանաբար քաղաքի մի շարք փողոցներում գցվեցին տրոլեյբուսային գծեր (Լենինի պողոտա, Օրշոնիկիձեի, Հովհան-րեսյան, Բաբվի, Աղատության պողոտաներ, Բարեկամության փողոց, Կիևյան, Նալբանդյան, Թումանյան, Կոմիտասի փողոցներ և այլն): Եթե տրոլեյբուսային գծի երկարությունը քաղաքում 1965 թ. 64 կմ էր, ապա 1973 թ. վերջում հասել էր 129 կմ-ի: 1973 թ. Երևանում տրոլեյբուսներով երթևեկել են 68 մլն ուղևոր, այսինքն՝ մոտ 1,6 անգամ ավելի, քան տրամվայով երթևեկողները:

Կտրուկ կերպով ավելացել են նաև ավտոբուսների և տաքսիների քանակն ու դրանցով երթևեկողների թիվը: Քաղաքում ավտոբուսային մշտական երթևեկությունն սկսվել է տրոլեյբուսից ավելի վաղ՝ 1937 թվականից: Տաքսիներն ու ավտոբուսները փոխադրած ուղևորների քանակով քաղաքային տրանսպորտի մեջ արդեն գրավում են առաջին տեղը: 1975 թ. վերջերին Երևանի ավտոբուսային պարկն ուներ 2.800 ավտոբուս:

Երևանի գլխավոր հատակագծով նախատեսված են ճուպանուղիներ: Քաղաքի զրաված տարածքի ղգալի մասը մասնատված ռելիեֆ ունի, և տրանսպորտի այդ ձևի անհրաժեշտությունը խիստ զգացվում է: Առաջին ճուպանուղին կառուց-

վել է 1967 թվականին: Այն նորքը միացնում է կենտրոնական փողոցներից մեկի՝ Չարենցի փողոցի հետ:

Երևանում ներկայումս ուժեղ աշխատանքներ են կատարվում ստորգետնյա արագաշարժ տրամվայի կառուցման համար: Փորվում են թունելները, մի շարք տեղերում կառուցվում են ստորգետնյա կանգառներ: Կանցնի ևս 1—2 տարի, և Երևանը կունենա նաև ստորգետնյա համար տրանսպորտ: Տնտեսության վերականգնման ու զարգացման հետ միասին սկսեցին հոգ տանել նաև քաղաքի վերակառուցման, բարեկարգման համար: Հայկական ՍՍՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը 1923 թ. ապրիլի 1-ին Ա. Խ. Թամանյանին հանձնարարում է կազմել Երևանի վերակառուցման հատակագիծը: Մեկ տարվա ընթացքում նա կարողանում է կազմել և ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին ներկայացնել Երևանի հատակագծի ու վերակառուցման նախագիծը: Կառավարությունը Երևանի այդ առաջին գլխավոր հատակագիծը հաստատում է 1924 թ. ապրիլին:

Ա. Թամանյանի կազմած հատակագիծը միանգամայն ժամանակակից էր: Նրանում հաշվի էին առնված ուսական ու համաշխարհային քաղաքաշինության փորձը. սովետական քաղաքաշինության սկզբունքները, հայկական ճարտարապետության ավանդույթները, քաղաքի գրաված տարածքի բնական պայմանները, հին բնակելի զանգվածների ու փողոցների դասավորությունը, կոյուղու, ջրամատակարարման, ստորերկրյա կոմունիկացիաների հնարավորությունները, զանազան կառույցների ու բնակելի տների ճիշտ տեղադրությունը և այլն, և այլն:

1924 թ. Թամանյանական գլխավոր հատակագծով նախատեսվում էր, որ քաղաքի բնակչությունը 15 տարվա ընթացքում կհասնի 150 հազար մարդու:

Գլխավոր հատակագծի համաձայն քաղաքի կորիզը պետք է օղակաձև առնվեր կանաչ գոտու մեջ, ինչպես և կանաչ տարածություններ պետք է ստեղծվեին կենտրոնից դուրս ծալրամասերը ձգվող ուղղությամբ: Ըստ նախագծի, կառուցումների համար տրված էր 1.000 հեկտար տարածություն:

Նախագծի իրականացմանը ձեռնամուխ եղան 1925 թվականին: Ա. Թամանյանի նախագծով կառուցվեցին մի շարք շենքեր: 1925—1932 թվականներին կառուցվեցին պոլիտեխնիկական ու անասնաբուժական-անասնաբուժական ինստիտուտների շենքերը, պետական համալսարանի աստղադիւսարանը, Լենինի հրապարակի վրա 1926 թ. կառուցվեց երկրագործության ժողովրդական կոմիսարիատի շենքը, որը հետագայում միացվեց կառավարական տանը, սկսվեց ժողովրդական տան (օպերայի և բալետի թատրոն) շինարարությունը, 1928—1929 թվականներից սկսած շատ փողոցների (Նալբանդյան, Թումանյան, Ամիրջան, Պուշկինի և այլն) ուղղությամբ կառուցվեցին 3—4 հարկանի տներ, 1933 թ. սկսվեց Երևանի արդյունաբերական առաջին հսկա ձեռնարկության՝ Ս. Մ. Կիրովի անվան քիմիական կոմբինատի կառուցումը, որին զուգորդեց բանվորական ավանի կառուցումը, 30-ական թվականներին հայրենադարձ հայերի համար քաղաքի շուրջն ստեղծվեցին մի ամբողջ շարք ավաններ:

Արդյունաբերության մեծ վերելքը, քաղաքի բնակչության թվի ավելացումը (1935 թ. նրա բնակչությունը 150 հազար մարդուց արդեն անցնում էր), լայն մասշտաբի կառուցումները հարկադրեցին վերանայել և փոփոխման ենթարկել առաջին գլխավոր հատակագծի որոշ մասերը: 1935 թ. Ա. Թամանյանին հանձնարարվեց կազմել քաղաքի վերակառուցման նոր հատակագիծ: Նա սիրով ձեռնամուխ եղավ այդ պատվավոր գործին, բայց 1936 թ. վրա հասավ մահը, և ընդհատվեց մեծ ճարտարապետի սկսած նոր մեծ գործը:

Երևանի նոր գլխավոր հատակագծի կազմումը հանձնարարվեց Լենգիպրոգորին: Այս նոր հատակագիծը, որ կազմվեց Հայաստանի մի մեծ խումբ ճարտարապետների մասնակցությամբ, կոչվեց «Մեծ Երևանի» գլխավոր հատակագիծ, հաստատվեց կառավարության կողմից 1939 թ. և դրվեց գործողության մեջ:

«Մեծ Երևանի» 1939 թ. գլխավոր հատակագծում հիմնականում պահպանվել էին 1924 թ. Թամանյանական գլխավոր հատակագծի սկզբունքները: Այդ հատակագծով քաղաքի տարածքը հասցվեց մինչև 7.500 հեկտարի: Քաղաքային

մայրուղիների լայնքը հատակագծով սահմանվում էր 30—50 մ, իսկ բնակելի փողոցներինը՝ 20—30 մ, տները քաղաքի կենտրոնական մասում պետք է կառուցվեին շորս հարկանի, իսկ ծայրամասերում անհատական տները՝ 1—2 հարկանի, նախագծվում էր Երևանը պատել անտառային կանաչ գոտով և զանգվածներով, Հրազդան և Գետառ գետերի վրա կառուցել մի շարք ջրավազաններ:

«Մեծ Երևանի» գլխավոր հատակագիծը, որը հիմնականում կիրառվեց Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, հսկայական դեր է խաղացել Երևանը ժամանակակից սոցիալիստական քաղաք դարձնելու գործում:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո Երևանի վերակառուցումը թևակոխում է նոր շրջան: Բուռն կերպով զարգանում է նրա արդյունաբերությունը, և մի քանի տարվա ընթացքում բնակչությունն ավելանում է տասնյակ հազարներով: Երևանում բնակչություն են հաստատում մեծ թվով հայրենադարձներ: Հարկավոր էր այդ պայմանները հաշվի առնել Երևանի հետագա վերակառուցման ընթացքում: Անհրաժեշտություն զգացվեց «Մեծ Երևանի» մի նոր հնդանկաբային հատակագիծ կազմելու: Այդ նոր հատակագիծը, որ կազմել էր ճարտարապետների մի մեծ խումբ (ղեկավար՝ Ն. Ա. Զարգարյան), ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի կողմից 1951 թ. փետրվարին հաստատվում և դրվում է գործողության մեջ: Հատակագիծը նախատեսվում էր 450 հազար բնակչության համար և պետք է իրականացվեր 15 տարվա ընթացքում՝ 1951—1965 թթ.:

Նոր նախագծով ընդարձակման հետ միասին նախատեսվում էր կառուցապատման համար ավելի ինտենսիվ օգտագործել քաղաքի ունեցած տարածքը, կառուցել հիմնականում բազմահարկ շենքեր, ստեղծել ավելի խոշոր քաղաքամասեր, փոփոխությունները կատարելիս նկատի ունենալ տրանսպորտային միջոցների ազատ երթևեկության պայմանները, ջրմուղ-կոյուղու հետագա ընդարձակման հնարավորությունները, ջրային ու կանաչ տարածությունների ցանցի մեծացումը և այլն:

Քաղաքի կյանքում տեղի ունեցած էական փոփոխությունները՝ արդյունաբերության աննախընթաց զարգացումը,

գիտության ու մշակույթի կտրուկ վերելքը, բնակչության թվի արագ աճը (1959 թ. քաղաքի բնակչության թիվը կես միլիոն մարդուց արդեն անցնում էր), քաղաքին տրամադրված տարածքի լրիվ կառուցապատումը, այդ բոլորը հարկադրեցին «Մեծ Երևանի» նոր հատակագիծ կազմել: Հանրապետության Մինիստրների սովետի որոշմամբ Երբաղնախադիժ ինստիտուտը 1961 թ. ձեռնամուխ է լինում «Մեծ Երևանի» վերակառուցման թվով չորրորդ նախագիծը կազմելուն, որը վերջնականապես ավարտվեց և հաստատվեց 1967 թվականին:

60-ական թվականներից Երևանի շուրջը ստեղծվում են արբանյակ-քաղաքներ՝ Արտվյան, Լուսավան, էջմիածին և այլն: Երևանն իր արբանյակ-քաղաքների հետ միասին 1980 թվականին ունենալու է մոտ 1,5 միլիոն բնակիչ:

60-ական թվականներից ի վեր ստեղծվել են նորի բնակելի զանգվածները, Արարատյան, Քանաքեռի զանգվածները, Աջափնյակի նոր թաղամասերը և այլն, և այլն: Վերջին տարիների ընթացքում Երևանում ստեղծվել են ճարտարապետական կարևոր կոթողներ՝ «Հրազդան» կենտրոնական մարդադաշտը իր օժանդակ կառույցներով հանդերձ, երիտասարդական պալատի համալիրը, որը շուտով կավարտվի, «Ռոսսիա» կինոթատրոնի ինքնատիպ շենքը, որն ավարտվել է 1974 թ. վերջին, ՀՍՍՀ պետական պատկերասրահի շենքը: Լենինի հրապարակի վրա, որը կավարտվի ընթացիկ տարում, ներկայումս ուժեղ թափի բնակարանային շինարարության հետ միասին մեծ աշխատանքներ են կատարվում քաղաքի կենտրոնական մասում: Հիմնականում բացվել է Գլխավոր պողոտան, այն կառուցապատվում է, անց են կացվում ընդգետնյա կոմունիկացիաները և նախապատրաստական աշխատանքներ են ձեռնարկվել նրա ձևավորման համար:

Երևանն իր ճարտարապետությամբ Սովետական Միության և աշխարհի գեղեցիկ քաղաքներից է: Նրա ճարտարապետության մեջ հայկական ճարտարապետական ոճի ու ավանդույթների հետ միասին օգտագործված են ռուսական և համաշխարհային ճարտարապետության ժամանակակից նվաճումները և ձեռքբերումները:

Քաղաքի կառուցվածքների մեջ ամենաընդարձակ տեղը գրավում են բնակելի շենքերը, թաղամասերն ու զանգվածները, որոնք հիմնականում ստեղծվել են սովետական իշխանության տարիներին: Բնակարանային շինարարության զծով գործնական քայլեր են կատարվում տակավին 1923 թվականից, առաջին հնգամյակից սկսած բնակշինարարությանը ավելի է ծավալվում, իսկ Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթական ավարտից հետո վրա է հասնում բնակարանային շինարարության մի նոր, աննախընթաց վերելքի շրջան: Երևանի բնակարանային ֆոնդը 60-ական թվականների սկզբներին հասնում է ավելի քան 3,5 մլն քառ. մ-ի, իսկ դրանից հետո յուրաքանչյուր տարի քաղաքի բնակարանային ֆոնդը միջին հաշվով ավելանում է մի քանի հարյուր հազար քառ. մ-ով: 1975 թվականի վերջին քաղաքի բնակելի ֆոնդը կազմել է 9.260.300 քառ. մ: Միայն երկու տարվա ընթացքում՝ 1974—1975 թթ. քաղաքում կառուցվել ու շահագործման է հանձնվել 534.900 քառ. մ բնակելի տարածություն:

Եթե 20-ական թվականների սկզբներին անցյալի օրինակով կառուցվում էին 1—2 հարկանի փոքր տներ, ապա հետագայում, մանավանդ Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, կառուցվում են բազմահարկ, հսկա տներ՝ բաղկացած հիմնականում 1, 2, 3 և 4 սենյականոց տասնյակ բնակարաններից, որոնք ունեն ժամանակակից բոլոր հարմարությունները: Բնակելի տների առաջին հարկերը սովորաբար տրամադրվում են խանութների, արհեստանոցների, կենցաղ-սպասարկման ձեռնարկությունների: Տների ու թաղամասերի բակերում մեծ մասամբ ստեղծվում են պուրակներ, լճակներ, խաղաղաշտեր երեխաների համար: Քաղաքի բնակելի բազմահարկ շենքերից շատերը ճարտարապետական կոթողներ են: Դրանք կառուցվում են Արթիկի վարդապետի տուֆով, տեղական կարմիր ու սև տուֆով (համեմատաբար հին շենքերը), մասամբ բազալտով: Բնակարանային շինարարությունը լիովին մեքենայացված է, կայնորեն օգտագործվում են պանելային և հավաքովի կոնստրուկցիաներով տների կառուցման նորագույն մեթոդները, փայտանյութի և տեղական քարատեսակների հետ միասին (վերջինս այժմ

հիմնականում օգտագործվում է ոչ թե զանգվածով, այլ սալիկներով՝ հավաքովի կոնստրուկցիաները քարապատելու համար), ավելի ու ավելի են օգտագործվում ապակին ու մետաղները (հատկապես ալյումինը): Այժմ Երևանում գործում է տնաշինական մեկ կոմբինատ:

Սովետական ժամանակաշրջանում Երևանում ստեղծվել է մասսայական դպրոցների լայն ցանց: Քաղաքում դոյուքուն ունեն դպրոցների և՛ տիպային շենքեր, և՛ հատուկ համալիրներ: Երևանի դպրոցների շենքերից շատերը (26 կոմիսարների անվան, Կրուպսկայայի, Զարենցի, Զերծինսկու անվան միջնակարգ դպրոցները և այլն) ճարտարապետական առումով ուշագրություն արժանի ստեղծագործություններ են:

Ճարտարապետական առումով յուրահատուկ են կինոթատրոնների, թանգարանների, գրադարանների, վարչական շենքերի, համալիրների ու անսամբլների լուծումները:

Իբրև կանոն, Երևանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների շենքերը իրենց արտաքին տեսքով ձուլված են քաղաքի ընդհանուր համայնապատկերի հետ և կազմում են նրա օրգանական մասը: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների շենքերը ևս («Արարատ» տրեսեի գինու կոմբինատը, կոնյակի գործարանը, առաջին կարի ֆաբրիկան Լենինի պողոտայի վրա, պահածոների գործարանը, Երևանի ՀէՎ-ի շենքը և այլն) մյուս կարգի ճարտարապետական կառույցների հետ զարդարում են մեր հանրապետության մայրաքաղաքը:

Բուռն զարգացող և ընդարձակվող Երևանում սովետական իշխանության տարիներին ստեղծվել են ճարտարապետական տասնյակ անսամբլներ, որոնք կազմում են սոցիալիստական քաղաքի զարդը: Երևանի անսամբլների ձևավորման մեջ խոշոր դեր են խաղացել առաջին հերթին հասարակական շենքերը, իսկ սոցիալիստական Երևանի հասարակական առաջին շենքերն ստեղծվել են Ա. Թամանյանի հեղինակությամբ:

Ա. Թամանյանի առաջին խոշոր ստեղծագործությունը Երևանի հասարակական առաջին խոշոր շենքի՝ Ժողովրդական տան (օպերայի և բալետի թատրոնի) շենքի նախագծումն էր, որ նա ստանձնեց Սովետական Հայաստանի կառավարության 1926 թվականին հայտարարած մրցույթով: Ճարտարապետական առումով այդ անկրկնելի շենքի կառու-

ցումն սկսվեց 1927 թվականին և ավարտվեց միայն 30-ական թվականների վերջերին։ Սակայն նրա ստեղծագործությունների գագաթնակետը հանրապետության Կառավարական տունն է Լենինի հրապարակի վրա։

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո ավարտվեց Լենինի հրապարակի համալիրը, կառուցվեցին՝ կենտրոնական ծածկած շուկան, «Հաղթանակ» կամուրջը, ԳԱ շենքը, Մատենադարանի բազալտակերտ շենքը, որոնք կարելի է նվաճում համարել։

60-ական թվականներից առ այսօր Երևանում ստեղծվել են հիշատակության արժանի տասնյակ կառույցներ ու շենքեր՝ Երևանի պետական համալսարանի, Սունդուկյանի անվան ակադեմիական թատրոնի, ժողովրդական տնտեսության նվաճումների ցուցահանդեսի, կինոթատրոնների, հյուրանոցների, գիտահետազոտական ինստիտուտների շենքեր, որոնք փաստորեն նոր խոսք են ճարտարապետության մեջ, և որոնց հեղինակները հիմնականում երիտասարդներ են, երիտասարդ նորարար ճարտարապետներ։

Այժմյան Երևանի ճարտարապետության ամենարևոտ կողմերից մեկը հրապարակների, անսամբլների ստեղծումն է, լայնահուն և զգալի մասով կանաչապատ փողոցների ու պողոտաների ստեղծումը։

Երևանն առաջին հերթին ճարտարապետական անսամբլների քաղաք է։ Նրա կենտրոնը կազմում է Լենինի հրապարակը, որն ստեղծվել է մոտ 30 տարվա ընթացքում և որը ճառագայթաձև մայրուղիներով կապված է քաղաքի բոլոր կողմերի հետ։ Հրապարակի շուրջը բարձրանում են կառավարական տունը, վարչական շենքը («Արարատ» տրեստի նախկին շենքը, որտեղ այժմ տեղավորված են մինիստրություններ ու գերատեսչություններ), «Արմենիա» հյուրանոցը, կապի տունը, արհմիությունների տունը, կուլտուրայի տունը, որի հտնամասում այժմ բարձրացել է պատկերասրահի շենքը։

Հրապարակի հարավ-արևմտյան կողմում բարձրանում է Վ. Ի. Լենինի հուշարձանը, որը բացվել է 1940 թ.՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 20-ամյակի առթիվ (հեղինակ՝ Ս. Մերկուրով, ճարտարապետներ՝ Լ. Վարդա-

նով, Ն. Փարեմուզով)։ Հուշարձանը մեծ չէ, նրա բուրմուռ-թյունն ընդամենը 18,5 մ է, սակայն տարրերի ճիշտ համամասնությունը, մեծ առաջնորդի կերպարի ինքնատիպ մեկնությունը, արտահայտչականությունը, կեցվածքը, մեծագույն վարպետությամբ կառուցված և մանրաբանականորով դարձրված պատվանդանը, այդ բոլորը թույլ են տալիս հուշարձանը համարել Վ. Ի. Լենինին նվիրված ամենահաջող հուշարձաններից մեկը, «սովետական մոնումենտալ արվեստի լավագույն ստեղծագործություն»։

Լենինի հրապարակը զբոսայգով և նախաբանի ու Ծառույցի փողոցներով միացած է Ծառույցի հրապարակի հետ։ Վերջինիս հարավային կողմում կանգնեցված է Ստ. Ծառույցի գրանիտի հուշարձանը (հեղինակ՝ Ս. Մերկուրով, ճարտարապետ՝ Ի. Ժուլտովսկի), որը ճշմարտացի պատկերում է ականավոր բուշխիկ-հեղափոխականի կերպարը։

Վ. Ի. Լենինի և Ստ. Ծառույցի հուշարձանների միջև փռված է մոտ 200 մետր երկարությամբ ունեցող զբոսայգին։ Այստեղ ստեղծվել են Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակին նվիրված շատրվանների շարքեր, «Հավերժական» հուշարձանը, որը նվիրված է Հայաստանում սովետական կարգերի համար մղված մարտերում զոհվածներին, ծառայողներ, որոնք կաճաչ ժախավենով իրար են հանդուցում բազարի Լենինի տիվան ղլխավոր հրապարակի ու Ծառույցի հրապարակը։

Քաղաքի կենտրոնի մյուս կարևոր հրապարակը կառուցվածքների իր անսամբլով Թատերական (օպերայի, ինչպես այժմ կոչվում է) հրապարակն է, որն ըստ բազարի ղլխավոր հուսակազմի Լենինի հրապարակի հետ միանալու է Հյուսիսային պողոտայով։ Թատերական հրապարակը մի մեծ բառանկյունի է, որի կենտրոնում բարձրանում է հայկական ճարտարապետության աչքի ընկնող կոթողներից մեկը՝ Ալ. Սյունիցիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի շրջանաձև շենքը (հեղինակ՝ Ս. Թադևոսյան)։ Այդ համալիրի նախագիծը 1936 թ. արժանուցել է Փարիզի ցուցահանդեսի Ոսկե մեդալին։

Հյուսիսային կողմում Թատերական հրապարակի շարունակությամբ կազմում է Թամանյան փողոցը, որի երկու կողմերում բարձրանում են բնակելի բազմահարկ շենքեր։

Թամանյան փողոցի սկզբում, դրա և Մոսկովյան փողոցի հատման կետում տեղադրված է Երևանի վերակառուցման գործի մեծ երախտավորի՝ Ալ. Թամանյանի հուշարձանը:

Քանաքեռի սարահարթի հարավային փեշին այժմ բարձրանում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 50-ամյակին նվիրված հսկայական հուշասյունը (հեղինակներ՝ Զ. Թորոսյան, Ս. Գյուրզադյան), որը պսակվում է ոսկե հասկով: Հուշարձանից դեպի հյուսիս-արևելք, Հաղթանակի այգում բարձրանում է «Հաղթանակ» հուշարձանը, որը նվիրված է Հայրենական մեծ պատերազմում սովետական ժողովրդի տարած պատմական հաղթանակին:

Քաղաքի հարավային մասում է գտնվում Մերձկայարանային հրապարակը, որը կենտրոնի հետ կապվում է Հոկտեմբերյան պողոտայով: Հրապարակի դարձը հայկական ժողովրդական էպոսի հերոսի՝ Սասունցի Դավթի հուշարձանն է (հեղինակ՝ Ե. Քոչար), որը համարվում է սովետահայ արձանագործության ամենաաչքի ընկնող ստեղծագործություններից մեկը:

Սպանդարյանի հրապարակը գտնվում է Լենինյան արդյունաբերական շրջանում և կառուցապատվել է 60-ական թվականներից: Հրապարակը մայրուղիներով կապված է շրջակայքի հետ, նրա շորս կողմերում բարձրանում են բնակելի շենքեր, որոնց առաջին հարկերը տրամադրված են խանութներին:

Դեռևս 1924 թվականին քաղաքի առաջին գլխավոր հատակագծով Արովյան փողոցի հյուսիսային հատվածում, համալսարանի և առաջին հիվանդանոցի շրջակայքում նախատեսված էր ստեղծել բուհական ու հիվանդանոցային հատուկ թաղամաս: Պուրակի կենտրոնում Ա. Թամանյանի նախագծով 20-ական թվականներին կառուցվել է պետական համալսարանի փոքրիկ, բայց ճարտարապետական առումով հետաքրքրություն ներկայացնող աստղադիտարանը, որից 40—50 մ հեռավորության վրա Հայաստանի կոմերիտմիության հիմնադիրներից մեկի՝ Ղուկաս Ղուկասյանի գրանիտե հուշարձանն է:

Այս թաղամասի ուղադրության արժանի շենքերից են պետական համալսարանի նախկին շենքը, Կ. Մարքսի անվան

պոլիտեխնիկական ինստիտուտի տուֆաշեն շենքը, որ կառուցվել է 1953—1963 թթ. (ճարտ.՝ Ա. Մամաջանյան), գյուղատնտեսական ինստիտուտի բաղալուսկերտ շենքը (ճարտ.՝ Ս. Սաֆարյան) և այլն:

Ճարտարապետական առումով առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հրադղանի այդ ու ձախ ափերին ստեղծված արդյունաբերական շենքերի կոմպլեքսները՝ «Արարատ» տրեստի գինու կոմբինատն իր հայտնի նկուղներով (հեղինակներ՝ Ռ. Իսրայելյան, Գ. Քոչար) և կոնյակի գործարանի համալիրը՝ տեղադրված դեռի բարձրադիր աջ ափին: Հրադղանի այդ հատվածում համայնապատկերը լրացնում է «Հաղթանակ» բաղալուսկերտ կամուրջը, որ կառուցվել է Հայրենական մեծ պատերազմի վերջում (հեղինակներ՝ ինժ. Ս. Հովնանյան, ճարտարապետներ՝ Մ. Մամաջանյան, Ա. Ասատրյան):

Քաղաքաշինական ու ճարտարապետական տեսակետից հատուկ ուշադրության է արժանի Արովյան փողոցը, որի հյուսիսային հատվածը՝ Թումանյան փողոցից մինչև Արովյանի պուրակը, վերակառուցվել է 60-ական թվականներին և ունի մինչև 43 մ լայնություն: Արովյանը քաղաքի կենտրոնական մասի հայտնի փողոցներից է և կառուցապատված է ուղադրության արժանի հասարակական ու բնակելի մի շարք շենքերով: Իրա վերակառուցված մասը փաստորեն վեր է ածված այգի-փողոցի:

Արովյանի պուրակից սկսվող ճանապարհներից մեկը Ավանի ձորով տանում է դեպի Նորքի նորաստեղծ բնակելի զանգվածները: Այս ձորում են գտնվում քաղաքի կենդանաբանական ու բուսաբանական այգիները:

Լենինի պողոտան, որ ձգվում է Արովյան փողոցին զուգահեռ և ունի 2 կմ երկարություն, 60-ական թվականներին լիովին վերակառուցվել է: Պողոտայի երկայնքով ստեղծված են կանաչ գոտիներ, ծառաշարքեր, հանգստի համար հարմար կանգառներ: Նրա երկու կողմերում բարձրացող շենքերից շատերը ճարտարապետական-կառուցողական առումով ուղադրության արժանի գործեր են: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես կենտրոնական ծածկած շուկան և Մատենադարանի շենքը, որը

դանձում է պողոտայի հյուսիսային շարունակության վրա, սարայանքին:

Մատենադարանի շենքի գլխավոր մուտքի աջ և ձախ կողմերում դանձում են մեր մշակույթի երախտավորների՝ Իռվենա Խորենացու, Անանիա Շիրակացու, Դրիգոր Տաթևացու, Մխիթար Գոշի և այլոց արձանները, իսկ մուտքի դիմաց՝ ներքևում հայկական գրերի ստեղծողի՝ մեծ ուսուցչու պետ Մեսրոպ Մաշտոցի արձանն է (բանդակագործ՝ Դ. Չուրոջյան):

Քարեկամության փողոցի վրա ելած ուղադրավ շենքերից կարելի է հիշատակել ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի շենքը (ճարտարապետ՝ Մ. Գրիգորյան), որ կառուցվել է Հայրենական մեծ պատերազմից հետո և 1949 թ. արժանացել պետական մրցանակի, ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության շենքը և ՀՍՍՀ ԳԱ համալիրը:

Երևանում զգալի տեղ են զբաղում տուրիզմի ու հանգստի հետ կապված կառուցվածքները: Նորքում 1962 թ. կառուցվել է միջազգային ներխուժողական աուրիստական հանդերձան՝ «Միժնռանակ» անունով շենքը (ճարտարապետներ՝ է. Արեշտյան, Ա. Թորոսյան, Մ. Խաչիկյան), որը մի ամբողջ համալիր է և լրիվ բավարարում է այդ տիպի ժամանակակից կառուցվածքների պահանջները:

Չարենցի փողոցի վրա գտնվող կառույցներից ուղադրության արժանի են հատկապես ներքին զորքերի մինիստրության, Երևաննախագծի, Երևանի պետական համալսարանի շենքերը և հանրապետական մարզադաշտի համալիրը:

60-ական թվականներին Զեյթունում կառուցվել են դիտահետազոտական ինստիտուտների (նուրբ արգանական բիմիայի և սրտաբանության ինստիտուտներ, հաշվիչ կենտրոն) շենքեր, մի ամբողջ թաղամաս կառուցվել հանրակացարաններ, որպիսիք կառուցվել են նաև նորքի երկրորդ զանգվածում:

Քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմում 1961—1962 թթ. կառուցվել է ժողովրդական տնտեսության նվաճումների ցուցահանդեսի համալիրը՝ բաղկացած մեկ գլխավոր և մի քանի մասնաշենքերից: Յուրատիպ այդ համալիրը ճարտարապետական առումով ուղադրավ ստեղծագործություն է: Առանձ-

նապես տպավորիչ են արդյունաբերության (ճարտարապետներ՝ Լ. Գևորգյան, Զ. Թորոսյան, ինժ.՝ Ռ. Մանուկյան) և մշակույթի ու գիտության (ճարտարապետներ՝ Դարբինյան, Մելքումյան) ցուցասրահները:

ճարտարապետները բարձր են գնահատում 26 կոմիսարների այգում տեղադրված Սունդուկյանի անվան պետական ակադեմիական թատրոնի շենքը (ճարտարապետ՝ Ռ. Ալավերդյան, ինժ.՝ Ռ. Բադալյան), որի ներսի ձևավորմանն ու զարգացմանը մասնակցել է մեծ նկարիչ Մ. Սարյանը: Շենքի կառուցումն ավարտվել է 1966 թ.: Ինքնատիպ լուծում ունեն գլխավոր մուտքը, լուսավորությունը, հնչականությունը (ակուստիկա), 1.200 տեղանոց դահլիճը, տարբեր բաժինների փոխադարձ կապը, ձմեռային ծածկած այգին և այլն:

Յուրահատուկ ճարտարապետական ձևավորում ունի Սայաթ-Նովայի փողոցը, որ ձգվում է Թումանյան փողոցին դուրահեռ: Այն բացվել է 1963 թվականին: Փողոցի երկայնքով ստեղծվել են ծաղկանոցներ ու կանաչ տարածություններ, որոնց մեջ դրված են մետաղե ու քարե քանդակազարդ դեկորատիվ կերտվածքներ՝ պատեր, խաչքարեր հիշեցնող հուշապատեր և այլն:

Փողոցի շենքերի մեջ ճարտարապետական առումով առանձին ուղադրության արժանի է «Անի» հյուրանոցը (ճարտարապետներ՝ Դարբինյան, Սաֆարյան, Հակոբյան): Հյուրանոցը բաղկացած է 14 հարկից և ունի 600 տեղ՝ մեկ և երկու սենյականոց հարմարավետ համարներով, որոնք կահավորված են շքեղ և ժամանակակից կահույքով:

Երևանի այժմյան խոշոր հյուրանոցներից է նաև «Դվին»-ը, որը գտնվում է Կոնդ թաղամասում և ղեկավարահագործման չի հանձնվել:

Վերջին տարիների ճարտարապետական կառուցվածքների մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում նախկին առաջին կոլտնտեսային շուկայի տեղում կառուցված «Ռոսսիա» լայնէկրան կինոթատրոնի շենքը (ճարտարապետներ՝ Ա. Թորոսյան, Գ. Պողոսյան, Մ. Խաչիկյան), որը քաղաքի ամենախոշոր կինոթատրոնն է և շահագործման է հանձնվել 1974 թ. վերջին: Այստեղ նոր ձևով են լուծված տարածու-

թյունների լավագույն ձևով օգտագործման, լույսի, հնչակա-
նության, օժանդակ հարմարությունների, շենքի արտաքին
տեսքի ու տարրեր մասերի միջև եղած կապի հարցերը: Թե՛
սովետական, և թե՛ արտասահմանյան մասնագետները միա-
համուռ բարձր գնահատական են տալիս «Ռոսսիա»-ի ճար-
տարապետությանը: Նրա երեք դահլիճները միասին ունեն
2.600 տեղ:

Ուշագրավ է 75 հազար տեղանոց «Հրադղան» կենտրո-
նական մարզադաշտը: Մարզահրապարակից բացի, նրա
համալիրի մեջ մտնում են խաղադաշտեր, հյուրասենյակներ,
լողավազան, նկուղային տնտեսություն և այլն: «Հրադղա-
ն»-ը համարվում է Եվրոպայի լավագույն և զեղեցիկ մար-
զադաշտերից մեկը:

Հրադղանի ձորում է գտնվում նաև մանկական երկաթու-
ղին, որը շահագործման է հանձնվել 1937 թվականին:

Երևանի ճարտարապետության առանձնահատուկ կողմն-
րից է նաև այն, որ յուրաքանչյուր փողոց, յուրաքանչյուր
համալիր ձևավորված է ինքնատիպ, մեկը մյուսին չկրկնող:
Դա վերաբերում է նույնիսկ ցայտաղբյուրներին, որոնք զե-
տեղված են համեմատաբար մարդաշատ փողոցներում, հրա-
պարակներում, զբոսայգիներում:

Քաղաքի ճարտարապետության հետ մի միասնություն են
կազմում կանաչապատման ու ջրային տարածությունները:
Երևանը գտնվում է կիսաանապատային շոր գոտում, շրջա-
պատը ղոեր են, իսկ հիմնական մասը երեք կողմից պատ-
ված է բարձրություններով, ու ամռանը հաճախ սոսկալի
շոգ ու տոթ է լինում: Նրա կլիմայի մեղմացման, օդի մաք-
րության համար կանաչ ու ջրային տարածությունները խիստ
անհրաժեշտ են: Այդ շատ լավ գիտեր Ա. Թամանյանը, որը
քաղաքի առաջին գլխավոր հատակագծի մեջ արդեն նախա-
տեսել էր ստեղծել 3 կանաչ գոտի և Երևանը պատկերացնում
էր իբրև քաղաք-այգի:

30-ական թվականներին արդեն սկսում են քաղաքի կա-
նաչապատման երկրորդ գոտու ստեղծման աշխատանքները:
Անտառապատում են քաղաքի հյուսիս-արևելյան և արևե-
լյան կողմի լեռնալանջերի շուրջ 30 հեկտար շոր տարածու-
թյունները՝ Քանաքեռի, Նորքի և Սարիթաղի բարձրություն-

ները: Այս գոտու ստեղծման աշխատանքները շարունակվե-
ցին 50-ական թվականների սկզբներին, երբ անտառապատ-
վեցին Միծեռնակաբերդի բարձրությունն ու նրա շրջակայքի
տարածությունները՝ Դավալի այգիները ներառյալ: 60-ական
թվականներից Արդնի առողջարանի մոտ Ողջաբերդ գյուղի
հանգամանքում, Գեղադիր գյուղում, Սովետաշենի շրջակա-
քում, Սեան տանող խճուղու մոտակայքում և այլուր տնկվե-
ցին հարյուրավոր հեկտար անտառներ, որոնք առայժմ
առանձին զանգվածներ են, բայց շատ ժամանակ չի անցնե-
նոր անտառատնկումների շնորհիվ դրանք կմիանան և
կկազմեն անտառային մի համատարած ֆոտի, որը երեք
կողմերից կպատի Երևանը:

Կանաչապատման ուղղությամբ մեծ աշխատանքներ են
կատարված քաղաքի ներսում: Փողոցների երկու կողմերում
ստեղծված համատարած ծառաշարքերին ու գաղտնիներին
իսկ մի շարք փողոցներում (Աբովյան, Սայաթ-Նովա, Լենինի
պողոտա և այլն) նաև ծաղկանոցներին, խաղողի թառմանե-
րին, փոքրիկ պուրակներին զուգընթաց քաղաքի վերակա-
ռուցվող մասերում ստեղծվում են պուրակներ, զբոսայգիներ:

Զհաղված 26 կոմիսարների այգին, որ Անգլիական աչքի
անվան տալ իբրև մի խղճուկ զբոսայգի ժառանգություն էր
մնացել նախասովետական շրջանից, և ներկայիս Շահումյանի
պուրակը, որը նույնպես շատ անշուք վիճակով գոյություն
ունեն նախասովետական շրջանում, մյուս բոլոր զբոսայգի-
ները նոր են ստեղծվել:

Քաղաքի զբոսայգիներից են՝ Կիրովի անվան մանկական
այգին (կենտրոնական մասում) 8 հեկտար տարածությամբ,
Ղուկասյանի անվան սրբալի-զբոսայգին՝ ուսանողական թա-
ղամասում 2 հեկտար տարածությամբ, օպերայի պուրակը՝
Գարապի լճով հանդերձ, Կոմերիտմիության անվան զբոսայ-
գին (քաղաքի հարավ-արևելյան մասում) 16 հեկտար տա-
րածությամբ, որի կենտրոնում գտնվում է համանուն լիճը,
Կոմիտասի անվան զբոսայգին քաղաքի արդյունաբերական
շրջանում, Հաղթանակ զբոսայգին, որը գտնվում է քաղաքի
հյուսիսային մասում և ամենամեծ (110 հեկտար տարածու-
թյամբ) այգիներից մեկն է, Միծեռնակաբերդի զբոսայգին,
որը քաղաքի ամենաընդարձակ տեսին է (132 հեկտար).

այստեղ է գտնվում Երևանի ամենահայտնի հուշարձաններից մեկը՝ 1915 թվականի Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված կոթողը, Պոլշկինի անվան զբոսայգին Բարեկամության փողոցի վրա (8 հեկտար), 26 կոմիսարների այգին քաղաքի կենտրոնում (6 հեկտար տարածությամբ) և այլն:

Հսկայական կանաչ տարածություն է ստեղծվել մի կողմից Մոսկովյան, իսկ մյուս կողմից Իսահակյան ու Մոսկովյան փողոցների միջև, Հենց այստեղ էլ գտնվում են Ավ. Իսահակյանի և Մ. Նալբանդյանի արձանները:

Երևանի կանաչապատ տարածությունները 1975 թվականի վերջին հասնում էին 2.963 հեկտարի:

Երևանի ամենախոշոր ջրավազանը Երևանյան լիճն է, որն ստեղծվել է Հրազդանի վրա, քաղաքի հարավ-արևմտյան կողմում, Կարմիր բլուրի մոտ: Արհեստական այդ լիճն առօրինակաբար դառնում է երևանցիների սիրած հանգստավայրերից մեկը:

Երևանի վերակառուցման, նրա ճարտարապետական անկրկնելի անսամբլների, լանդշաֆտային պողոտաների ու փողոցների, կանաչ ու ջրային տարածությունների, քաղաքովանդակ հուշարձանների, բնակելի ու հասարակական շենքերի ստեղծման համար տասնյակ տարիներ շարունակ աշխատել է հայ ճարտարապետների մեծ խումբ՝ Ալ. Թամանյանի ստեղծած զպրոցի ավագ ու կրտսեր սերնդի տաղանդավոր ներկայացուցիչները: Մեր մայրաքաղաքի վերակառուցման պատվավոր ու հայրենասիրական գործի մեծագույն երախտավոր ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքի ճարտարապետության հիմքում դրեց հայ ճարտարապետության լավագույն ավանդույթները, սովետական քաղաքաշինության սկզբունքները, ճարտարապետության համաշխարհային նվաճումները: Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանում իշխողը հայկական ճարտարապետական ոճն է, հայկական կոլորիտը՝ բարձրացված սովետական ու համաշխարհային ժամանակակից քաղաքաշինության մակարդակին: Սովետական կառավարությունն առատաձեռն է եղել մեր մայրաքաղաքի վերակառուցման (ավելի ճիշտ՝ ստեղծման) հարցում:

Քաղաքի առաջին ջրմուղը, ինչպես ասվեց, կառուցվել էր

առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ: Այդ ջրմուղը քաղաքում շէր ցանցավորված և խմելու ջուր էր մատակարարում միայն քաղաքի կենտրոնական փողոց մասին: 20-ական թվականներին արդեն զգացվում էր խմելու ջրի խիստ պակաս, իսկ 30-ական թվականների սկզբներին, քաղաքի ընդարձակման հետևանքով, նրա մի շարք թաղամասերն ընդհանրապես չունեին խմելու ջուր: Սովետական շրջանում երևանի առաջին ջրմուղը կառուցվում է 1932 թվականին: Այն սկիզբ էր առնում դարձյալ Քառասուն աղբյուրներից՝ առաջին ջրմուղի նույն ակունքից, որից հետո փաստորեն սկսեցին ստեղծել քաղաքի ջրամատակարարման ներքին ցանցը: 50—60-ական թվականներին, քաղաքի ընդարձակման, նրա արդյունաբերության բուռն զարգացման և բնակչության թվի կտրուկ աճի հետևանքով կառուցվեցին նոր ջրմուղներ՝ Արզնիի ջրմուղը, որը կառուցվել է 1950 թ. և վայրկյանում տալիս է 800 լիտր ջուր, 1962 թ. կառուցվում են Շոշոռ և Մարավ աղբյուրների ջրմուղները, 70-ական թվականների սկզբներին ավարտվեցին Կապույտ լճի և Ապարանի ջրմուղները, իսկ 1973—74 թթ.՝ Գառնիի ջրմուղը, որը վայրկյանում տալիս է մոտ 1.200 լիտր խմելու բարձրորակ ջուր:

1965—1966 թթ. քաղաքի ջրմուղները բոլորը միասին վայրկյանում տալիս էին մոտ 4.750 լիտր ջուր, 1971 թ.՝ 8.500 լիտր, իսկ այժմ տալիս են մոտավորապես 10.000 լիտր: Եթե քաղաք մտնող այդ ջուրն օդատարածվի միայն խմելու և բնակչության կոմունալ սպասարկման համար, այն կբավականացնի 1.250 հազար բնակչության՝ յուրաքանչյուր 1.000 բնակչին վայրկյանում 8 լիտր ընդունված նորմաներով: Քաղաք մտնող ջրի քանակի ավելացման հետ միասին ընդարձակվում է նրա տեղական ցանցը: Քաղաքի ջրամատակարարման ցանցի ընդհանուր երկարությունը 1926 թ. 19 կմ էր, իսկ այժմ կազմում է ավելի քան 1.500 կմ: Երևանն իր շրջակայքում խմելու ջրի պաշարներ դեռ ունի: Սակայն այդ ամեննախ իրավունք չի տալիս խմելու ջուրը շռայլել:

Իբրև ժամանակակից քաղաք, Երևանում էլեկտրաէներգիան լայն կիրառություն ունի: Այն օգտագործվում է լուսավորության, էլեկտրատրանսպորտի, բնակարանների ու հա-

սարակական շենքերի էլեկտրիֆիկացման համար և բազմաթիվ այլ նպատակներով: Երևանը Միության ամենալուսավոր քաղաքներից է: Գիշերը, երբ վառվում են լամպերը, լուսային ռեկլամները, քաղաքը թաղվում է լույսի ծովի մեջ: Այդ պահին կախարդիչ տեսարան է բացվում, երբ Քանաքեռի կամ Նորքի բարձրություններից դիտում ես հրավառվող քաղաքը: Լուսավորության ցանցը տեխնիսանիզացիայի է ենթարկված:

Քաղաքի արդյունաբերական շատ ձեռնարկությունների արտադրական պրոցեսների և բնակչության կենցաղային-կոմունալ պայմանների վրա միանգամայն էական ազդեցություն է թողել բնական վառվող գազը, որը Երևան է մուտք գործել 50-ական թվականների վերջերին: Սկզբնական շրջանում Երևանը գազ էր ստանում Ղարադաղից (Ադրբեյջանական ՍՍՀ), բայց մի քանի տարի անց, այնտեղի գազի պաշարների սակավության պատճառով, Աղստաֆա—Երևան գազամուղի գիծը միացվեց Օրջոնիկիձե—Թբիլիսի մայրուղուն, և դրանով Երևանը գազ ստացավ Հյուսիսային Կովկասից, իսկ վերջերս՝ նաև Իրանից, Բաքու—Աղստաֆա մայրուղու միջոցով: 1975 թ. վերջին քաղաքային գազամուղի երկարությունը հասնում էր ավելի քան 714 կմ-ի, իսկ գազիֆիկացված բնակարանների թիվը՝ 178.021-ի:

Նախասովետական շրջանի Երևանը կոյուղի չուներ, եթե նկատի չունենանք առանձին ձեռնարկությունների տեղական կոյուղիները, որոնցով կեղտաջրերը թափվում էին Հրազդան կամ Գետառ: Կոյուղու շինարարությունն սկսվել է 1933 թ. քաղաքի կենտրոնական մասում՝ 1,6 կմ երկարությամբ: 40-ական թվականների սկզբներին կոյուղու ցանցն ընդգրկում է բուն քաղաքի մեծագույն մասը, իսկ Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, հատկապես 50-ական թվականների վերջերից, կոյուղու ցանցն արագորեն ընդարձակվում է՝ ընդգրկելով քաղաքի նույնիսկ հեռավոր անկյունները: 1959 թ. քաղաքի կոյուղու ամբողջ գծերի երկարությունը մոտ 85 կմ էր, իսկ 1975-ին՝ 125,5 կմ:

Ամբողջ քաղաքն ընդգրկված է ավտոմատ հեռախոսային ցանցի մեջ: Եթե մինչև 40-ական թվականների վերջերը քաղաքն ուներ հեռախոսային մեկ կայան, և արոնենտների

թիվը խիստ սահմանափակ էր, ապա այժմ քաղաքի ավտոմատ հեռախոսակայանների թիվը հասնում է 7-ի, իսկ հեռախոսներինը (1975 թ.)՝ 138.579-ի: Երևանն ունի միջքաղաքային հեռախոսային ու հեռագրական, ֆոտոհեռագրական կապեր: Ավտոմատ հեռախոսային կապ ունի Մոսկվայի, Թբիլիսիի և այլ քաղաքների հետ:

Ռադիոընդունիչները, ռադիոհաղորդման կետերը, հեռուստացույցները լայն կերպով մտել են երևանցու կենցաղի մեջ: 1975-ին ռադիոհաղորդման կետերի թիվը հասնում էր 143.856-ի: Քաղաքն ունի ավելի քան 50 փոստ-հեռագրական հիմնարկներ, որոնք տեղաբաշխված են նրա բոլոր մասերում:

Երևանը նախասովետական շրջանից շատ թե քիչ պիտանի հյուրանոց չի ժառանգել: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո բավական ուշ սկսեցին հյուրանոցային տնտեսություն ստեղծելու աշխատանքները: Սկզբնական շրջանում քաղաքի միակ հյուրանոցը հարմարություններից զուրկ, մի քանի սենյակից բաղկացած հանրակացարանային բնույթի «Գյուղացու տունն» էր Կնունյանց փողոցի վրա: Այնուհետև ստեղծվեցին «Ինտուրիստ» (այժմ՝ «Երևան») և «Սևան» հյուրանոցները, որոնք միասին 1955 թ. ունեին 472 մահճակալ-տեղ: 1960-ին քաղաքն արդեն ուներ 4 հյուրանոց 685 մահճակալ-տեղով: 1973 թ. վերջում քաղաքն ուներ 11 հյուրանոց, ավելի քան 3.200 տեղով, բացի եկվորների համար եղած 5 հանրակացարաններից, որոնք միասին ունեին 206 մահճակալ-տեղ: Միայն «Անի» առաջնակարգ, 14 հարկանի հյուրանոցն ունի 600 հարմարավետ համարներ: Շուտով շահագործման կհանձնվի դարձյալ բազմահարկ մի նոր հյուրանոց՝ «Դվինը»:

Ներկայումս քաղաքում գործող հյուրանոցներից են. «Սևան», «Անի», «Երևան», «Նաիրի», «Արաբկիր», «Սեբաստիա», «Արմենիա», «Մասիս», «Պրագա», «Ծիծեռնակ» և այլն: «Դվինից» բացի, շուտով ավարտվելու են նաև երիտասարդական պալատի հյուրանոցը և «Արմենիա»-ի շարունակությունը, «Սևան»-ի նոր մասնաշենքերը: Հյուրասենյակներ ունեն նաև սպորտադպրոցը, կենտրոնական ծածկած կոլտնտեսային շուկան և այլն: Քաղաքում կան գիշերօթեկան-

ներ, տուրիստական քաղաքներ, Տասներորդ հնգամյակում քաղաքի հյուրանոցների, գիշերօթեանների, քեմպինգների տեղ-մահճակալների քանակը ավելացվելու է մոտավորապես 65 տոկոսով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի և դաշնակցականների տիրապետության տարիներին աննախանձելի էր բնակչության առողջապահության վիճակը: Համաճարակ հիվանդությունները բռնկվում էին մեկը մյուսի ետևից և մեծ թվով մարդկային զոհերի պատճառ դառնում:

Առողջապահության դործն աժուր հիմքերի վրա գրվեց ժողովրդական տնտեսության վերականգնման շրջանի վերջում, երբ հնարավոր դարձավ այդ բնագավառի համար ստեղծել նյութական բազա, կադրեր, առողջապահական համապատասխան հիմնարկներ: Կազմվեց բուժօրհանրարական հեռաձայնային սլան, որը գործողության մեջ գրվեց 1927 թվականից: Ուժեղացվեցին կանխարդելիչ աշխատանքները, բուժակայանի կետերը վերածվեցին բուժկետերի, բարելավվեց բուժօգնությունը, քաղաքային հիվանդանոցներին կից ստեղծվեցին բուժարաններ, ղեկատվան, տրոպիկական կույան և այլն, կազմակերպվեց շտապ-բուժօգնություն, գործը, ընդարձակվեց կինտրոնական ղեկատվությունը:

Առողջապահական ու բուժօգնության դործը նոր, լայն թափ ստացավ առաջին հնգամյակից հետո: Ժողովրդական տնտեսության զարգացումը նյութական բազա ստեղծեց նաև բնակչության առողջապահությունն ու բուժօգնությունը մամանակակից մակարդակով կազմակերպելու համար: 30-ական թվականների կեսերին Երևանն արդեն ուներ սարքավորված կլինիկական հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, բժշկական 23 տեղամասեր, որոնք ըստ տերիտորիալ բաժանման բուժօգնություն էին ցույց տալիս քաղաքացիներին:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո տնտեսության բուռն վերելքը նյութապես պայմանավորեց նաև առողջապահության գործի աննախընթաց զարգացումը: 1959 թվականին Երևանում կային 46 մշտական մանկամուկներ, 39 մոր և մանկան կոնսուլտացիաներ, 131 մանկապարտեզ և այլն, որպիսիք 1913 թ. քաղաքում ընդհանրապես չուկություն: Քաղաքի բուժաշխատողների 60-ական թվականների

սկզբների քանակական ցուցանիշների համեմատությունը նույնիսկ կապիտալիստական ամենազարգացած երկրների (ԱՄՆ, Դանիա, Ֆրանսիա, Անգլիա և այլն) հետ հօգուտ Երևանի է խոսում: Էլ ավելի խոսուն են 1975 թվականի տվյալները:

Բուժհիմնարկների ու բուժաշխատողների թվի ավելացման հետ միաժամանակ տեղի են ունեցել որակական փոփոխություններ, ստեղծվել են ժամանակակից սարքավորոճներով ու գործիքներով զինված մասնագիտական կաբինետներ, լաբորատորիաներ, կլինիկական հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, մանկական պոլիկլինիկաներ ու հիվանդանոցներ, տեղամասեր:

Երևանի առողջապահական-բժշկական հիմնարկների ստեղծման, բնակչության բուժման, բժշկական կադրեր ստեղծելու բնագավառում խոշոր ծառայություններ ունեն այնպիսի ականավոր գիտնական-բժիշկներ, ինչպիսիք են՝ Հ. Քեչեկը, Ա. Մելիք-Աղամյանը, Լ. Ա. Հովհաննիսյանը, Գ. Արեշյանը, Ա. Ալեքսանյանը, Ա. Ֆանարջյանը, Խ. Պետրոսյանը, Ա. Միրզաբեկյանը, Բ. Մելիք-Մուսյանը, Ս. Շարիմանյանը և շատ ուրիշներ:

Բնակչության առողջության ու առույգության, կրկարակեցության ու աշխատունակության բարձրացման համար կատար նշանակություն ունեն ֆիզկուլտուրան ու սպորտը:

Պետությունը հսկայական միջոցներ է ծախսում սպորտի և ֆիզկուլտուրայի զարգացման համար: Քաղաքում կառուցվում են տասնյակ մարզադաշտեր, որոնց թվում են կենտրոնական «Հրադան» մարզադաշտը և հանրապետական մարզադաշտը, կան բազմաթիվ հրապարակներ, կորտեր, լողավազաններ, խաղադաշտեր՝ արտադրական ձեռնարկություններում, բարձրագույն ու միջնակարգ դպրոցներում, հիմնարկներին կից, բնակելի տների բակերում, դրոսպոգիններում և այլուր: Քաղաքն ունի ֆիզկուլտուրայի ինստիտուտ, սպորտի մասնագիտացված տասնյակ դպրոցներ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի և դաշնակցականների տիրապետության տարիներին քաղաքում եղած դպրոցական շենքերը վերածվել էին որբանոցների ու մանկատների, չկային դպրոցի համար անհրաժեշտ շենքեր,

ուսուցչական կադրեր, դպրոցական կահույք: Այնուամենայնիվ 1920 թ. դեկտեմբերի վերջերին քաղաքի դպրոցներում սկսվեցին պարապմունքները: 1921 թ. Երևանում միանդամից բացվեց 22 նոր դպրոց: Հետագա տարիներին ավելի ընդլայնվեց քաղաքի դպրոցական ցանցը:

ՍՍՀՄ-ում ժողովրդական կրթության նոր ժամանակաշրջան սկսվեց 1930 թվականին: ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեն հատուկ որոշում ընդունեց, իբրև կուլտուրական հեղափոխության կարևոր նախապայման, երկրում անցկացնել ընդհանուր պարտադիր տարրական կրթություն: Ամբողջ երկրի հետ միասին Երևանում ևս դպրոցական գործը մտավ նոր հունի մեջ: 1930—35 թթ. կտրուկ ավելանում է քաղաքի աշակերտների և ուսուցիչների (այդ թվում բարձրագույն կրթությամբ ուսուցիչների) թիվը, դպրոցները կահավորվում են ժամանակի պահանջներին համապատասխան, աշակերտներն ապահովվում են դասագրքերով, կառուցվում են մի շարք դպրոցական նոր շենքեր:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքի բուռն վերելքի հետ միասին արմատապես վերափոխվեց ու զարգացման մի նոր փուլ թևակոխեց հանրակրթական դպրոցը: 50-ական թվականների երկրորդ կեսից, մեր կուսակցության ցուցումով, դպրոցըն ավելի սերտորեն կապվեց կյանքի հետ: Հանրակրթական դպրոցների ծրագրերում և ավանդվող առարկաների ցանկում մտցվեցին համապատասխան փոփոխություններ: Դպրոցական առարկայացանկի մեջ տեղ գտան գործնական մի քանի առարկաներ, դպրոցներին կից ստեղծվեցին արհեստանոցներ (փայտամշակման, մետաղամշակման, էլեկտրատեխնիկական և այլն), լաբորատորիաներ, կարինետներ, փորձակայաններ ու փորձադաշտեր, աշակերտներին սկսեցին դործնական աշխատանքների ուղարկել արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կոլտնտեսություններ ու սովխոզներ:

1959—60 ուս. տարում Երևանում կար 129 հանրակրթական դպրոց, որտեղ սովորում էին 79.166 աշակերտ, իսկ ուսուցիչների թիվը հասնում էր 4.540-ի այն դեպքում, երբ Հայրենական մեծ պատերազմի նախօրեին Երևանում ունե-

45 դպրոց 1.474 ուսուցիչներով ու 38.295 աշակերտներով: 1975—76 ուս. տարում Երևանի դպրոցների թիվը 191 էր, որից 168-ը՝ միջնակարգ, 10-ը՝ ութամյա, իսկ 13-ը՝ այլ կարգի: Սովորողների թիվը այդ նույն ժամանակ հասնում էր 163.235-ի: Դպրոցական այդպիսի խիտ ցանց, սովորողների այդպիսի մեծ թիվ, ժողովրդական կրթության վրա այդքան միջոցների ներդրում հնարավոր էր միայն սոցիալիզմի դարաշրջանում:

XV դարից ի վեր Հայաստանում բարձր տիպի դպրոցներ իսպառ չկային: Նրա գրչության, գիտության ու արվեստի կենտրոնները՝ միջնադարյան համալսարանները (Անի, Գլաձոր, Տաթև, Սանահին և այլն) մեկը մյուսին փոխարինող վայրագ ցեղերի ձեռքով իսպառ վերացել էին երկրի երեսից:

Նախասովետական շրջանում Հայաստանում բարձրագույն ոչ մի դպրոց գոյություն չուներ: Առաջին բարձրագույն դրպրոցը՝ Երևանի ժողովրդական համալսարանը, բացվեց սովետական կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո՝ 1920 թ. դեկտեմբերին, 1923 թվականից սկսած հանրապետության կառավարության որոշմամբ վերանվանվեց Երևանի պետական համալսարան: 1928 թ. հիմնադրվեց անասնաբուժական ինստիտուտ, 1929 թ.՝ անասնաբուժական ինստիտուտ, 1932 թվականին դրանք միավորվեցին և կազմեցին Երևանի անասնաբուժական-անասնաբուժական ներկայիս ինստիտուտը: Իսկ համալսարանը ճիշտ հակառակը՝ «մասստեղծվեցին պոլիտեխնիկական» (1930 թ.), բժշկական (1930), գյուղատնտեսական (1930), հայկական մանկավարժական և հեռակա մանկավարժական ինստիտուտները:

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո քաղաքում բարձրագույն կրթությունն ավելի մեծ զարգացում ստացավ: Բացվեցին բարձրագույն մի շարք նոր հաստատություններ՝ ղեղարվեստական-թատերական, ֆիզկուլտուրայի, ռուսաց և օտար լեզուների ինստիտուտներ և այլն: 1975-ին Երևանի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները համալրվեցին ևս մեկով. բացվեց ժողովրդական տնտեսության

ինստիտուտը, որն իր կազմում ունի մի շարք ֆակուլտետներ:

Դրանցից բացի, Երևանում գործում են Մոսկվայի 2 ինստիտուտների մասնաճյուղերը: Երևանն այժմ ունի 11 բարձրագույն դպրոց, որոնց ուսանողների ընդհանուր թիվը 55 հազարից անցնում է, դրանց մեծագույն մասը կազմում են ցերեկային ստացիրոնար ուսանողների բաժինները:

Երևանի բարձրագույն դպրոցները երկրի ժողտնտեսության, մշակույթի ու լուսավորության համար կադրեր են պատրաստում ավելի քան 350 մասնագիտությունների գծով, որոնց թվում են նաև նորագույն մասնագիտությունները՝ միջուկային ֆիզիկա, կիրենոնետիկա, ֆիզքիմիա, պոլիմերների ֆիզիկա, էլեկտրոնիկա, ծրագրավորում և այլն: Բարձրագույն դպրոցներն ունեն ժամանակակից սարքավորումներով զինված ուսումնական լաբորատորիաներ ու կարինետներ, պրոբլեմային գիտահետազոտական լաբորատորիաներ, փորձադաշտեր, գիտական ու ուսումնական քաղաքներ: Նրանք ապահովված են բարձր որակավորում ունեցող դասախոսներով՝ պրոֆեսորներով, դոցենտներով: Դասախոսներից շատերը միաժամանակ ականավոր գիտնականներ են՝ ակադեմիկոսներ, ակադեմիայի թղթակից-անդամներ, գիտությունների Միջնակարգ մասնագիտական դպրոցները բարձրագույնների համեմատությամբ ավելի մեծաթիվ, բայց անհամեմատ փոքր հաստատություններ են: Նախասովետական շրջանում Երևանում գոյություն ունեւ միջնակարգ մասնագիտական մեկ դպրոց՝ ուսուցչական սեմինարիա, որ դասատուներ էր պատրաստում գյուղական դպրոցների համար:

Միջնակարգ մասնագիտական կրթության զարգացումը սերտորեն առնչվում է քաղաքի տնտեսական, կոմունալ, մշակութային կյանքի առաջադիմության հետ: Երևանի միջնակարգ մասնագիտական դպրոցների սովորողների թիվն աստիճանաբար ավելացել է՝ 1921—22 ուս. տարվա համեմատությամբ 1959—60 ուս. տարում աճելով ավելի քան 35 անգամ: Վաղուց կյանք մտած մասնագիտական դպրոցներին (մանկավարժական, բժշկական, ատամնարուժական, անասնաբուժական-անասնաբուժական և այլն) ղուգընթաց

ստեղծվում են նոր մասնագիտական տեխնիկական ու ալկարգի մասնագիտական միջնակարգ դպրոցներ՝ ռադիոտեխնիկայի, հաշվիչ տեխնիկայի, էլեկտրատեխնիկայի, էլեկտրոնիկայի և այլ մասնագիտություններով:

Սովորողների թվով բարձրագույն դպրոցների մեջ առաջին տեղը զբաղում են լուսավորության բնագավառի ուսումնական հաստատությունները, իսկ միջնակարգ մասնագիտական դպրոցների սովորողների ավելի քան կեսը բաժին ընկնում արդյունաբերությանն ու շինարարությանը:

Խոշոր քաղաքին հատուկ մշակութային կյանք ունի Երևանը: Քաղաքը պատմււ մասսայական ու պետական դրադարանների, մշակույթի պալատների ու տների, ակումբների, կինոփառոնների, թանգարանների և կուլտուր-փուտավորական ալլ հաստատությունների ցանցով:

Դեռես 1959 թվականին Երևանում կար մասսայական ուսկումնայան 100 դրադարան՝ ավելի քան մեկ ու կես միլիոն գրքերով: Այժմ այդ կարգի շուրջ 120 դրադարաններին զուգրնթաց գործում են մստ երկու հարյուրի հասնող դպրոցական գրադարաններ՝ ավելի քան երկու միլիոն կտոր գրքերով: Բնակչությունն ու մտավորականությունը զանգվածորեն օգտվում են նաև մյուս՝ մասնագիտական ու պետական գրադարաններից, որոնցից են ԳԱ, առողջապահության մինիստրության գիտաբժշկական դրադարանները, Ա. Տ. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանը (հիմնված 1921 թ.) և այլն, որոնցում գրքերի քանակը միլիոնների է հասնում: Ալ. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանն իր գրքալին ֆոնդի հարստությամբ և եղակի օրինակներով Միության հայտնի գրադարաններից է: Տասնյակ հազարների են հասնում անձնական՝ բովական հարուստ գրադարանները:

Երևանը դարձել է թանգարանների քաղաք: Թանգարանների թիվը հասնում է 15-ի՝ պետական պատմական թանգարան, պատկերասրահ, հեղափոխության, Երևանի պատմության, դրականության ու արվեստի թանգարաններ, Խ. Աբովյանի, Ավ. Իսահակյանի, Հովհ. Թումանյանի, Մ. Սարգսյանի, Ալ. Սպենդիարյանի, Ե. Չարենցի տուն-թանգարանները, էրեբունիի թանգարանը, բնության թանգարանը, պլանետարիւն և այլն:

Պետական պատմական քանդաւանը հիմնվել է 1921 թվականին և Երևանի թանգարանների մեջ ամենահարուստն է։ Նա ունի տասնյակ հազարավոր ցուցանմուշներ, որոնցից ցուցադրված են միայն մի քանի հազարը։ Թանգարանն ունի մի քանի բաժիններ (հնագիտության, դրամագիտության, նոր ու նորագույն պատմության և այլն)։

Պետական պատկերասրահը ստեղծվել է 20-ական թվականների սկզբներին, բայց կարճ ժամանակում այստեղ կենտրոնացվել են տարբեր մասշտաբի ու բովանդակության հազարավոր կտավներ։ Ժամանակագրական առումով պատկերասրահն ընդգրկում է միջնադարից մինչև մեր օրերը։ Ցուցադրվում են հայկական միջնադարյան նկարիչների՝ Թորոս Ռոսլինի, Սարգիս Պիծակի, հայտնի Հովնաթանյան տոհմիկ նկարիչների հինգ սերնդի գործերը և այլն։ Պատկերասրահում մեծ տեղ են գրավում նոր ժամանակների հայ, ռուս, արևմտաեվրոպական հայտնի նկարիչների ստեղծագործությունները՝ Հ. Այվազովսկու, Գ. Բաշինջադյանի, Վ. Սուրենյանցի, Ա. Տեր-Մարտիրոսյանի, Վ. Մախոսյանի և այլոց գործերը, վրձնի ռուս այնպիսի վարպետների գործերը, ինչպիսիք են՝ Վ. Պերովը, Ի. Ռեպինը, Վ. Սերովը, Ի. Շիշկինը և շատ ուրիշներ։ Հայ սովետական նկարիչներից ցուցադրված են Մ. Սարյանի, Փ. Թերլեմեզյանի, Ե. Թադևոսյանի, Հ. Կոջոյանի, Գ. Գյուրջյանի, Հ. Զարգարյանի, Գ. Խանջյանի, է. Իսաբեկյանի, Մ. Ավետիսյանի և այլոց կտավները, ռուս սովետական նկարիչներից՝ Ա. Գերասիմովի, Մ. Նեստերովի և ուրիշների նկարները։ Հարուստ է նաև արևմտաեվրոպական նկարիչների (Պ. Ռուբենս, Ա. Վան-Դեյկ, Գ. Կուրբե և ուրիշներ) հավաքածուն։

Նեղափոխության պետական քանդաւանը երիտասարդ է։ Այն ստեղծվել է 1960 թվականին՝ ի պատիվ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 40-ամյակի։

Նրան ֆալսֆի պատմության քանդաւանը ընդգրկում է հնագույն՝ քարե-պղնձե (էնեոլիթ) կուլտուրայի ժամանակներից մինչև մեր օրերը։

Ավելի հարուստ նյութերով է ներկայացված հատկապես քաղաքի պատմության սովետական բաժինը։

Ինքնատիպ բովանդակություն ունի գրականության և առ-

վելտի թանգարանը։ Այն բաղկացած է 2 բաժնից՝ գրական-նության և արվեստի բաժիններից։ Գրականության բաժնում խնամքով պահպանվում են Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ղ. Աղայանի, Գ. Սունդուկյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ե. Չարենցի, Դ. Դեմիրճյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ա. Բակունցի և այլ գրողների ու բանաստեղծների անձնական գործերը, զանազան ձեռագրեր։ Արվեստի բաժնում հարուստ նյութեր կան հայ կոմպոզիտորների և արտիստների՝ Կոմիտասի, Ալ. Սպենդիարյանի, Կարա-Մուրզայի, Մ. Եկմալյանի, Տ. Չոխաշյանի, Ռ. Մելիքյանի, Ա. Տիգրանյանի, Ն. Տիգրանյանի, Պ. Աղամյանի, Հովհ. Աբելյանի, Վ. Փափազյանի, Հ. Ներսիսյանի և այլոց վերաբերյալ։

Էրեբունիի քանդաւանը, որ գտնվում է քաղաքի հարավ-արևելյան ծայրամասում, էրեբունի հնագույն բերդաքաղաքի ավերակների վայրում։ Արին-բերդ բլրի ստորոտին, Երևանի ամենաերիտասարդ թանգարաններից է, ստեղծվել է Երևանի 2750-ամյակի առթիվ, 1968 թ.։ Այն ամբողջապես նվիրված է հնագույն Երևանին՝ էրեբունի բերդաքաղաքին։

Բնության պետական քանդաւանն ու պլանետարին գրտնրվում են միևնույն շենքում։ Այստեղ նյութեր են կուտակվում Հայկական ՍՍՀ բնության՝ կենդանական աշխարհի, բույսերի և այլնի վերաբերյալ։

Քաղաքում ստեղծված են մեմուարային մի քանի տուն-թանգարաններ՝ նվիրված հայ ժողովրդի մեծ երախտավորներ Հովհ. Թումանյանին, Ավ. Իսահակյանին, Ալ. Սպենդիարյանին, Մարտիրոս Սարյանին, Խ. Աբովյանին, Ե. Չարենցին։

1935 թվականին է ստեղծվել ՀՍՍՀ ԳԱ ազգագիտության պատկանող բուսաբանական այգին, որ ընկած է Ավանի ձորում, գրավելով ավելի քան 100 հեկտար տարածություն։ Այստեղ Հայաստանի կլիմայական բոլոր գոտիներից հավաքված մոտ 900-ի հասնող բուսատեսակներից բացի, ներկայացված են նաև Եվրոպայի, Ասիայի և Հյուսիսային Ամերիկայի մի քանի հազարի հասնող ծառատեսակներ, թփեր ու խոտաբույսեր։

Կենդանաբանական այգին նույնպես գտնվում է Ավանի ձորում՝ խիստ կտրտված ուղիներից մեկի վայրում։ Այգում պահվում են ավելի քան 200 տեսակի կենդանիներ։ Առանձ-

նապես հարուստ է ներկայացված Հայաստանի կենդանու-
կա՞ն աշխարհը՝ վայրի ոչխար, բարայձ, դուլեր, վայրի խո-
զեր, բազմատեսակ թռչուններ և այլն:

Մենքույ Մաշտոցի անվան Մատենադարանը հազրու-
դուտ հաստատություն է: Այն իր բնույթով հիշեցնում է հին
աշխարհում անուն հանած Եգիպտոսի Արևսանդրիա քաղա-
քի գրադարանը, որը մոտ կես միլիոն ձեռագրեր ուներ և
դրապահոցի հետ միասին թանգարան էր ու գիտության
օջախ: Մատենադարանում պահպանվում են այլևի քան 12
հազարի հասնող պատմական, բնագիտական, փիլիսոփայու-
կան, բժշկական, աշխարհագրական, սոմարադիտական,
աստղագիտական, մաթեմատիկական, իրավագիտական,
գրական և այլ կարգի ձեռագրեր հայերեն, հունարեն, պարս-
կերեն, արաբերեն, վրացերեն, ռուսերեն և ուլ լեզուներով:
Այդ ձեռագրերից հնագույնը վերաբերում է 887 թվականին,
իսկ նրկորդը, որը գրված է թղթի վրա, 971 թվականին, իր
տեսակի մեջ համարվում է Եվրոպայում ամենահինը:

Ձեռագրերի մեծագույն մասը հայերեն է՝ գրաւար: Դրանք
գրված են պատմական Հայաստանում և Ասիայի ու Եվրո-
պայի հայկական բաղմաթիւ դաղութներում: Սովետական
Հայաստանի կառավարությունը միջոցներ չի խնայում աշ-
խարհով մեկ շրված հայկական ձեռագրերը Մենքույ Մաշ-
տոցի անվան Մատենադարանում կենտրոնացնելու համար:
Ձեռագրերի մեծագույն մասն ունի շրեղ ու ոսկեհուռ կաղմ,
վարդարված է մանրանկարներով և գրված մարդարտաշտու
ձեռագրով, շատերը գրված են մագաղաթի վրա: Հաղվադուտ
են համարվում մի քանի հույն հեղինակների աշխատություն-
ների հայերեն օրինակները, որովհետև դրանց հունարեն
բնագրերը մինչև այժմ հայտնի չեն:

Մատենադարանը ներկայումս ՀՍՍՀ Միւսիստոյների սովե-
տին կից հին ձեռագրերի գիտահետադոտական ինստիտուտ է:
Քաղաքում գոյություն ունեն մի շարք մշտական
գործող ցուցահանդեսներ՝ ժողովրդական տնտեսության
ու մշակույթի նվաճումների, նկարիչների միության, ժողո-
վրդական ստեղծագործության, մանուկների ստեղծագոր-
ծության և այլն:

Սովետական տարիներին Երևանում ստեղծվել է տպա-

գրության ճգուր բազա՝ ժամանակակից սարքավորումներով
զինված մի շարք տպարաններով: Քաղաքում լույս են տես-
նում մի շարք թերթեր՝ «Սովետական Հայաստան», «Կոմու-
նիստ» (ռուսերեն լեզվով), «Սովետ էրմանիստան» (ադրբե-
ջաներեն), «Սովետական դպրոց», «Ավանդարդ», «Ռյա թա-
ղա» (թղերեն), «Երեկոյան Երևան», «Կոմսոմոլեց» (ռուսե-
րեն), տասնյակ հիմնարկային բաղմատիրաժ: Ձուլամայրից
արտատպվում են «Պրավդա» և «Իզվեստիա» ու «Կոմսոմոլս-
կայա պրավդա» թերթերը, տպագրվում են տասնյակ ամսա-
գրեր՝ «Լենինյան ուղիով», «Սովետական գրականություն»,
«Սովետական արվեստ», «Սովետական մանկավարժ», «Լի-
տերատուրնայա Արմենիա» (ռուսերեն), «Հայաստանի ժողո-
վրդական տնտեսություն», «Հայաստանի արդյունաբերու-
թյուն», «Հայաստանի բնություն», «Ուղի», «Սովետական Հա-
յաստան», «Հայաստանի աշխատավորուհի», «Գարուն» և այլն:

Սովետական Հայաստանում առաջին ռադիոհաղորդումը
տրվել է 1927 թվականին. 40-ական թվականներին ամբողջ
հանրապետությունն արդեն ռադիոֆիկացվել էր: Ներկայումս
Երևանը ռադիոհաղորդումներ է տալիս երկար, միջին և կարճ
մի քանի ալիքներով՝ հայերեն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն,
թղերեն և արաբերեն:

Հեռուստացույցային հաղորդումները Երևանում սկսվել են
50-ական թվականների վերջերից: Քաղաքը հեռուստացու-
ցային կապ ունի Թբիլիսիի, Բաքվի, Մոսկվայի և Միուսյան
այլ քաղաքների հետ: Այժմ հանրապետության բոլոր շրջան-
ները կարող են դիտել Երևանի հեռուստացույցային հաղոր-
դումները: Երևանն ունի նաև գունավոր հեռուստատեսու-
թյուն: Այժմ կառուցվում է հեռուստացույցային նոր, ավելի
բարձր աշտարակ, որը մեծ հնարավորություններ կստեղծի
հաղորդումների համար:

Երևանը Սովետական Միության գիտության խոշոր կենտ-
րոններից է:

Գիտության զարգացման համար ելակետը կադրերի
պատրաստումն էր: Այս բնագավառում առաջին քայլն այն
եղավ, որ 1920 թ. դեկտեմբերին բացվեց Երևանի պետական
նաւալսարանը, որը կադրեր պատրաստելու հետ միասին
հանրապետության գիտության առաջին օջախն էր: Այստեղ

եռանդուն գործունեություն ծավալեցին այնպիսի ականավոր գիտնականներ, ինչպիսիք են՝ համալսարանի առաջին ռեկտոր, պատմաբան Հ. Մանանդյանը, Լեոն, բժիշկներ՝ Վ. Արծրունին, Հ. Քեչեկը, քիմիկոսներ՝ Լ. Ռոտինյանը, Ս. Ղամբարյանը, լեզվաբաններ՝ Հ. Աճառյանն ու Գր. Ղափանցյանը, գրականագետներ՝ Մ. Արեղյանը, Ա. Տերտերյանը և ուրիշներ: Համալսարանին զուգահեռ 1925 թ. սկսած գիտական աշխատանքներ են կատարվում նորաստեղծ գիտություն ու արվեստի ինստիտուտում:

1935 թ. Երևանում ստեղծվեց ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղը, որն իր մեջ միավորեց հանրապետության գիտահետազոտական հաստատությունների մեծ մասը: Մասնաճյուղի մեջ մտնում էին մի ամբողջ շարք բնական ու հասարակական գիտություններ՝ քիմիան իր մի քանի ենթաճյուղերով, բնական գիտությունները, կրկրաբանություն, պատմություն, հնագիտություն, գրականություն ու բանասիրություն և այլն:

40-ական թվականների սկզբներին Սովետական Հայաստանում գիտությունը հասել էր անվիճելի հաջողությունների: Պատմության (Հ. Մանանդյան, Հ. Օրբելի և ուրիշներ), բանասիրության (Հ. Աճառյան, Մ. Արեղյան, Ս. Մալխասյան, Գր. Ղափանցյան, Գ. Լեոնյան և ուրիշներ), կենսաբանության, ֆիզիկայի, մեխանիկայի, մաթեմատիկայի և այլ գիտությունների բնագավառներում ստեղծվել էին մնայուն գործեր, որոնց շատերի նշանակությունը դուրս էր գալիս հանրապետության ու Միության սահմաններից:

Հայրենական մեծ պատերազմի ահեղ օրերին, 1943 թ. նոյեմբերին, ՍՍՀՄ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի և ՀՍՍՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի որոշման հիման վրա ստեղծվեց ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիան: Նա իր մեջ միավորեց ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի գիտահետազոտական հաստատությունները: Կազմակերպվեցին շատ ինստիտուտներ, լաբորատորիաներ, բաժիններ, հանձնաժողովներ և այլ միավորներ: 1947 թվականից մինչև օրս ՀՍՍՀ ԳԱ զլխավորում է ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանը:

Գիտահետազոտական հաստատությունները, պետական

համալսարանի և քաղաքի մյուս բարձրագույն դպրոցների հարյուրավոր ամբիոնները, գիտահետազոտական բաժիններն իրենց ենթակա միավորներով գիտական աշխատանքներ են կատարում հարյուրավոր մասնագիտությունների գծով: Նույնիսկ անհնար է բոլոր մասնագիտությունների սոսկ թվարկումը: Սովետական Հայաստանի գիտնականները գիտության մի շարք ճյուղերի գծով (մաթեմատիկա, ֆիզիկա և այլն) մեծ ներդրում ունեն հայրենական գիտության մեջ, իսկ առանձին ուսումնասիրություններ համաշխարհային ճանաչում են ստացել (աստղային ֆիզիկա և այլն): Մեծ են նաև նուրբ քիմիայի, երկրաբանության, մեխանիկայի, կենսաբանության, տեխնիկական ու հումանիտար գիտությունների ձեռք բերած նվաճումները:

Հայ ժողովուրդն անցյալից ժառանգել է հարուստ գրականություն: Մեր ժողովրդի երախտավորները՝ պատմագիրներ Մովսես Խորանացին, Նղիշեն, Ղազար Փարպեցին, Արիստակես Լաստիվերտցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, բանաստեղծներ Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Ֆրիկը, Գրիգոր Աղթամարցին, Նահապետ Քուլալը, Սայաթ-Նովան, նոր ժամանակներից՝ Խաչատուր Աբովյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Բաֆֆին, Պատկանյանը, Մուրացյանը, Գ. Սունդուկյանը, Հովհ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը, Վահան Տերյանը, Շիրվանզադեն, Ալիշանը, Հակոբ Պարոնյանը, Վարուժանը, Սիամանթոն, Պետրոս Դուրյանը և շատ ուրիշ բանաստեղծներ, վիպասաններ ու դրամատուրգներ ստեղծել են հարուստ գրականություն ու մնայուն բազմաթիվ գործեր: Սակայն ճակատագրի բերումով նախասովետական շրջանում մեր գրականությունը հիմնականում զարգանում էր Հայաստանից դուրս՝ Ռուսաստանի և, մասամբ, Եվրոպայի առանձին քաղաքներում:

Սովետական իշխանության հաստատումից հետո հայ գրականությունն ինտերագույն կենտրոնը դարձավ նրա մայրաքաղաք Երևանը, և սովետահայ բազմաժանր գրականության վերելքն սկսվեց սովետական իշխանության առաջին տարիներին՝ մեծ բանաստեղծ Նղիշե Չարենցի (1897—1937) ստեղծագործություններով: Ն. Չարենցի հետ միասին 20-ական թվականներին Երևանում գրական գործունեություն

էին ծավալել ականավոր գրողներ Դերենիկ Դեմիրճյանը, Ստ. Զորյանը, Ա. Բակունցը, Վ. Թոթովենցը, երիտասարդ ու խոստումնալից բանաստեղծներ Ն. Զարյանը, Գ. Սահարին, Գ. Սարյանը, Վ. Նորենցը, Ս. Տարոնցին, Խ. Դաշտենցը և ուրիշներ:

Սովետահայ գրականության նոր վերելքը սկսվեց 30-ական թվականներին, 1932 թ. կադմակերպված Հայաստանի գրողների միությունը զարձակ տաղանդավոր երիտասարդներին միավորող և ուղղություն տվող կենտրոն: Երևան եկան մի շարք նոր անուններ՝ Հրաչյա Քոչար, Հովհաննես Շիրազ, Վախթանգ Անանյան և ուրիշներ, որոնք հայ արձակն ու պոեզիան հարստացրին նորանոր ստեղծագործություններով:

Հայրենական պատերազմի ժամանակ և հետագա 10—15 տարիների ընթացքում հայ գրականության ընդհանուր թվման իր գերակշիռ մասով հայրենասիրությունն էր՝ սովետական մարդկանց քաջագործությունները, անվեհերությունը: Այդ ժամանակներում ստեղծվեցին Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք», Ստ. Զորյանի «Պապ թագավորը», Ս. Խանդադյանի «Մխիթար Սպարապետ», Գ. Սևունցի «Թեհրան» վիպերը, Ն. Զարյանի «Զայն հայրենական», Պ. Սևակի «Անլուսի զանգակատուն» պոեմները, Բ. Հովսեփյանի «Սերմնացանները չվերադարձան» վիպակը, Հ. Շիրազի հայրենաշունչ բանաստեղծությունները և հայրենասիրական մնայուն այլ գործեր:

Բուռն դարգացման շրջան է ապրում հայ բաղմաճյուղ արվեստը՝ թատրոնը, երաժշտությունը, կինոն, գեղանկարչությունն ու կերպարվեստը:

Հայաստանում քառուցի պատմությունը գնում է մինչև հնագույն շրջանը: Թատրոնի մեծ ավանդույթներ ունի մեր երկիրը, սակայն թաթարա-թուրքա-պարսկական տիրապետության մոռյալ դարերում Հայաստանում իսկական իմաստով թատրոն գոյություն չուներ, իսկ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո Երևանում կազմակերպված խմբերը սոսկ սիրողական էին: Առաջին պրոֆեսիոնալ թատրոնը Երևանում հիմնվել է սովետական իշխանության օրոք՝ 1921 թ., հանրապետության կառավարության որոշու-

մով, այժմյան Սունդուկյանի անվան թատրոնի ստեղծմամբ: Սունդուկյանի անվան սլետական գրամատիկական տիպգրամական թատրոնը հայ աղգային պրոֆեսիոնալ թատրոնի առաջնիկն է՝ մայր թատրոնը:

Թատրոնի խաղացանկում հայ դասականների պիեսների հետ միասին իրենց մշտական տեղն են գրավում ռուսական, արևմտամերկայական. 1927—28 թվականներից նաև՝ սովետական գրողների երկերը: Իրենց կատարողական արվեստով ուրիշ էին փայլել տասնյակ դերասան-դերասանուհիներ՝ Մ. Բերդյանը, Հ. Զմշկյանը, Ի. Ալիխանյանը, Գ. Ավետյանը, Մ. Մանվելյանը և շատ ուրիշներ: Թատրոնն անընդհատ համալրվում է նոր, տաղանդավոր ուժերով՝ Հ. Արեւյան, Ա. Ոսկանյան, Հ. Հակոբյան, Հ. Ներսիսյան, Վ. Վաղարշյան, Վ. Փափազյան, Ա. Ավետիսյան, Հ. Խաչատրյան, Գ. Զանիբեկյան և շատ ուրիշներ: Ներկայումս Գ. Սունդուկյանի անվան թատրոնում հայ թատերական արվեստի էստաֆետը դրսևում է նույնպես հոսալի ձևերիում:

Երևանի թատերական կյանքի երկրորդ մեծ իրադարձությունը Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական թատրոնի ստեղծումն էր 1932 թվականին: Նրա բեմը բացվեց Ա. Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայով: Հետագայում թատրոնի խաղացանկում մշտական տեղ գրավեցին Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» և «Դավիթ Բեկ», Պ. Զալկովսկու «Նվեդենի Օնեգին» և «Կարապի լիճ», Վերդիի «Ռիգոլետտ» և «Աիդա», Գունոյի «Փաուստ», Քիլեի «Կարմեն», Ա. Խաչատրյանի «Գայանե» ու «Սպարտակ», Տ. Զուխաջյանի «Արշակ Երկրորդ», Հ. Ստեփանյանի «Լուսաբացին», Ա. Բաբաևի «Արծվաբերդ», Գ. Նիկողարյանի «Սեան» և ուրիշ տասնյակ օպերաներ ու բալետներ: Թատրոնը համալրված է համապատասխան բալետային արտիստների խմբով, պրոֆեսիոնալ բարձր մակարդակի նվագախմբով: Նրա բեմի վարպետներից են՝ Հ. Դանիելյանը, Պ. Լիսիցյանը, Շարա Տալյանը, Լեոն Իսկելի-Իոնիսյանը, Տ. Սաղաթարյանը, Գ. Գասպարյանը, Ն. Հովհաննիսյանը և ուրիշներ: Թատրոնի ականավոր դիրիժորներից հայտնի են Գ. Բուդաղյանը, Ս. Զարեյանը, Մ. Թավրիզյանը և երիտասարդ սերնդի մի քանի ներկայացուցիչներ:

Երևանում գործում են նաև դրամատիկական, պատանի հանդիսատեսի, Ստանիսլավսկու անվան ռուսական դրամատիկական, երաժշտական կոմեդիայի, Զ. Զաքարյի անվան աղբյուրական, տիկնիկային և այլ թատրոններ։

Մեծահարուստ է Երևանի երաժշտական կյանքը։ Մեր մայրաքաղաքը դարձել է հայ երաժշտության հուսալի հանգրվան։ Սովետահայ երաժշտության ձևավորումն ու զարգացումն սկսվեց 20-ական թվականներից՝ իր հիմքում ունենալով հանճարեղ Կոմիտասի, Տ. Զուխաշյանի, Կարա-Մուրզայի, Մ. Եկմալյանի անզուգական ստեղծագործությունները։ Ալ. Սպենդիարյանը (1871—1928), Արմեն Տիգրանյանը (1879—1950), Ա. Տեր-Ղևոնդյանը (1887—1961) և ուրիշներ, իրենց գործունեությունն սկսելով դեռևս նախասովետական շրջանում, շարունակեցին հայ երաժշտության զարգացման ու պրոպագանդան հայրենանվեր գործը սովետական իշխանության օրոք։

Մայրաքաղաքի երաժշտական կյանքի առաջընթացի համար կարևոր նշանակություն ունեցան երաժշտական ստուդիայի կազմակերպումը (1921 թ.), Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի (1923 թ.), պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի, Հայհամերգի, երաժշտական ուսումնարանների ու դպրոցների, Հայաստանի կոմպոզիտորների միության (1932 թ.) ստեղծումը, ռադիոյի ու հեռուստատեսության երևան գալը և այլն։ Հայ երաժշտությունը 30-ական թվականներին հարստացավ Հ. Ստեփանյանի, Ա. Սաթյանի, Մ. Միրզոյանի, Կ. Զաքարյանի, Ա. Այվազյանի, իսկ հետագայում՝ մեծ կոմպոզիտոր Ա. Խաչատրյանի, Ա. Բաբաջանյանի, Ա. Հարությունյանի, Է. Միրզոյանի, Է. Հովհաննիսյանի, Գ. Եղիազարյանի և ավելի հրիտաբարդ սերնդի մի շարք կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների շնորհիվ։ Երևանում կան կատարողական բազմաթիվ կոլեկտիվներ՝ սիմֆոնիկ նվագախմբեր, երգի ու պարի խմբեր, ժողովրդական գործիքների նվագախմբեր, երգչախմբեր և այլն։ Առանձնապես մեծ համբավ ունեն Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի, Հայհամերգի, ռադիոյի ու հեռուստատեսության պետական կոմիտեի սիմֆոնիկ նվագախմբերը, հռչակ հանած Հայաստանի պետական երգչախումբը (Հ. Զեքիջյանի

ղեկավարությամբ), Ա. Մերանգուլյանի անվան ժողգործիքների անսամբլը, ժողովրդական երգի ու պարի պետական անսամբլը (որի ղեկավարը երկար տարիներ հայ մշակույթի հրախտավոր Թաթուլ Աղթունյանն էր), պետական էստրադային նվագախումբը (կոմպոզիտոր Կ. Օրբելյանի գլխավորությամբ), պարի պետական անսամբլը (գեղարվեստական ղեկ. Վ. Խանամիրյան) և այլն։ Հանրահայտ են Էրևանցի բազմաթիվ երգիչ-երգչուհիներ, երաժիշտներ, որոնք հայ երգն ու երաժշտությունը հնչեցրել են Սովետական Միության բազմաթիվ քաղաքներում, հարևան ու մյուս եղբայրական հանրապետություններում, սոցիալիստական ու արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում՝ ամենուրեք արժանանալով բարձր գնահատականի։

Երևանը Հայկինոյի առաջին (և միակ) կենտրոնն է։ Այստեղ 1924 թ. ստեղծվեց «Հայֆիլմ» կինոստուդիան, որն այժմ կոչվում է ականավոր կինոռեժիսոր Համո Բեկնազարյանի անունով։ 20-ական թվականների երկրորդ կեսին «Հայֆիլմ» ստուդիան նկարահանեց մի շարք համր կինոնկարներ («Նամուս», «Խազ փուշ», «Զար ոգի», «Գիքոր» և այլն), իսկ 1935 թ. «Պեսո» հայկական առաջին հնչուն կինոնկարը, որն այնքան ջերմությամբ ընդունվեց և՛ Սովետական Միությունում, և՛ արտասահմանում։ Նրա հետագայի նկարներից կարելի է հիշել «Պատվի համար»-ը, «Առաջին սիրո երգը», «Բարև, ես եմ», «Ծանկյունի», «Սարոյան եղբայրները», «Մենք ենք, մեր սարերը», «Սիրտը երգում է» և այլն։ «Հայֆիլմ»-ը թողարկում է գեղարվեստական, փաստագրական, ուսումնական, վերջին տարիներս նաև՝ մուլտիպլիկացիոն կինոնկարներ։

Բազմազարյան պատմությունն ունի հայ գեղանկարչությունը։ Հայտնի են միջին դարերի հայ մանրանկարիչները՝ Թորոս Ռոսլինը, Սարգիս Պիծակը, Հովնաթանյան տոհմիկ նկարիչները և ուրիշներ, որոնց մեզ հասած գործերը հիացմունք են պատճառում։ Սակայն հայ գեղանկարչությունն ու կերպարվեստը կատարյալ ոսկեդար են ապրում մեր ժամանակներում՝ սովետական իշխանության օրոք։ Նորագույն շրջանի հայ գեղանկարչության կենտրոնը Երևանն է։ Այստեղ 1922 թ. բացվեց առաջին գեղարվեստական դպրոցը,

հաջորդ տարում կազմակերպվեց կեդրոնացված աշխատող-
ների միությունը։ Հայաստանի նկարիչների միությունը
ստեղծվել է 1932 թ.։ Այժմ այդ միությունը դարձել է բազմ-
մանգամ, մեծ կոլեկտիվ, որն իր մեջ միավորում է հանրու-
պետության բոլոր նկարիչներին։ Երևանում հավասարապես
զարգանում են գեղանկարչության ու քանդակադրության
բոլոր ժանրերը՝ բնանկար, դրամատիկա, արձանագործություն
և այլն։ Սովետահայ կերպարվեստի ակադեմիկոս ներկայացու-
ցիչները՝ Մ. Սարյանը, Ս. Աղաջանյանը, Փ. Թերլեմեզյանը,
Հ. Կոջոյանը, Գ. Դյուրյանը, Ն. Քոչարը, Ա. Սարգսյանը,
Է. Խաթրեկյանը, Գ. Խանջյանը, վաղամեծիկ Մ. Սովետի-
յանը, Հ. Զարգարյանը, Հ. Շարաֆեյանը և շատ ու շատ
ուրիշներ ստեղծել են ինքնատիպ նկարչական մի աշխարհ
և քանդակադրության բազմաթիվ աշխարհի կերտվածքներ,
որոնք իրենց ուրույն տեղն ունեն սովետական բազմազգ
արվեստի մեծահարուստ գանձարանում։

Մեր համառոտ ակնարկից հստակորեն երևում է, որ հնու-
դույն Երևանը, դառնալով 1920 թ. ստեղծված Սովետական
Հայաստանի մայրաքաղաքը, թեև իսկից է իր պատմության
ուսկեշող դարաշրջանը՝ և 57 տարվա ընթացքում, ՍՍՀՄ
ժողովուրդների մեծ բնտանիքում, կուսակցության լենինյան
աղգային քաղաքականության շնորհիվ, միանգամից վերա-
կառուցվել և երիտասարդացել է, դարձել արդյունաբերական
հզոր կենտրոն, մարդաշատ, ժամանակակից բարեկարգ բա-
ղաք, ճարտարապետական կուլուրցների կատարյալ թանգա-
րան, գիտության, դրականության, արվեստի մեծ կենտրոն
էլ ավելի փայլուն է մեր հանրապետության մայրաքաղաքի
ապագան։ Ահա թե ինչպիսին է լինելու Երևանը առնչաբար
ապագայում։

Ընթացիկ հնգամյակում և դրան հաջորդող մի քանի տա-
րիներին ընթացքում տեխնիկական վերադիմելու են Երևանի
արդյունաբերության ճյուղերն ու ձեռնարկությունները, արա-
դաթափ առաջ է մղվելու քիչ մեծապատար մեքենաշինությու-
նը, բարձրացվելու է արտադրության արդյունավետությունը,
բարելավվելու է կադրերի պատրաստման գործը, արտա-
դրության կառավարումը, բոլոր միջոցներով բարձրացվելու
է աշխատավորների կենսամակարդակը, առավել հոգ է տա-
վելու նրանց առողջական վիճակի, հանգստի մասին։ Շարու-

նակվելու է Երևանի վերակառուցման ու հետագա բարեկարգ-
ման գործը, մայրաքաղաքից հանվելու են օդն ու միջավայրը
աղտոտող որոշ արտադրամասեր, միջոցներ են ձեռնարկվե-
լու արտադրության կեդրաչրերը մաքրելու, քաղաքը խմելու
ջրով լիովին բավարարելու ուղղությամբ և այլն։

1976—1980 թթ. էական փոփոխություններ կկրի քաղաքի
գունավոր մետալուրգիան, Քանաքեռի ալյումինի գործարա-
նում վերակառուցվելու և ընդարձակվելու է ֆոլգոպրոկատի
արտադրությունը։

Մեծ տեղաշարժեր պետք է տեղի ունենան արդյունաբե-
րության կարևոր ճյուղերից մեկի՝ քիմիական արդյունաբե-
րության մեջ։ Ցուցում է տրված Երևանի քիմիական կոմբի-
նատում 1977 թ. դադարեցնել կալցիում կարբիդի արտա-
դրությունը՝ քաղաքի մթնոլորտն առողջացնելու և ջրավա-
ղանները մաքուր պահպանելու համար։

Հսկայական միջոցներ են ծախսվում քիմիական արդյու-
նաբերության ձեռնարկություններում առաջացած թունավոր
գազերը սինթեզելով վնասազերծելու, կենտրոնացած ջնուց-
ման սխեման մարող քաղաքում տարածելու, կեդրաչրերը
մաքրելու և այլ բնագավառներում, որոնք նպաստում են
մթնոլորտի առողջացմանը։

Նախատեսվում է վերակառուցել Երևանի ավտոգործա-
րանը («Երազ») և բարձրացնել նրա հզորությունը։

Թեթև արդյունաբերության մեջ 1976—80 թթ. պետք է
ավելի լավ օգտագործվեն ձեռնարկությունների արտադրա-
կան հզորությունները, միջոցներ են ձեռնարկվելու հնացած
սարքավորումները ժամանակակից բարձր արտադրողակա-
նություն ունեցող ավելի կատարելագործված սարքավորում-
ներով փոխարինելու համար։

Մենքի արդյունաբերության ճյուղերից առանձնապես մեծ
ուշադրություն է դարձվելու կոնյակի՝ հատկապես անվանա-
կան կոնյակների արտադրության ընդլայնման վրա։

10-րդ հնգամյակում վերակառուցվելու և ընդարձակվելու
են Ս. Մ. Կիրովի անվան, քիմիական ռեակտիվների, «Պոլի-
վինիլացետատ», էլեկտրաշարժիչների, էլեկտրալամպերի
գործարանները, «Ռեչե» արտադրական միավորումը, Ձեր-

ժինսկու անվան հաստոցաշինական, «Երազ» գործարանները և այլ ձեռնարկություններ: Տեխնիկական վերադիման են ենթարկվելու Հայէլեկտրագործարանը, Չերժինսկու անվան հաստոցաշինական, կոնսերվի գործարանները, Ժխախոտի փորձարարական կոմբինատը և այլն: Արտադրական նոր մասնաշենքեր են կառուցվելու № 1 կոշիկի ֆաբրիկայում, նուրբ բրդյա գործվածքների կոմբինատում, մահուդի ֆաբրիկայում, «Հայգորգ» գորգագործական արտադրական միավորումում և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններում: Դրանցից բացի, ստեղծվելու են արդյունաբերական մի քանի նոր օբյեկտներ՝ կենցաղային տեխնիկական սարքավորումների, ամբարձիչ մեխանիզմների, գաջի, կաշվի վերամշակման գալանտերիայի, մսամթերքների արտադրության և այլ ձեռնարկություններ:

Այսպիսին է լինելու մեր մայրաքաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների զարգացման տեմպերը, արդյունաբերության ճյուղային կառուցվածքը 80-ական թվականների սկզբներին:

1976 թվականին սկսվելու է Երևանի Արևմտյան (Փարաբարի) օդանավակայանի նոր շենքի կառուցումը: Երևանը դառնալու է Սովետական Միության միջազգային նշանակություն ունեցող օդային տրանսպորտի հանգույցներից մեկը: Ընթացիկ հնգամյակում մեծապես ընդարձակվելու է Երևանի միջքաղաքային հեռախոսային կապը: Կառուցվելու են միջքաղաքային հեռախոսային շենքը և «Օրբիտա» կոշված կոսմիկական կապի կայանը:

Բնակարանային շինարարությունն ընդլայնելու համար հանրապետությունում միայն արդյունաբերական շինարարության գծով հավաքովի երկաթբետոնի ծավալը 1980 թվականին հասցվելու է 900 հազար խոր. մ-ի, որի թվում խոշոր բնակելի տների համար՝ մինչև 500 հազար խոր. մ ընդհանուր տարածությունը պանելներ, ինչպես և 1.10 հազ. քառ. մ դռների ու լուսամուտների բլոկներ:

Մեծ նախագծումներ կան հանրապետության հյուրանոցների, տուրիստական հանգրվանների, առողջարանային հիմնարկների և հանգստյան տների ցանցն ընդլայնելու, մի շարք նոր հիմնարկներ ստեղծելու ուղղությամբ:

Մոտ 9 տարվա ընթացքում (1976—1980 թթ.) ստեղծվելիք հյուրանոցները և տուրիստական բաղաները երկու և կես անգամ ավելի տեղեր են ունենալու, քան Երևանի բոլոր հյուրանոցներն ունեին 50-ական թվականների վերջերին:

Սակայն 80-ական թվականների Երևանն ավելի ամբողջական ներկայացնելու համար նորից անդրադառնանք 1967 թ. հաստատված «Մեծ Երևանի» գլխավոր հատակագծին՝ հատկապես նրա այն մասերին, որոնք իրականացվելու են 1976—80 թվականներին:

Երևանի 1967 թ. գլխավոր հատակագծում, նախկին հատակագծերի հիմնական սկզբունքները պահպանելու հետ միասին, նկատի են առնված ժամանակի քաղաքաշինության պահանջները՝ տրանսպորտային միջոցների առատությունը, մարդաշատ քաղաքի բնակչության սպասարկման առանձնահատկությունները, նոր ստեղծվող շրջանների տեղադրության ու կառուցվածքի հետ կապված հարցերը, քաղաքի կենտրոնական մասի վերակառուցման դժվարությունները և այլն:

Նախագծում պատշաճ տեղ է զբաղում Երևանի ռելիեֆի (ձորեր, բարձրություններ, լեռնաճյուղեր) օգտագործումը՝ ճարտարապետական-տարածական կոմպոզիցիաներ ստեղծելու համար: Մեր մայրաքաղաքը ծով կամ խոշոր գետ չունի, բնությունից նրան տրված գեղեցկությունները առաջին հերթին սարերն ու ձորերն են, որոնք պետք է օգտագործել իբրև ամենավերին ու ամենաստորին «հարկեր» քաղաքի համայնապատկերը հմայիչ դարձնելու համար:

Քաղաքի բնակչության կարճատև հանգստի համար նախագծով սահմանված են առանձին գոտիներ: Դրանք հիմնականում երկուսն են՝ Հրազդանի ձորը և Երևանյան լճի շրջակայքը:

Նույն նպատակներով առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում գոյություն ունեցող զբոսայգիների բարեկարգմանն ու ընդարձակմանը և նոր զբոսայգիներ ստեղծելու գործին: Հրազդանի բարձրադիր աջ ափին, գեղատեսիլ Միծեռնակաբերդ բարձրության լանջերին արդեն վերջնական ձևավորում է ստանում քաղաքի կենտրոնական զբոսայգին, իսկ մի այլ նոր զբոսայգի ստեղծվելու է 26 կոմիսարների շրջանում: Քանաքեռի ՀէԿ-ի ջրավաղանի հարակից տարածքում: Զգալի

չափով ընդարձակվելու է «Հաղթանակ» զբոսայգին, տարածվելով դեպի արևմուտք: Տնկվելու են նոր անտառ-պուրակներ, ստեղծվելու են շրջանային մի շարք զբոսայգիներ, հանգստի անկյուններ, պուրակներ և այլն: Այդ բոլորը միասին կկազմեն կանաչ զանգվածի այնպիսի մի տարածություն, որ քաղաքի յուրաքանչյուր շնչին 1980 թվականին (մեկ միլիոն բնակիչ ունենալու դեպքում) բաժին կընկնի ավելի քան 20 քառ. մ: Դա մոտ 2,6 անգամ ավելի է, քան 60-ական թվականների կեսերին բաժին էր ընկնում մեկ բնակչին:

Գլխավոր նախագծի համաձայն շարունակվում է քաղաքի կենտրոնական մասի վերակառուցումը:

Կենտրոնի վերակառուցման համար արտակարգ մեծ նշանակություն ունեն Հյուսիսային և Գլխավոր պողոտաները, որոնցից առաջինի միայն մի հատվածն է (Թամանյան փողոցը) այժմ կառուցապատված ու ձևավորված, իսկ երկրորդը, որ ձգվելու է 1,5 կմ երկարությամբ՝ դեպի Հրազդանի ձորը տանող թունելը, գրավելով Սվերդլովի ու Սպանդարյանի փողոցների միջև ընկած ամբողջ տարածությունը այժմ մասնակիորեն բացվել է, եթե չհաշվենք կենտրոնական հանրախանութի և Կուլտուրայի տան մերձակայքի հատվածը, որի պորբեմը լուծվելու է այլ եղանակով: Ստեղծվում են Գլխավոր պողոտայի ստորերկրյա կոմունիկացիաները, տարրեր մակարդակի անցումները, երկու կողմերն արդեն մասնակիորեն կառուցապատվել են, շուտով ավարտվելու է կապի բաղամհարկ շենքը (ճարտ. է. Սարաֆյան), ճշտվում են պողոտայի տարածքում ստեղծվելիք պուրակների, հասարակական սենյոյի կետերի, հանգստի անկյունների, զբոսավայրերի, ջրային տարածությունների և այլնի նախագծերն ու տեղադրությունը: Կանցնի և մի քանի տարի, Երևանում կյանք կմտնի գեղեցկատես լայնահուն Գլխավոր պողոտան:

Հավանաբար 1980 թվականից դործողության մեջ կգրվի Երևանի նոր՝ սովետական ժամանակաշրջանի թվով 5-րդ գլխավոր հատակագիծը, այս անգամ արդեն միլիոնանոց քաղաքի գլխավոր հատակագիծը, որն իր մասշտաբներով, ճարտարապետական մտահղացումներով մի նոր աստիճան է լի-

նելու մեր մայրաքաղաքի ընդարձակման ու վերակառուցման պատմության մեջ:

Գեղեցիկ է սոցիալիստական Երևանը: Ինչքան բանաստեղծություններ ու երգեր են հորինվել Երևանի մասին, ինչքան դրվատների խոսքեր ասվել նրա հղոր արդյունաբերության, ճարտարապետական կոթողների, ուսման ու գիտության տաճարների, արվեստի ու զրականության գլուխգործոցների, վարդապետ քաղաքի ճարտարապետական հմայիչ անսամբլների մասին: Այդ բոլորը նոր են ստեղծվել, սովետական իշխանության տարիներին: Երևանն ինչ-որ չափով մեր հանրապետության տնտեսական-մշակութային զարգացման ծանրաչափն է, Սովետական Միության բաղմալզ մեծ ընտանիքում, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության մեր ժողովրդի ձեռք բերած պատմական նվաճումների մարմնացումը, ինքնատիպ ճարտարապետությամբ մի քաղաք, որ զեռ շատ պետք է գեղեցկանա և իր մեջ ընդգրկի նորանոր հորիզոններ:

Լ Ե Ն Ի Ն Ա Կ Ա Ն

Իր մարդաշատությամբ ու նշանակությամբ Սովետական Հայաստանի երկրորդ քաղաք Լենինականը գտնվում է Երևանից ընդամենը 126 կմ հեռավորության վրա, Շիրակի բարեբեր դաշտում, Ախուրյան գետի ձախ ափին, ծովի մակարդակից մոտ 1556 մ բարձրություն ունեցող հարթավայրում, որն ակոսված է Զաջուռի, Չերքեզի և այլ ձորերով: Լենինականի կլիման ընդհանուր առմամբ ցուրտ է: Այստեղ տարվա եղանակները խիստ են՝ ձմռանը երբեմն լինում են ուժեղ սառնամանիքներ: Օդի նվազագույն բարեխառնությունը իջել է մինչև -41° , իսկ ամառը համեմատաբար շոգ է (օդի առավելագույն ջերմությունը՝ $+36^{\circ}$): Ձմռանը Լենինականում սովորաբար տեղում է առատ ձյուն և բավական մեծ է

արևոտ օրերի թիվը, իսկ գիշերները պարզկա են, կապու՛լտ-կապու՛լտ մարգարտաշար երկնքով: Հաճելի եղանակներ են լինում կենինականում մանավանդ գարնանն ու աշնանը: Օդի տարեկան միջին բարեխառնությունը $+5,8^{\circ}$ է, հունվարյանը՝ $-9,8^{\circ}$, օգոստոս ամսվանը՝ $+19^{\circ}$: Մթնոլորտային տեղումները տարեկան հասնում են մոտ 477 մմ-ի: Լենինականի օդը կազդուրիչ է, առողջարար: Քաղաքում շրջապատը և ջուրը կեղտոտող արդյունաբերական ձեռնարկություններ քիչ կան, շրջակայքը թավշապատ է և փոշուց զերծ: Զրառատ է կենինականը: Քաղաքում կան ստորգետնյա աղբյուրներ, քաղաքից 40—50 կմ հյուսիս, Ղուկասյանի շրջանի Ղազանչի գյուղի մոտ կան մի շարք հորդաբուխ աղբյուրներ, որոնք միասին մեկ վայրկյանում տալիս են 1.200 լիտր ջուր: Քաղաքի մոտով է հոսում հանրապետության ջրառատ գետերից մեկը՝ Ախուրյանը: Լենինականը և շրջակայքը հարուստ են բնական շինանյութերով՝ տուֆերով, բազալտներով, դիատոմիտներով և կավերով: Քաղաքը շրջապատված է սևահողային արգավանդ դաշտերով, որոնք հնուց ի վեր հայտնի են իբրև երկրագործության կենտրոն: Շիրակն առանձնապես հայտնի է եղել իր հացահատիկներով:

Քաղմադարյա պատմություն ունի կենինականը: Նրա նախապատմությունը թաղվում է խոր հնությունների մեջ: Մարդու վաղ շրջանի նյութական մշակույթի մնացորդների հայտնաբերումները և մեր դարի 30-ական թվականներին կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքները ցույց են տալիս, որ կենինականի տեղում երկրագործական մեծ բնակավայր է եղել 2—1-ին հազարամյակներից (մ. թ. ա.): Այդ ժամանակներին վերագրվող մշակույթի մնացորդներ են հայտնաբերվել մսի կոմբինատի շրջակայքում, մարդադաշտի մոտ (բնակավայրի մնացորդներ, դանադան իրեր, դամբարաններ, բրոնզե կացիններ ձուլելու քարե կաղապարներ, ձուլարան-արհեստանոցի հետքեր և այլն): Քաղաքի արևմտյան մասում հայտնաբերված մշակույթի մնացորդները կազմում են երկու շերտ, որոնցից վերինը պատկանում է բրոնզե դարին, իսկ ներքինը՝ նոր քարեդարին: Ուրարտական ժամանակաշրջանում քաղաքի շրջա-

կայքում տարածվող երկրամասը կոչվել է Էրիախի (կամ Էրիախնի), որը հիշատակված է սեպագիր արձանագրություններում:

Հետո կենինականի տեղում եղած բնակավայրը հայ մատենագրության մեջ հիշատակվում է Կումայրի անունով, որը ժողովուրդը ժամանակի ընթացքում աղավաղելով դարձրել է Գյումրի: Իսկ Կումայրի անունը սովորաբար կապում են Արևելահայկական հարթավայրից VIII դ. (մ. թ. ա.) վերջերին, Սև ծովի արևմտյան ափերով դեպի Հայկական լեռնաշխարհ ու Փոքր Ասիա արշաված կիմմերների անվան հետ: Այլ խոսքով՝ Կումայրի—կենինականը թևակոխել է իր գոյության XXVIII դարը (հաշված մ. թ. ա. VIII դարից): Կումայրին հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է արաբական լծի դեմ ուղղված 773—775 թթ. ժողովրդական ազատագրական ապստամբության բռնկման առնչությամբ, դեպքերին քաջատեղյակ պատմագիր Ղևոնդ Երեցի կողմից:

Հետագայում, դարեր շարունակ, Կումայրի-Գյումրին նշանակալի զարգացում չի ունենում, մնում է իբրև սովորական, բայց խոշոր և ամրացված բնակավայր: Այն դգալի առաջադիմություն չի ունենում նույնիսկ X—XIII դարերում, երբ Հայաստանի բազմաթիվ բնակավայրեր վերածվեցին գյուղաքաղաքների և մարդաշատ ու հայտնի քաղաքների: Երկրի այդ մասերում գտնվող Անի և Կարս մայրաքաղաքները դեպի իրենց էին ձգում տնտեսական ու քաղաքական բոլոր թելերը, և շրջակայքի քիչ հայտնի բնակավայրերը պայմաններ չունեին քաղաքների վերածվելու:

XIX դարը կենինականի անցյալի պատմության ամենանշանակալից շրջանն է: Այդ ժամանակ նա վերածվեց իսկական քաղաքի և դարավերջին արդեն դարձել էր Անդրկովկասի նշանավոր քաղաքներից մեկը: Նրա առաջադիմությունը առաջին հերթին կապված էր Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացնելու հետ: Գյումրին և նրա շրջակայքը Ռուսաստանին միացվեցին մոտ քառորդ դար ավելի վաղ, ուս-պարսկական առաջին պատերազմի ժամանակ՝ 1804 թվականին: Կումայրի-Գյումրի բնակչությունը 1804 թվականին 1829—30 թթ. Արևմտյան Հայաստանից Արևելյան Հայաս-

տան կատարվող ներդադրի շնորհիվ Այդ թվականներին Կարսից, էրզրումից, Բայազետից Արևելյան Հայաստան դադթածներից հարյուրավոր ընտանիքներ են բնակվում Գյումրիում, և 30-ական թվականների սկզբներին այն արդեն բավական մարդաշատ էր։ Մինչև 40-ական թվականների վարչական վերափոխությունները, Գյումրին իր շրջանով մտնում էր Վիրախմերթյան նահանգի մեջ։ Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմից հետո (1826—1828 թթ.) Ռուսաստանը Թուրքիայի հետ ունեցած սահմանն ամրացնելու նպատակով Գյումրիում դեռնում է բավական բազմամարդ կայադոր, իսկ 1837 թվականին հիմնադրում է նրա բերդը, որը մինչև ռուս-թուրքական 1877—1878 թթ. պատերազմը և Կարսի մարզի թուրքական լծից ազատագրումը կարևոր դեր էր խաղում ռուս-թուրքական սահմանի վրա։ 1837 թվականին Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Առաջինի՝ Գյումրի այցելելու կապակցությամբ քաղաքը անվանվեց Ալեքսանդրապոլ՝ նրա կնոջ՝ Ալեքսանդրայի անունով։ 1840 թ. Ալեքսանդրապոլը (ժողովուրդը երբևէ կոչել է նաև Ալեքսպոլ) համարում են քաղաք, որը և 1850 թ. դառնում է նորաստեղծ Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի կենտրոնը։ Ալեքսանդրապոլի ընդհանուր զարգացմանը, բացի ճորտատիրական կարգերի վերացումից (1861 թ. ռեֆորմը Հայաստանում կիրառվեց 1870 թ.), նպաստեցին նաև 1877—78 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հետևանքով Կարսի մարզը Ռուսաստանին միացնելը, որով Ալեքսանդրապոլը դադարեց սոսկ սահմանային բերդաքաղաք լինելուց և աստիճանաբար դարձավ առևտրի ու արհեստագործության նշանակալի կենտրոն, իսկ 1898—1899 թթ.՝ Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ և դրանից մի քանի տարի հետո՝ Ալեքսանդրապոլ—Երևան (որը 1906 թ. շարունակվեց մինչև Զուլֆա, այսպե՛ս Թավրիզ) երկաթուղիների կառուցման հետևանքով նա դարձավ նաև երկաթուղային կարևոր հանգույց։ Ալեքսանդրապոլում հանգուցվում էին մի քանի խճուղային ճանապարհներ, որոնք բավական բարեկարգվել ու տնտեսական զգալի նշանակություն էին ձևոր բերել XIX դ. երկրորդ կեսից։

Նախասովետական շրջանի Ալեքսանդրապոլն առաջին հերթին արհեստավորական քաղաք էր։ Դեռևս անցյալ դ. 50-ական թթ. այստեղի արհեստավորների թիվը 3.000 մարդուց անցնում էր։ Դրանց մեծագույն մասը ընդգրկված էր արհեստավորական «եղրայրությունների»՝ համքարությունների մեջ, որոնք պահպանվեցին մինչև XX դ. սկզբները։ Արհեստների մեջ իրենց զարգացման աստիճանով, աշխատանքի բաժանման խորությամբ, մարդաշատությամբ և արտադրանքի ծավալով առանձնապես հայտնի էին շինարարական արհեստները՝ որմնագործությունը, քարտաշությունը, ատաղձագործությունը, ինչպես նաև՝ դարբնությունը, թիթեղագործությունը, պղնձագործությունը, անագազօծությունը և այլ արհեստներ։ Ամենուրեք հայտնի էին մանավանդ քարտաշներն ու որմնագիրները։ Այդ արհեստների գծով այսօր էլ լենինականցի վարպետները հայտնի են ամբողջ երկրում։ Արհեստներից բացի, քաղաքի տնտեսական կյանքում XIX դ. վերջերին կարևոր նշանակություն էին ստացել տնայնագործությունը և մի քանի ռեզիդարանները՝ օճառի, գարեջրի և կաշվի ձեռնարկությունները, որոնց արտադրանքը, տեղի շուկայից բացի, վաճառվում էր նաև Կարսի մարզում, Երևանի նահանգի տարբեր գավառներում և Նույնիսկ դրանց սահմաններից դուրս։ Քաղաքի արդյունաբերական արտադրանքը եթե 1905 թ. կազմում էր 90 հազար ռուբլի, ապա 1910 թ. հասավ 504 հազար ռուբլու։

Քաղաքում XIX դ. վերջերին բավական զարգացած էր ներքին ու արտաքին առևտուրը։ Ներքին առևտրի ապրանքները կազմում էին արհեստավորական արտադրանքները, դյուղատնտեսական մթերքները, որ Ալեքսանդրապոլի շուկան էին բերվում շրջակայքից, Երևանից և Երևանի, էջմիածնի ու Սուրմալուի գավառներից, Կողբի քարաղը, Ռուսաստանից բերված տեքստիլ ապրանքները, մետաղյա իրերը և այլն։ 1895—1900 թթ. Ալեքսանդրապոլի առևտրի տարեկան շրջանառությունը կազմում էր 3,5 միլիոն ռուբլի, իսկ հետագա տարիներին, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, այդ թիվը հասավ ավելի քան 5 միլիոն ռուբլու։ Քաղաքում կային հարյուրավոր կրպակներ ու խանութներ։ Երևան էին եկել համեմատաբար խոշոր ու բարեկարգ խա-

նութներ, որոնք ունեին իրենց տարբեր բաժինները: Ալեքսանդրապոլը ռուս-թուրքական առևտրական կարևոր հանգույցներից էր: Այստեղ քաղաքի հարավային կողմում գտնվում էր հատուկ մաքսատուն, որը հսկում էր այդ առևտրի վրա:

Ալեքսանդրապոլի տնտեսական կյանքի զարգացման հետ միասին ավելանում է նաև նրա բնակչությունը: Եթե 1831 թ. նրա բնակչության թիվը հասնում էր 3.444 մարդու (Երևանի բնակչությանից մոտ $2\frac{1}{2}$ անգամ պակաս), ապա 1873 թ. հասավ 19.976, 1897 թ.՝ 30.616, իսկ 1914 թ.՝ 51.316 մարդու՝ զգալի շախմատով գերազանցելով նահանգի կենտրոն Երևանի բնակչության թիվը: Ալեքսանդրապոլը ազգային տնտեսական միատարր քաղաք էր, նրա բնակչության մեծագույն մասը՝ ավելի քան 96 տոկոսը՝ կազմում էին հայերը:

XIX դ. հենց սկզբներից քաղաքում մեծ հեղինակություն ունեին նորաստեղծ բուլեիկյան կադմակերպությունը, որի ղեկավարությամբ անցավ երկաթուղայինների 1905 թ. մեծ գործադուլը: Ալեքսանդրապոլի բանվորներն ու արհեստավորները Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման համար մղված սրայքարի դրոշակակիրներից էին: Այստեղ 1920 թ. տեղի ունեցավ Մայիսյան ապստամբությունը, որը ուղղված էր դաշնակցական տիրապետության դեմ:

Առաջադիմությունն զգալի էր նաև դպրոցական կյանքում: XIX դ. կեսերին քաղաքն արդեն ուներ ավելի քան 10 դպրոց ու վարժարան: Դրանցից համեմատաբար աչքի էին ընկնում Արղության (արական) և Սահականուշյան (օրիորդաց) դպրոցները: Երևանի գավառական դպրոցի օրինակով Ալեքսանդրապոլում ևս կար նույնատիպ դպրոց՝ վարժարան, որտեղ հայերենից բացի սովորում էին նաև լատիներեն, հունարեն և ռուսերեն: Քաղաքում XIX դ. երկրորդ կեսից գործում էր առևտրական դպրոցը, կային մի շարք նախակրթարաններ և մասնավոր վարժարաններ: Այնուամենայնիվ դրանք քիչ էին փոխում ընդհանուր վիճակը. բնակչության մեծագույն մասն անգրագետ էր:

Նախասովետական Երևանի համեմատությամբ Ալեքսանդրապոլը ընդհանուր առմամբ մի փոքր ավելի «բարեկարգ»

քաղաք էր: Այստեղ անցյալից պահպանված հյուղեր շատ քիչ կային, տները, ճիշտ է, մի հարկանի էին, դաճաճ, բայց կառուցված էին սև տուֆից և իրենց քիվերի, դռների ու լուսամուտների շրջանակների վրա ունեին բավական նուրբ քանդակներ: Ալեքսանդրապոլում բնակելի տներն ու մյուս շենքերը կառուցվել էին որոշակի հատակագծով: Այդ սովորույթը, եթե այսպես կարելի է ասել, գալիս էր դեռևս 1828—30 թվականներից, երբ Կարսից, էրզրումից ու Բայազետից եկած վերաբնակիչներն իրենց բազմաթիվ տները կառուցեցին հին բերդի մոտակայքում փոված ընդարձակ հարթությունում: Քաղաքի փողոցների մեծ մասը ձգվում էր ուղիղ գծով՝ իրար հետ հատվելով ուղղանկյան տակ և քաղաքը վերածելով մի հսկայական «շախմատի տախտակի»: Ալեքսանդրապոլը հարուստ է XVIII—XIX դդ. ժողովրդական ճարտարապետության նմուշներով (տներ, խանութներ, քաղնիքներ և այլն):

Քաղաքի ամենամեծ կառույցը բերդ-ամրոցն էր, որի հիմնավոր վերակառուցումն սկսվել էր 1834 թվականին: Դրա հետ միասին շինարարական աշխատանքներ ծավալվեցին բերդի տարածքից դուրս: Նոր բերդը կառուցվեց սև ու կարմրավուն տուֆից: Այն ընդարձակ էր և իր օժանդակ շենքերի հետ միասին կարող էր տեղավորել 16 հազար մարդ: Քաղաքի երեք կողմերում՝ Պոլիդոնում, Սևերսկում և Կապաչի պոստում զետեղված էին զորանոցներ: Նրա բերդն ու այդ զորանոցներն իրենց արտակարգ նշանակությունը կորցրին XIX դ. 80-ական թվականներից, երբ Կարսի մարզի միացման հետևանքով Ալեքսանդրապոլը դադարեց սահմանային լինելուց:

Քաղաքի XIX դ. կառույցներից առանձնապես հայտնի են թվով 5 եկեղեցիները, որոնցից 4-ը հայկական էր, իսկ մեկը՝ ռուսական: Դրանց զարդը, սակայն, կազմում էր ս. Փրկիչ (կամ՝ Ամենափրկիչ) եկեղեցին, որը կառուցվել է 1859—73 թթ. Անիի Կաթողիկոս սբանչելի տաճարի նմանությամբ և հայտնի է իր քանդակներով:

Նախասովետական Լենինականի մշակութային կյանքի արժանահիշատակ դեպքերից է սիրողական ուժերով «Անուշ»

օպերայի ներկայացումը 1912 թվականին, որին հաջորդեց 1913 թ. երևանյան ներկայացումը:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային տրանսպորտն այդ ժամանակներում բաղկացած էր միայն մի քանի կառքերից, որոնք էլ երթևեկում էին դիպվածով և առանց որևէ շվացուցակի: Քաղաքը զուրկ էր կոմունալ տարրական պայմաններից:

Մոտավորապես այսպիսին էր Ալեքսանդրապոլի տնտեսական ու հասարակական կյանքը նախասովետական շրջանում: Սակայն Սովետական Հայաստանն այն ժառանգություն ստացավ անմխիթար վիճակում՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի և դաշնակցականների կարճատև տիրապետության հետևանքով անկման դուռը հասած վիճակում:

*
* *

Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմամբ կուլմայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլը թևակոխեց իր պատմության նորագույն՝ տնտեսական, մշակութային անշեղ վերելքի, խոշորացման, ընդարձակման ու գեղեցկացման շրջանը: Սկզբում՝ 1920 թ. մինչև 30-ական թվականների սկիզբը այն գավառի կենտրոն էր և մինչև 1924 թվականը շարունակում էր կոչվել Ալեքսանդրապոլ: 1924 թվականին, Վ. Ի. Լենինի մահից մի քանի օր անց, հունվարի 27-ին, քաղաքի աշխատավորների պահանջով Ալեքսանդրապոլը վերանվանվեց Լենինական՝ ի հավերժացումն մեծ առաջնորդի հիշատակի: Իբրև գավառի կենտրոն այստեղ էին կենտրոնացված գավառական (ինչպես և շրջանային) կուսակցական ու սովետական մարմինները: 30-ական թվականների սկզբներից, երբ գավառներն իբրև վարչական միավորներ վերացվեցին, Լենինականը մնաց համանուն շրջանի կենտրոն, իսկ հետագայում՝ 60-ական թվականների վերջերին քաղաքը վարչականորեն անջատեցին Ախուրյանի շրջանից և դարձրին առանձին միավոր:

1920—1925 թթ. տնտեսության վերականգնմից հետո ուրվագծվեց Լենինականի արդյունաբերության զարգացման հիմնական ուղղությունը: Սկզբից ևեթ պլանավորվեց Լենի-

նականը դարձնել Սովետական Հայաստանի տեքստիլ արդյունաբերության հիմնական կենտրոն՝ հանրապետությունում մշակվող բամբակի հումքի բաղալի վրա:

1924 թ. քաղաքում արդեն շահագործման է հանձնվում տեքստիլ գործարանը: Քաղաքի արդյունաբերության հետագա զարգացման համար ղգալի նշանակություն է ունենում Շիրակի ջրանցքի վրա ՀէԿ-ի կառուցումը: Շիրակի ջրանցքը, որ համարվում է հանրապետության մեծ ջրանցքների առաջնեկը, շահագործման է հանձնվել 1925 թ. հունվարի 21-ին հանդիսավոր պայմաններում: Նույն ջրանցքի վրա էլ կառուցվեց և 1928 թ. նոյեմբերի 29-ին շահագործման հանձնվեց Լենինականի ՀէԿ-ը, որի արտադրած էլեկտրաէներգիան ամբողջովին սպառվում էր Լենինականում:

1924 թ. գործարկված տեքստիլ ձեռնարկությունը վերածվեց Մայիսյան ապստամբության անունը կրող մեծ կոմբինատի, որը հանրապետության ամենախոշոր ձեռնարկություններից է: Կառուցվեցին զուլպայի, տրիկոտաժի ֆաբրիկաներ և այլ ձեռնարկություններ: 30-ական թվականների վերջերին Լենինականն արդեն Սովետական Հայաստանի տեքստիլ արդյունաբերության ամենախոշոր կենտրոնն էր:

Սակայն չպետք է կարծիք, թե նրա արդյունաբերությունը դարգանում էր միակողմանի, միայն տեքստիլ արդյունաբերության զօրով: Դրան զուգահեռ Լենինականում հիմք դրվեց նաև սննդի արդյունաբերությանը: 1937 թ. քաղաքում շարք մտավ հանրապետության մսի պահածոների ամենախոշոր կոմբինատը, որը միաժամանակ Սովետական Միության այդ կարգի խոշոր ձեռնարկություններից է: Լենինականի արդյունաբերության զարգացումը ավելի արագացավ Հայրենական մեծ պատերազմից հետո: Էական փոփոխություններ կրեց նրա կառուցվածքը. ստեղծվեցին ծանր արդյունաբերության՝ առաջին հերթին մեքենաշինական մի շարք ձեռնարկություններ՝ դարբնոցամալիչային, հղկող հաստոցների, սառնարանային կոմպրեսորների, սարքաշինական, միկրոշարժիչների, էլեկտրատեխնիկական, «Սարոմմաշինա», երկաթբետոնե կառուցվածքների, կենցաղային էլեկտրասարքերի և իրերի, աղյուսի գործարաննե-

րը և այլ ձևոնարկություններ: Խոշորացվեցին ու վերադին-վեցին գարեջրի նրա հայտնի գործարանը, դեպոն, շարք մտան հեծանիվի, մահճակալների, ապակու, հացի (2), լիմո-նադի գործարանները, «Շիրակ» արդկոմբինատը, կահույ-քի, գուլպա-նասկեղենի («Արշալույս»), կոշիկի (2), կարի (3), հրուշակեղենի ֆաբրիկաները: Նրա դեպոն վերանորոգման է ենթարկում ոչ միայն կենդանական հանգույցի, այլև ան-դրկովկասյան երկաթուղու այլ կայարանների բազմաթիվ էլեկտրաբարշներն ու վագոնները: Յուրահատուկ գործարան է «Ստորոմմաշինա»-ն: Այն իր տեսակի մեջ միակն է ամբողջ Միությունում և արտադրում է տուֆահատ ու բազալտ հեկոդ հաստոցներ: 1975 թ. քաղաքում կային 96 տարբեր կարգի արդյունաբերական ձևոնարկություններ, որոնցից մոտ 50-ը՝ խոշոր:

Վիճակագրական տվյալների համաձայն 1965 թ. կենի-նականի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի 62 տոկոսը բաժին էր ընկնում թեթև արդյունաբերությանը, 14 տոկոսը՝ սննդի արդյունաբերությանը, 8 տոկոսը՝ մեքենա-շինությանը, 6,5 տոկոսը՝ էլեկտրատեխնիկական արդյունա-բերությանը, իսկ 9,5 տոկոսը՝ մնացած ճյուղերին: Դրանից հետո, քաղաքի արդյունաբերության ընդհանուր զարգացման հետ արտադրանքի տոկոսային հարաբերությունը փոփոխ-վում է հօգուտ էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության և մեքենաշինության: Արդյունաբերության զարգացման հետ մի-ասին կենդանական նշանակությունն ավելի է մեծանում իբրև երկաթուղայինների և խճուղային ճանապարհների հանգույցի: Տարիներ առաջ արդեն էլեկտրիֆիկացված է կենդանարդից ու Մոսկվայից ձգվող երկաթուղին:

Քաղաքը բարեկարգ խճուղիներով կապված է Ախալքա-լաքի, Կիրովականի, Երևանի հետ: Նա ունի իր օդանավակայանը, որտեղից ինքնաթիռները թռիչք են կա-տարում դեպի Երևան և այլ քաղաքներ: Կենդանական արտա-դրական լայն կապեր ունի և հումք է ստանում Միության զանազան քաղաքներից: Ավանդույթի ուժ է ստացել կենդա-

կանի, Քուրայիսիի և Կիրովաբադի մրցակցությունը, փորձի փոխանակումը, փոխադարձ այցելությունները և բարեկամու-թյունը: Կենդանական իբրև Շիրակի դաշտի խոշոր կենտրոն և արդյունաբերական հանգույց իր բարեբար ազդեցությունն ունի Ախուրյանի, Ղուկասյանի, Արթիկի և մասամբ Անիի շրջանների գյուղերի վրա:

Քաղաքում զգալի նշանակություն ունի նաև գյուղատնտե-սությունը: Առանձնապես նշելի են թռչնաբուծությունն ու բանջարաբուծությունը: Ստեղծված է թռչնաբուծական բա-վական խոշոր ֆաբրիկա, որը 1968 թ. սկսած տարեկան տա-լիս է մոտ 60 հազար հավ: Կենդանական շրջապատված է ինտենսիվ զարգացած գյուղատնտեսական շրջաններով, որ-տեղ հիմնական զբաղմունքը կաղմում են անասնաբուծու-թյունը, բանջարաբուծությունը, շաքարի ճակնդեղի ու հացա-հատիկի մշակությունը, ինչպես նաև նոր արմատավորվող մրգաբուծությունը: Քաղաքի տարածքում կա պե-տական մեկ տնտեսություն՝ 128 հեկտար հողատարածու-թյամբ:

Արդյունաբերության և տրանսպորտի բուռն զարգացման հետևանքով մարդաշատ է դարձել կենդանական: Սովետական ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած շորս մարդահամարների տվյալների համաձայն նրա բնակչության քանակն արտա-հայտվում է հետևյալ թվերով՝ 1926 թ. 42.313 բնակիչ, 1939-ին՝ 67.729, 1959-ին՝ 108.446, իսկ 1970-ին՝ 164.235 բնակիչ: 1976 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով նրա բնակչու-թյան թիվն արդեն հասնում էր շուրջ 188 հազար մարդու: Այլ կերպ ասած՝ 1926—1975 թթ. ընթացքում կենդանական բնակչությունն աճել է ավելի քան 4 և կես անգամ: 30-ական թվականների սկզբներից արդեն կենդանական համատարած գրագիտության քաղաք էր: 1975-ին քաղաքի բնակիչներից մոտ 4.500-ը ուներ բարձրագույն, իսկ 5.000-ը՝ միջնակարգ մասնագիտական կրթություն:

Սովետական ժամանակաշրջանում կենդանականը դարձել է ժամանակակից սոցիալիստական քաղաք բառի ամենալայն իմաստով: Նրա բարեկարգումն ու պլանավորումը սկսվեց ան-միջապես սովետական կարգերի հաստատումից հետո, սա-կայն 1926 թ. հոկտեմբերի 22-ին տեղի ունեցած աղետաբեր

կրկրաշարժի հետևանքով ավերվեցին քաղաքի մի քանի թաղեր և շրջակայքի 15 դյուղեր: Երկրաշարժի հետևանքներն արագ վերացվեցին, և քաղաքը նորից մտավ իր բնականոն դարգացման ընթացքի մեջ:

Լենինականի ընդարձակման, բարեկարգման ու զեղեռկացման վրա հսկայական միջոցներ են ծախսվել: 1968 թվականին էրա բյուջեն 1923 թվականի բյուջեի նկատմամբ մեծացել էր ավելի քան 55 անգամ: Սովետական իշխանության առաջին տասնամյակների ընթացքում Լենինականը հեռավարային ղլխավոր հատակագիծ չուներ: Կառուցումները կատարվում էին առօրյա գործադրվող հատակագծերի հիման վրա, օգտվելով այն հանգամանքից, որ տակավին նախասովետական շրջանում քաղաքն ուներ շախմատաձև հատակագիծ: Սակայն հնից ժառանգությունն ստացածը չէր կարող բավարարել ժամանակակից քաղաքաշինության պահանջները: Սոցիալիստական քաղաքներին հատուկ ճարտարապետական անսամբլներ, պողոտաներ ու փողոցներ, դրոսայգիներ և կանաչ այլ տարածություններ, լողավազաններ, սպորտային դաշտեր ու հրապարակներ, օժանդակ հրանարկնորով ու շենքերով ապահովված բնակելի ամբողջական զասգվասուր ստեղծելու, բնական պայմանները, հիստարածքները ճրշտ օգտագործելու, քաղաքի տնտեսական ու մշակութային դարգացումը գիտականորեն վարելու հասարանհրասեշտ էր կաղմել գլխավոր հեռասկարայրն հատակագիծ: Լենինականի գլխավոր հատակագիծը կաղմվեց Հայպետնախագծի աշխատակիցների կողմից 1961 թ. և հատատվելուց հետո դրվել է գործողության մեջ: Այդ հատակագծի իրականացումը նախատեսվում է մինչև 1980 թվականը: Հաշվված է, որ 1980 թ. 200 հաղար բնակչության առկայության պայմաններում քաղաքը դրավելու է 40 քառ. կմ տարածք: Գլխավոր հատակագծով շարունակվում է Լենինականի վերափոխությունը, ընդարձակումը և կառուցապատումը:

Քաղաքում ստեղծվել են լավ ձևավորված ու ճարտարապետական առումով ճաշակով կառուցապատված թվով 8 մեծ հրապարակներ՝ Երկաթուղայինների, Կ. Մարքսի, Վ. Ի. Լենինի, Ե. Չարենցի, Խաղաղության, Մայիսյան ապստամբության, Աստղի, որտեղից ճառագայթաձև ձգվում են հինգ փողոցներ, Հոկտեմբերի 50-ամյակի անվան, Լենինականի լայնահոսն պողոտաներից ու փողոցներից հայտնի են՝ Հաղթանակի, Շիրակացու, Տերյանի, Գորկու, Երևանյան, Արագած և այլն:

Լենինականի շենքերը գրեթե բացառապես տուֆակերտ են: Մինչև 60-ական թվականների վերջերը շենքերի մեծագույն մասը 3—4 հարկանի էր, իսկ հետագա տարիներին, տարածք շահելու և ժամանակակից ճարտարապետության պահանջներից ելնելով, կառուցում են 9 և 12 հարկանի շենքեր, որոնցում զանգվածորեն օգտագործվում են երկաթբետոնե կառուցվածքներ: Քաղաքում կառուցված են ճարտարապետական առումով ուշադրության արժանի արդյունաբերական ձևերով շինությունների, դպրոցական, մշակութային, վարչական, բնակելի և այլ տասնյակ շենքեր, որոնցից առանձնապես կարելի է նշել քաղկոմի, գուլպայի ֆաբրիկայի շենքերը, կապի դրասենյակը, կենտրոնական հանրախանութը, հյուրանոցի նոր շենքը և այլ շենքեր: Մայրամասերում ստեղծված են բնակելի ամբողջական թաղամասեր (Անտառավան, Նորավան և այլն), որոնցից յուրաքանչյուրը մի առանձին միկրոշրջան է իր խանութներով, դպրոցներով, մանկական ու բժշկական հիմնարկներով, կենցաղսպասարկման կետերով:

Քաղաքում կերտված են մի շարք հուշարձաններ (Վ. Ի. Լենինի, Ստ. Շահումյանի, Ավ. Իսահակյանի, «Աշխատանքի և փառքի», Անիի 1000-ամյակին նվիրված և այլն): Հսկայական ուշադրություն է դարձվում մանավանդ բնակարանային շինարարության վրա: Եթե 1970 թ. սկզբում քաղաքի բնակարանային ֆոնդը կաղմում էր 1 միլիոն 236 հաղար քառ. մետր, 1975-ին՝ 1. 697.933 քառ. մ, իսկ 1980 թ. այն հասնելու է ավելի քան 2 միլիոն քառ մ-ի: Այժմ յուրաքան-

չյուր տարի քաղաքում շահագործման է հանձնվում 40—50 հազար քառ. մետր բնակելի տարածություն: Քաղաքի պետական ու մասնավոր բոլոր տների 65 տոկոսից ավելին ունեն ժամանակակից կոմունալ բոլոր պայմանները և օգտվում են բնական վառվող գազից:

Քաղաքի ջրմուղ-կոյուղին շարք է մտել 1949 թվականին: Նրա խմելու ջրի մեծագույն մասը բերված է 40—50 կմ հյուսիսից՝ Ղուկասյանի շրջանի Ղաղանչի գյուղի հորդաբուխ ու սառնորակ աղբյուրներից: Քաղաքի ջրմուղի ցանցի երկարությունն այժմ (1975 թ.) հասնում է մոտ 250 կմ-ի, իսկ կոյուղունը՝ 30 կմ-ի: Բնական գազը քաղաք է բերվել 1963 թվականին և կարճ ժամանակամիջոցում մտել քաղաքի և՛ արդյունաբերության մեջ, և՛ բնակչության առօրյա կյանքում: Բնակարանների ավելի քան 70 տոկոսը 1970 թ. օգտվում էր բնական վառվող գազից, իսկ արդյունաբերությունն այդ նույն թվականին արդեն ամբողջովին գազիֆիկացիայի էր ենթարկվել: 1975-ին փողոցային գաղամուղի ցանցի ընդհանուր երկարությունը հասնում էր 103 կմ-ի, իսկ դադիֆիկացված բնակարանների թիվը՝ 29223-ի:

Ստեղծված են մի քանի բարեկարգ զբոսայգիներ, որոնց թվում՝ Ստ. Շահումյանի անվան կուլտուրայի ու հանգստի զբոսայգին: 1975 թ. քաղաքի բոլոր կարգի կանաչ տարածությունները հասնում էին 504 հեկտարի: Այդ նույն թվականին քաղաքի ամբողջ ասֆալտապատ տարածությունը հասնում էր ավելի քան 1 միլիոն 800 հազ. քառ. մետրի: Կան ջրավազաններ:

Լենինականի բնակչությունը զանգվածորեն զբաղվում է սպորտով: Այստեղ լայն տարածում են գտել հատկապես ֆուտբոլը, թեթև ատլետիկան, ծանրամարտը, մարմնամարզությունը և այլն: Քաղաքն ունի իր մարզադաշտը, սրահները, մարզահրապարակները: Քաղաքի հաղարավոր երիտասարդներ հանձնել կամ հանձնում են ՊԱՊ-ի նորմաները: Ներկայումս Լենինականը աչքի է ընկնում համաշխարհային համբավ ձեռք բերած ծանրամարտիկներով:

Լենինականը կենցաղսպասարկման ու բնակչությանը մատարարման առումով նույնպես ժամանակակից քաղաք է: Քաղաքում կան կենցաղսպասարկման և հասարակական

սննդի տասնյակ հիմնարկներ՝ բաղնիքներ, լվացքատներ, քիմիական մաքրման տներ, վարսավիրանոցներ, բարդ էլեկտրասարքերի և մետաղյա իրերի վերանորոգման կոմբինատ, մթերային, արդյունաբերական և տնտեսական ասպրանքների խանութներ, ռեստորաններ, ճաշարաններ, սրճարաններ, խորտկարաններ, բուֆետներ: 1975 թ. վերջում քաղաքում կար 374 մանրածախ առևտրի կետ՝ խանութներ (283), տաղավարներ (91), ճաշարաններ (69), ռեստորաններ (18), սրճարաններ (6): Կառուցված է և շատ շուտով շարք կմտնի երկրորդ խոշոր ու հարմարավետ հյուրանոցը: Հին հյուրանոցը, որն ունի 215 տեղ, նույնպես վերափոխվում է: Քաղաքը լիովին ռադիոֆիկացված է, օգտվում է հեռուստացույցից, ունի հեռախոսային լայն ցանց և կապված է հանրապետության ու Միության տասնյակ քաղաքների հետ: 1966 թ. հիվանդանոցային մահճակալների թիվը մոտ 1.400 էր, իսկ մանկական հիմնարկներինը՝ 5.400 տեղ: Անցած տասը տարվա ընթացքում այդ թվերն զգալի չափով մեծացել են: Դրանցից բացի, գործում է մեկ առողջարան՝ 500 տեղով և մեկ հանգստյան տուն՝ 250 տեղով:

Սովետական իշխանության հաստատումից մի քանի տարի անց քաղաքում ստեղծվեց տրանսպորտային հավաքակայան: Ներկայումս քաղաքում երթևեկում են հարյուրավոր ավտոբուսներ: 1975-ին դրանց թիվը հասնում էր 250-ի, իսկ մարդատար տաքսիների քանակը 1.000-ից անցնում է: 1962 թ. քաղաքում շարք է մտել տրանսպորտի երրորդ տեսակը՝ տրոլեյբուսը, որի գծերը քաղաքում տարեցտարի ավելանում են՝ ընդգրկելով նոր փողոցներ ու թաղամասեր:

Լենինականը մշակույթի կենտրոն է: Այստեղ ստեղծված է հանրակրթական ու մասնագիտական միջնակարգ դպրոցների խիտ ցանց, գործում են մի քանի բարձրագույն դպրոցներ ու գիտահետազոտական հիմնարկներ: Քաղաքում կան կինոթատրոններ, բալետի զբաղաբարաններ և մշակույթի պալատներ ու ակումբներ, ֆիլհարմոնիա, նկարչական և երաժշտական ուսումնարաններ ու դպրոցներ, հրատարակվում են թերթեր և այլն:

1975—76 ուս. տարում քաղաքում գործում էին միջնա-

կարգ հանրակրթական 36, ութամյա 2 և տարրական 3 դպրոցներ, որոնց աշակերտների թիվը հասնում էր 32.513-ի: Դրանցում աշխատող մոտ 1.600 ուսուցիչներից ավելի քան 970-ը ունեն բարձրագույն կրթություն: Դպրոցներն ապահովված են հարմարավետ շենքերով, լաբորատորիաներով, կարինետներով ու ժամանակակից տեխնիկական միջոցներով: Քաղաքում գործում են երաժշտական մեկ ուսումնարան, երեք դպրոց և մեկ նկարչական դպրոց:

Ամուր հիմքերի վրա է դրված միջնակարգ մասնագիտական կրթության գործը: Այստեղ գործում են 5 տեխնիկումներ (շինարարական, տրանսպորտի, սարքաշինական, բժշկական, դաշտավարական), ինչպես և 14 պրոֆտեխնիկական ուսումնարաններ, որոնք որակյալ վարպետներ են պատրաստում տասնյակ մասնագիտությունների գծով:

Լենինականն ունի իր բարձրագույն դպրոցները: Դրանք են՝ Մ. Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտը իր մի քանի ֆակուլտետներով, Կ. Մարքսի անվան Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի և ԶԻՊՍ-ի մասնաճյուղերը: 1970—71 ուս. տարում մանկավարժական ինստիտուտի, պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մասնաճյուղի և քաղաքի հինգ տեխնիկումների ուսանողների թիվը հասնում էր 6.000-ի: Դրանցում բարձրագույն և միջնակարգ կրթյամբ մասնագետներ են պատրաստվում լուսավորության ու ժողովրդական տնտեսության բաղմամբիվ բնագավառների համար: Բարձրագույն դպրոցների շատ դասախոսներ մանկավարժական աշխատանքի հետ միասին ղրադվում են նաև դիտության տարրեր հարցնելով: Քաղաքում գործում են գիտահետազոտական հիմնարկներ, ուսուցիչների վերաորակավորման Երևանի ինստիտուտի Լենինականի բաժանմունքը: Առանձնապես հայտնի են գեոֆիզիկայի և ինժեներական սեյսմոլոգիայի ինստիտուտի հետազոտությունները՝ Ա. Նազարովի ղեկավարությամբ:

Քաղաքում գործում են կուլտուր-լուսավորական տասնյակ հիմնարկներ: 1975-ին քաղաքի ակումբների ու մշակույթի պալատների թիվը հասնում էր 13-ի: Հայտնի է Ա. Մռավյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնը, որի խաղացանկը կազմված է հայկական, ռուսական, արևմտաեվրո-

պական դասականների, ինչպես նաև ժամանակակիցների դրամատիկական ստեղծագործություններից: Թատրոնը մի շարք անգամ Երևանում, հանրապետության մյուս քաղաքներում ու հանրապետությունից դուրս հանգես է եկել հյուրախաղերով ու արժանացել բարձր գնահատականի: Մյուսը տիկնիկային թատրոնն է, որ համեմատաբար ավելի կրիտասարգ է, բայց արդեն վայելում է իր փոքրիկ հանդիսականների սերը: Քաղաքն ունի իր ռադիոկայանը, ֆիլմարմոնիան:

Հայ, ռուս, սովետական և մասամբ արևմտաեվրոպական կրդի, պարի ու երաժշտության պրոպագանդան բնագավառում մեծ դեր են խաղում մշակույթի պալատներն ու ակումբները: Հայտնի են երկաթուղայինների, տեքստիլագործների և քաղաքային (Սևյանի անվան) մշակույթի տներն ու ակումբ-դրադարանները, որոնց կից գործում են պարի, երգի, երաժշտական դանազան խմբեր: Երեխաների մշակութային ունակությունները և աշխատանքային հմտությունները զարգացնելու ու ճիշտ ուղղություն տալու բնագավառում շնորհակալ գործ է կատարում քաղաքի պիտենբական պալատը: Ստեղծված է գավառագիտական հարուստ թանգարան, որի ցուցանմուշները վերաբերում են ժողովրդական տնտեսությանը, բնակչության կենցաղին ու մշակույթին, նրա բաղմամբության պատմությանը: Այստեղ այժմ գործում է նաև Ավետիք Իսահայանի ստեղծագործանք, որը բացվել է մեծ բանաստեղծի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ:

Քաղաքում գործում է 3 կինոթատրոն: Դրանցից բացի, կինոնկարներ են ցուցադրվում նաև 11 ակումբներում, զըպրոցներում և հիմնարկ-ձեռնարկություններում: Ակումբների և կինոթատրոնների տեղերի քանակը 1966 թվականին հասնում էր 7.600-ի, իսկ 1975-ին՝ ավելի քան 9.000-ի, որից 4.300-ը բաժին է ընկնում քաղաքի երեք կինոթատրոններին:

Սովետական շրջանում պարբերական մամուլի հարուստ պատմություն ունի Լենինականը: Այստեղ 20-ական թվականների սկզբներին լույս էր տեսնում բոլշևիկյան «Ալիք» թերթը, իսկ 30-ական թվականների սկզբներին հրատարակվել է «Սուլիշ» (բանվորական հնգօրյա լրագիր), «Լեռնագործ» (բանվորական հնգօրյա լրագիր), «Երկաթուղային» (բան-

վորական երկօրյա լրագիր), «Տպագրող» (բանվորական շաբաթաթերթ), «Հարվածային տեքստիլագործ» (բանվորական հնգօրյա լրագիր) թերթերը, որոնցից շատերը փոխարինել են մեկը մյուսին: Այժմ կենդանակալում հրատարակվում են երեք թերթ՝ «Բանվոր»-ը, որը գոյություն ունի 1921 թվականից, կուսակցության քաղաքային կոմիտեի ու քաղաքային սովետի գործկոմի օրգանն է, «Տեքստիլագործը» (որ բազմատիրաժ է և փոխարինել է նախկին «Հարվածային տեքստիլագործին») և երկաթուղայինների բազմատիրաժ թերթը: 30-ական թվականների սկզբին կենդանակալում հրատարակվել է «Բանվորական գրող» ամսագիրը, որի էջերում հիմնականում տպագրվում էին երիտասարդ բանվորների ստեղծագործությունները: Կենդանակալում ունի Հայաստանի սովետական գրողների միության սեկցիա, որն իր մեջ է միավորում քաղաքի գրողներին, բանաստեղծներին ու գրականագետներին:

Այբքսանդրապոլ—կենդանակալում ծննդավայրն է հայ մշակույթի ականավոր բազմաթիվ երախտավորների: Դրանցից են՝ Ավետիք Իսահակյանը, կոմպոզիտորներ Նիկողայոս և Արմեն Տիգրանյանները, գուսան Շերամը (Գրիգոր Տալյան), պրոֆ. Գր. Խալաթյանը, աղագրագետ-հնագետ Նրվանդ Լալայանը, գեղարվեստագետ Գ. Լևոնյանը, բանաստեղծուհի Շուշանիկ Կուրդինյանը, ՀՍՍՀ ժողովրդական դերասան Շարա Տալյանը, ՍՍՀՄ ժողովրդական դերասանուհի Զարուհի Դուրսխանյանը, ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ, թերմոդինամիկայի ու տեսական մեխանիկայի ճանաչված մասնագետ Ա. Հակոբյանը, ՍՍՀՄ ԳԱ թղթակից-անդամ և ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ Խ. Ս. Կոշտոյանցը, ՀՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ, մաթեմատիկոս Ա. Շահինյանը, ականավոր բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազը և շատ ուրիշներ:

Մեր համառոտ շարադրանքից դժվար չէ տեսնել, որ նախասովետական շրջանի գավառական խղճուկ կենտրոն կենդանակալում սոցիալիզմի դարաշրջանում վերածվել է մեքինաշինական, սարքաշինական, դադգահաշինական, էլեկտրատեխնիկական, թեթև, սննդի արդյունաբերության խոշոր հանգույցի, մշակույթի կենտրոնի, մարդաշատ ու բարեկարգ

քաղաքի: Էլ ավելի լայն հեռանկարներ ունի նրա տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացումը: Ընդհանուր նախապայմաններից բացի, որոնք հիմք են Միության ու հանրապետության քաղաքների զարգացման համար, կենդանակալում ունի նաև տեղական մի շարք ազդակներ, որոնցից են կարևոր ճանապարհների վրա գտնվելը, որակյալ ու ազատ բանվորական ուժի առկայությունը քաղաքում, բնակլիմայական նպաստավոր պայմանները, տեխնիկական ու խմելու ջրի առկայությունը և ընդարձակման համար համապատասխան տարածքները: Շարունակվելու է քաղաքի արդյունաբերության զարգացումը: Առանձնապես մեծ թափով են զարգանալու քիչ մետաղատար, բայց մեծ աշխատատարություն ունեցող ճյուղերը: Խոշորացվելու և տեխնիկական վերազինման են ենթարկվելու գոյություն ունեցող մի քանի ձեռնարկություններ: Ըստ պլանի ընթացիկ հնգամյակում կենդանակալում ստեղծվելու կամ ընդարձակվելու են արդյունաբերական 7 ձեռնարկություններ՝ դարբնոցա-մամլիչների, խոհանոցային մետաղյա սպասքների, ապակու, մանկական ուստինե խաղալիքների, երկաթբետոնե կառուցվածքների և տնաշինական, հացաբուլկեղենի, կոշիկի արտադրության ձեռնարկությունները:

Կ Ի Ր Ո Վ Ա Կ Ա Ն

Կիրովականն իր արդյունաբերության ծավալով, մարդաշատությամբ ու ընդհանուր նշանակությամբ հանրապետության երրորդ քաղաքն է, առաջին ու երկրորդ տեղերը ղիջևլով մայրաքաղաք Նրևանին ու կենդանակալին:

Կիրովականը գտնվում է հանրապետության հյուսիսարևմտյան մասում, Դեբեդի ճյուղերից մեկի՝ Փամբակ գետի նեղ հովտում, այնտեղ, որտեղ աչից Փամբակի մեջ է թափվում նրա Տանձուտ վտակը: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 1.350 մ է, իսկ հեռավորությունը Նրևանից՝ 148 կմ: Քաղաքի այժմյան գրաված տարածքը բարձրություն-

ներով բաժանված է երկու կաթսայաձև հովիտների, որոնցից մեկուսի տեղադրված է բուն քաղաքը, իսկ մյուսում՝ Դարբաս-ժղանով թաղամասը: Դրանք երկուսն էլ շրջապատված են Բազումի (հյուսիսից) և Փամբակի (հարավից) լեռնաշղթաներով ու դրանցից արձակվող լեռնաճյուղերով: Մի առանձին թաղամաս է կազմում նաև Տանձուտի ձորը: Քաղաքի տարածքը բավական կտրտված է Փամբակ գետի ու նրա վտակների հովիտներով ու ձորերով: Այն գտնվում է երկրաշարժային դոտում, և նրա շինարարության մեջ այդ հանգամանքը նկատի է առնվում՝ հիմք ընդունելով մեր երկրում հակաերկրաշարժային կառույցների համար սահմանված համապատասխան կանոններն ու նորմաները:

Քաղաքն ունի մեղմ, բարեխառն կլիմա՝ բավարար խոնավությամբ: Ձմեռը համեմատաբար տաք է, ունենում է կայուն ձյունածածկ, իսկ գարունը զով է, անձրևոտ, մանավանդ մայիս ամիսը: Ամառը չոր ու տաք է, արևոտ օրերի գերակշռությամբ, իսկ աշունը, որ սովորաբար սկսվում է սեպտեմբերի երկրորդ տասնօրյակից, բավական անձրևոտ է, բայց ոչ ցուրտ: Օդի հունվարյան միջին բարեխառնությունը — $4,2^{\circ}$ է, բացարձակ նվազագույնը՝ — 32° , հուլիս — օգոստոս ամսվա միջին ջերմությունը $+17,7^{\circ}$ է, իսկ բացարձակ առավելագույնը՝ $+36^{\circ}$: Տարեկան տեղումների քանակը հասնում է 650 մմ-ի: Բավարար խոնավությունը, տարվա ընթացքում ընդհանրապես արևոտ օրերի գերակշռությունը, մեղմությունը, անտառապատ լինելը և այլ պայմաններ նրապատել են Կիրովականն առողջարանային, ճամբարային ու ամառանոցային քաղաք դառնալուն: Այստեղ է տեղադրված հանրապետությունում և նրա սահմաններից դուրս մեծ համբավ ունեցող «Հայաստան» առողջարանն իր մասնաշենքերով հանդերձ և բաղամթիվ պիոներական ճամբարներ: Դրանց մեծագույն մասը տեղադրված է գեղատեսիլ Վանաձորում:

Կիրովականը հանրապետության ջրառատ քաղաքներից է: Նրա միջով է հոսում Փամբակ գետը, որը հենց քաղաքի բռնած տարածքում իր մեջ ընդունում է մի քանի գետակվտակներ՝ Տանձուտ, Վանաձոր և այլն: Այստեղ կան նաև ստորգետնյա ջրեր, իսկ խմելու ջուրը բերված է ջրմուղով:

Քաղաքի հարավային կողմում ձգվում է Փամբակի լեռնա-

շղթան, որի քաղաքահայաց լանջերն ամբողջապես ծածկված են սաղարթավոր անտառներով: Այդ բնական անտառների շարունակության վրա է գտնվում Կիրովականի բուսաբանական այգին: Այստեղ աճեցվում են կլիմայական մի քանի դոտիների պատկանող ծառեր, թփեր ու ծաղիկներ: Իսկ քաղաքի հյուսիսային ու հյուսիս-արևելյան կողմում գտնվող Բազումի լեռների ու Հալաբ հրաբխային զանգվածի դեպի քաղաք ուղղված լանջերն անտառազուրկ են և ունեն լեռնատափաստանային աղքատիկ բուսականություն: Կիրովականի հմայիչ համայնապատկերն ավելի է գեղեցկացնում քաղաքի շրջանում վեր խոյացող Մայմեխ լեռնագագաթը: Նրա անտառներում տարածված ծառատեսակներն են՝ կաղնին, թխկին, հաճարենին, սոսիները և այլն:

Քաղաքի շրջակայքում կան բնական դառազան շինանյութեր՝ բազալտ, տուֆ, գիպս, կավ, օխրա, ավաղներ, ինչպես նաև՝ ծծմբաբազալ:

Կիրովականի տարածքում կատարված պեղումների և զանազան աշխատանքների ժամանակ դիպվածով հայտնաբերվել են հնագույն ժամանակներին, հատկապես բրոնզեդարյան ժամանակաշրջանին, վերաբերող նյութական մշակույթի մնացորդներ: Թեպետ հետազայում այստեղ հավանաբար միշտ բնակավայր գոյություն է ունեցել, բայց օտար ու հայ մատենագրության մեջ չի հիշատակվում՝ ըստ երևույթին համապատասխան աղբյուրներ չլինելու պատճառով: Միայն հայտնի է, որ քաղաքի գրաված տարածքն իր շրջակայքով մտնում էր պատմական Հայաստանի Գուգարք աշխարհի մեջ, իսկ հետագայում, երբ նրա մի մասից կազմվեց Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը (X—XIII դդ.), այժմյան Կիրովականի տարածքը նույնպես նրա կազմումն էր:

Ուղղակի հիշատակություններ չկան Կիրովականի տեղում միջին դարերում եղած բնակավայրի (կամ բնակավայրերի) մասին: Այդ բնակավայրը, որը XVII—XVIII դարերից օտարները կոչել են Մեծ Ղարաքիլիսա (մեծ սև եկեղեցի՝ այնտեղ գտնվող սև տուֆից կառուցված եկեղեցու պատճառով), XIX դ. երկրորդ կեսում բավական մարդաշատ գյուղ էր և կենտրոնն էր Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի ընդարձակ տեղամասերից

մեկի: Այդ նույն դարի վերջերին և XX դ. սկզբներին Մեծ Ղարաքիլիսան ուներ մոտ 4.000 բնակիչ, որոնք գյուղատնտեսությունից բացի (հիմնականում երկրագործություն ու անասնապահություն), զբաղվում էին նաև առևտրով ու արհեստներով (բրուտագործություն, կոշակարություն, թաղիքագործություն, դինագործություն, հյուանություն, ջուլհակություն, դերձակություն և այլն): Մեծ Ղարաքիլիսայի համար կարևոր նշանակություն են ունեցել՝ ա) Երևան—Դիլիջան—Կարմիր կամուրջ—Թիֆլիս պետական խճուղին, որ կառուցվեց հիմնականում անցյալ դարի 60-ական թվականներին և որը Դիլիջանից դուրս եկող մի ուղիով կապված էր նրա հետ, բ) Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ երկաթուղին՝ կառուցված XIX դ. վերջին: Մեծ Ղարաքիլիսան այդ երկաթուղու կայարաններից մեկն էր և իբրև այգյախին, տնտեսականառևտրական առումով բավական առաջադիմել էր: Այնուամենայնիվ նախասովետական ամբողջ ժամանակաշրջանում այն մնաց որպես մի սովորական խոշոր գյուղ:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Մեծ Ղարաքիլիսան շուտով դարձավ Ղարաքիլիսայի դավառի կենտրոնը և դրանով ձեռք բերեց վարչական կարևոր նշանակություն: 1924 թվականին այն հատուկ որոշմամբ համարեցին քաղաք, իսկ 1935 թ. կոչվեց Կիրովական՝ չարանենգորեն սպանված Ս. Մ. Կիրովի հիշատակը հավերժացնելու համար: Այդ օրվանից Կիրովականի շրջան կոչվեց նաև Սովետական Հայաստանի նախկին Ղարաքիլիսայի վարչական շրջանը: 1953 թվականին, երբ Սովետական Հայաստանում կազմակերպվեցին երեք օկրուգներ, դրանցից մեկն էլ Կիրովականի օկրուգն էր՝ Կիրովական կենտրոնով: Օկրուգների վերացումից (1955) հետո էլ Կիրովականը մնաց որպես շրջանի կենտրոն: 70-ական թվականների սկզբին Կիրովականը վարչականորեն անջատվեց Գուգարքի գյուղական շրջանից (որի կենտրոնն էր այն), և վերջինիս կենտրոնը հաստատվեց Մեղրուտ գյուղը: Այժմ Կիրովականն իր վարչական վիճակով նման է Լենինականին և Դիլիջանին, որոնք նույնպես չեն մտնում գյուղական շրջանների մեջ:

Քուռն զարգացում է ապրել Կիրովականի արդյունաբերությունը: Քաղաք հռչակվելուց հետո (1924 թ.) ընդամենը

15—16 տարվա ընթացքում սովորական գյուղից վերածվեց հանրապետության աչքի ընկնող արդյունաբերական կենտրոններից մեկի՝ 1940 թվականին տալով Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության համախառն արտադրանքի մոտ 6 տոկոսը: Նախապատերազմյան այդ տարիներին Կիրովականի արդյունաբերությունը հիմնականում արտահայտված էր Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական խոշոր կոմբինատով, որը շարք էր մտել 1933 թ., կոմինդր-աղյուսի գործարանով (1932 թ.), մորթու-մուշտակի ֆաբրիկայով, տպարանով, սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններով: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941—1945 թթ.) Կիրովականի արդյունաբերությունը նույնպես վերակառուցվեց, հարմարեցվեց ռազմաճակատին անհրաժեշտ արտադրանքի թողարկման: Նախապատերազմյան հնգամյակների ընթացքում և Հայրենական պատերազմի տարիներին քաղաքի արդյունաբերությունը սնվում ու զործում էր հանրապետության առաջին ՀէԿ-երից մեկի՝ Ձորագէսի արտադրած էլեկտրաէներգիայով:

Հայրենական պատերազմից հետո Կիրովականի արդյունաբերությունը թևակոխում է զարգացման նոր շրջան: Հական փոփոխություններ են տեղի ունենում նրա ճյուղային կառուցվածքում, փոխվում է համամասնությունը հօգուտ նոր զարգացող ճյուղերի (հատկապես մեքենաշինության), մեկը մյուսի ետևից շարք են մտնում մեքենաշինական, թեթև ու սննդի արդյունաբերության նոր, հզոր ձեռնարկություններ: Քաղաքի ՋէԿ-ի կառուցմամբ նրա արդյունաբերության հետագա առաջընթացը ապահովվում է էլեկտրաէներգիայով, իսկ 70-ական թվականների սկզբներից նոր ձեռնարկություններ շարք մտնելու հետ միասին հուանդագին կերպով հոգ է տարվում նաև հին ձեռնարկությունների ընդարձակման ու վերադիման, արտադրական հզորությունները լիովին օգտագործելու, ինչպես նաև՝ արտադրության ղեկավարությունը կատարելագործելու համար: Քաղաքի արդյունաբերության համախառն արտադրանքը միայն հինգ տարվա ընթացքում (1960—1965 թթ.) աճել էր ավելի քան երեք անգամ, իսկ 1975 թվականին 1960 թվականի համեմատությամբ նրա համախառն արտադրանքը ավելացել էր

մոտ 6 անգամ: Արդյունաբերության բուռն աճի հետ միասին ավելացել է նաև բանվորների ու ինժեներատեխնիկական անձնակազմի թիվը: Արդյունաբերական-արտադրական անձնակազմը 1980 թվականին 1975 թվականի համեմատությամբ աճելու է մոտ 25 տոկոսով այն դեպքում, երբ ընթացիկ հնգամյակի ընթացքում հիմնական ուշադրությունը դարձվում է աշխատանքի արտադրողականության, արտադրության ինտենսիվության, արտադրված արտադրանքի որակի բարձրացման և արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերադինման հարցերի վրա:

Թնայետ հանրապետության և Անդրկովկասի հանրապետությունների մասշտաբով ստեղծված է միասնական էլիկտրացանց, սակայն Կիրովականի արդյունաբերության համար առանձնակի նշանակություն ունի քաղաքի ՋէԿ-ը, որը շարք է մտել 1961 թվականին: 1965 թվականին նրա հզորությունը կազմել է 24 հազ. կիլովատ, իսկ 70-ական թվականների սկզբներին ավելի քան կրկնապատկվել է: ՋէԿ-ը, էլեկտրաէներգիայից բացի, որոշակի հեռավորության վրա դառնում է քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններին մատակարարում է նաև տաք ջուր:

Նոստալոգիայի մասնակաշրջանում՝ մինչև 1960 թվականը, Կիրովականի բուռն զարգացող արդյունաբերության մեջ մեկը մյուսի ետևից շարք մտան «Ավտոմատիկա», մետաղահատ և ճշգրիտ հաստոցների, ավտովերանդողման, մեխանիկական գործարանները, կարի, կոշիկի, տրիկոտաժի, կորդի ֆաբրիկաները, մսի խոշոր կոմբինատը, կաթի գործարանը, շինարարական իրերի, ջեռուցիչների գործարանները, կահույքի ֆաբրիկան, երկաթբետոնե կառուցվածքների արտադրական և այլ ձեռնարկություններ: 1975 թ. վերջին քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը հասնում էր 58-ի:

Կիրովականի արդյունաբերության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ 1961 թվականին շարք մտած արհեստական մանրաթելի գործարանը, որը զինված է ժամանակակից տեխնիկայով ու սարքավորումներով: Միայն այդ գործարանի շնորհիվ քաղաքի արդյունաբերական ար-

տադրանքը միանգամից կրկնապատկվեց: Գործարանն աշտադրում է ացետոնային մետաքսաթել և գործում է Նրեանի «Պոլիվինիլացետատ» գործարանի արտադրած ացետիլցելլուլոզի հիմքի վրա:

Տասնյակների ևն հասնում հանրապետությունում ու Միությունում հայտնի Կիրովականի քիմիական, մեքենաշինական, թեթև արդյունաբերության ձեռնարկությունների և մյուս գործարանների ու ֆաբրիկաների արտադրանքը: Միայն Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատը ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերի համար բաց է թողնում մինչև 10 տեսակի կարևոր արտադրանքներ՝ արհեստական ամյակ, ազոտաթթու, կալցիումի կարբիդ, առհաստական կորունդ, կալցիումցիանամիդ, մեխամին և այլն: 1959 թ. շարք մտած ճշգրիտ հաստոցաշինական գործարանը արտադրում է մոտ 20 տեսակի տարբեր մեծության հաստոցներ: Իսկ քաղաքի համեմատաբար ավելի երիտասարդ ձեռնարկությունը «Ավտոմատիկա» գործարանն է, որ շատ կարճ ժամանակամիջոցում միութենական նշանակություն է ձեռք բերել: Այն արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի համար արտադրում է էլեկտրոնային սարքեր:

Սովետական Հայաստանի տնտեսության հետագա զարգացման մասին ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի և ՍՍՀՄ Մինիստրների սովետի որոշման և տասներորդ հնգամյակի վերաբերյալ ՍՄԿԿ 25-րդ համագումարի ցուցումների հիման վրա հանրապետության մյուս խոշոր քաղաքների՝ մայրաքաղաք Նրեանի ու Լենինականի արդյունաբերության նման Կիրովականի արդյունաբերությունը նույնպես տասներորդ հնգամյակի ընթացքում պետք է առաջադիմի հիմնականում ոչ թե նոր ձեռնարկությունների ստեղծմամբ, որի մասին կիսովի իր տեղում, այլ իզույն ձեռնարկությունների ընդարձակման, վերակառուցման ու վերադինման, արտադրական տարածությունների ու հնարավորությունների ավելի արդյունավետ օգտագործման և արտադրության զննվարման կատարելագործման շնորհիվ:

Կիրովականի արդյունաբերական ձեռնարկություններն արտադրական ամուր կապեր ունեն հանրապետության ու Միության տասնյակ քաղաքների համապատասխան ձեռնար-

կուլթուրաների հետ: Այսպես, Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատը իրեն անհրաժեշտ անտրացիտը ստանում է Դոնբասից, արհեստական մանրաթելի գործարանը ացետիլցելյուլոզ է ստանում Երևանի «Պոլիվինիլացետատ» գործարանից: Դրանք արտադրական կապեր ունեն նաև Նովոիլիպեցկի, Էջմիածնի, Ալավերդու, Լենինականի և հանրապետության ու Միության այլ քաղաքների հետ: Կիրովականի ձեռնարկություններն էլ իրենց հերթին բաց են թողնում արտադրության հետագա պրոցեսների համար նախնական հումքեր (արհեստական մանրաթել, կարբիդ, կոբոլտ, կորդ և այլն) և պատրաստի ապրանքներ (սարքեր, դադգահներ արհեստական պարարտանյութ, դանազան մեքենաներ ու իրեր, թեթև ու անդրի արդյունաբերության արտադրանքներ), որոնք սպառվում են հանրապետությունում, Միության ամենատարբեր մասերում, և դրանց մի մասն արտահանվում է մեր երկրի սահմաններից դուրս՝ քսանից ավելի տարբեր երկրներ:

Ինչպես հանրապետության մյուս խոշոր քաղաքները, այնպես էլ Կիրովական իբրև արդյունաբերական հանգույց, իր ազդեցությունն է թողնում շրջակայքի գյուղական շրջանների և համեմատաբար մանր քաղաքների վրա: Այս տեսակետից, եթե կարելի է ասել, նրա ազդեցության ոլորտում են գտնվում ոչ միայն Գուգարքի, այլև՝ Սպիտակի ու Թումանյանի և մասամբ Ստեփանավանի ու Կալինինոյի վարչական շրջանները, որոնց գյուղատնտեսական մթերքների մի զգալի մասն սպառվում է Կիրովականում:

Կիրովականը երկաթուղային կայարան է Երևան—Բրիլիսի երկաթուղու վրա, խճուղային ճանապարհների հանգույց և ունի իր օդանավակայանը: Քաղաքն ունի հսկայական բեռնաշրջանառություն: Ըստ քանակի առաջին տեղը զբաղում է երկաթուղին, իսկ երկրորդը՝ ավտոփոխադրումները: Կիրովականից ճառագայթաձև դուրս են գալիս դեպի Լենինական, Ստեփանավան, Ալավերդի և Դիլիջան տանող բարեկարգ խճուղիները և մի քանի տեղական ճանապարհներ: Ավտոհաղորդակցությունն արագացնելու, երթևեկությունն ավելի անվտանգ դարձնելու և քաղաքի բնակչության մի

մասի հանդիստն Ստեփանավանում ու նրա շրջակայքի գյուղերում կազմակերպելու համար կարևոր նշանակություն ունի Պուշկինի լեռնանցքի տակով փորված թունելը, որը 20 կիլոմետրով կարճացրեց Կիրովական—Ստեփանավան նախկին ճանապարհը: Քաղաքն օդանավային կանոնավոր կապ ունի մայրաքաղաք Երևանի հետ:

Կիրովականի շուրջն ստեղծված են անասնաբուծական, ալգեգործական-պտղաբուծական և բանջարաբուծական մասնագիտացված խոշոր տնտեսություններ, որոնք անհրաժեշտ մթերքներ են մատակարարում բնակչությանը և հումք՝ քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններին: Կարմիր գծի մեջ ամփոփված տարածքում նույնպես զգալի տեղ են գրավում պտղատու այգիները (խնձորի, տանձի և այլն) և տնամերձ բանջարանոցները: Քաղաքապատկան գյուղատնտեսական հիմնական տարածությունները բաժին են ընկնում նախկին Ժդանով (որին միացած է նաև Դարբասը) և Խնձորուտ գյուղերին, որոնք կազմում են քաղաքի այգեվետ թաղամասերը:

Արդյունաբերության ու տրանսպորտի զարգացման, քաղաքի ընդարձակման հետ միասին հսկայական թափով ավելացել է նաև քաղաքի բնակչության թիվը: Բնակչության աճով Կիրովականը պատկանում է Սովետական Միության ամենաարագ մեծացող քաղաքների թվին: Եթե նախասովետական շրջանից Մեծ Դարաքիլիսան ժառանգություն ստացվեց իբրև մոտ 4.000 բնակիչ ունեցող գյուղ, ապա 1926 թ. այդ նորահաստատ քաղաքն արդեն ուներ 8.640 բնակիչ, 1939 թ. մարդահամարով՝ 17.607, 1959 թ. մարդահամարով՝ 49.423, իսկ 1970-ի մարդահամարի տվյալներով՝ 106.691 բնակիչ: 1975 թ. հունվարի 1-ին Կիրովականի բնակչության թիվը հասնում էր 126.278, իսկ 1/1—1976 թ.՝ 129.771 մարդու: Այլ կերպ ասած, 1926—1976 թթ.՝ 50 տարվա ընթացքում քաղաքի բնակչությունն աճել է ավելի քան 15 անգամ: Նրա բնակչությունն ավելացել է շրջակա գյուղերից, հանրապետության տարբեր շրջաններից ու քաղաքներից, Սովետական Միության այլ հանրապետություններից եկած բնակիչների և ներգաղթած հայերի հաշվին: Բնակչության մեծագույն մասը կազմում են հայերը, սակայն Կիր-

վականն ինտերնացիոնալ քաղաք է: Այստեղ հայերից հետո զգալի տոկոս են կազմում ռուսները, ուկրաինացիները և այլ ազգությունների պատկանողները:

Բուռն աճի հետ միասին արմատական փոփոխություններ է կրել քաղաքի բնակչության սոցիալական կազմը, կրթական մակարդակը: Հանրապետության մյուս քաղաքների նըման Կիրովականն էլ վաղուց համատարած գրագիտության քաղաք է: Նրա չափահաս բնակչության մոտ կեսն ունի բարձրագույն, միջնակարգ կամ թերի միջնակարգ կրթություն: Ըստ զբաղմունքի առաջին տեղը գրավում են արդյունաբերության մեջ աշխատողները, ապա՝ շինարարության մեջ զբաղվողները (որոնք կազմում են առաջինի մոտ $\frac{1}{3}$ մասը), որից հետո ըստ աշխատողների թվի գալիս են տրանսպորտն ու կապը, առևտուրն ու հասարակական սնունդը, գյուղատնտեսությունը:

Իր պլանավորմամբ, ճարտարապետությամբ, բարեկարգմամբ, կոմունալ պայմաններով Կիրովականը ժամանակակից սոցիալիստական քաղաք է: Քաղաքի զբաղված տարածքի երկարությունը Փամբակ գետի հովտի ուղղությամբ մոտ 11 կմ է, իսկ միջին լայնությունը՝ 3 կմ: Տնտեսական կյանքի զարգացմանը զուգընթաց քաղաքը մեծանում ու զեղեցկանում է գլխավոր հատակագծի հիման վրա: Գեղատեսիլ է Կիրովականի ընդհանուր համայնապատկերը: Գետահովտում ձգված քաղաքը ամբողջապես թաղված է բնական անտառի, մրդատու այգիների և ղեկորատիվ ծառերի մեջ: Քաղաքի փողոցները ձգվում են ուղիղ և իրար հետ հատվում են ուղղանկյան տակ: Այլ կերպ ասած, քաղաքի գլխավոր հատակագիծը շախմատաձև է: Ստեղծվում են ուշադրության արժանի ճարտարապետական անսամբլներ: Նրա լայնահուն պողոտաներն ու փողոցները կառուցապատված են տուֆակերտ, բաղամհարկ ու գեղեցիկ շենքերով: Դրանց երկու կողմերի երկայնքով ձգվում են ծառաշարքեր, կանաչապատ մակերևաններ ու ծաղկանոցներ: Դարտարապետական անսամբլներից հատկապես նշելի է Կիրովի անվան հրապարակը, որի շուրջը բարձրանում են «Գուգարք» հյուրանոցի, կուսակցության քաղաքային կոմիտեի և քաղաքային սովետի գործկոմի շենքերը: Քաղաքի ճարտարապետական առանցքը

կազմում է Լենինի անվան պողոտան, որը ձգվում է քաղաքի դրեթեն ամբողջ երկայնքով և կառուցապատված է մոնումենտալ շատ շենքերով (քիմիական կոմբինատի մշակույթի պալատ, բնակելի ու վարչական շենքեր): Մյուս փողոցներից են՝ Թումանյանի, Մյասնիկյանի, Կալինինի և այլն, որոնք նույնպես բարեկարգ են և հիմնականում կառուցապատված: Վերջնական ձևավորում են ստացել ամբողջական թաղամասեր (Դիմաց, Սանիտարական, Առափնյա, Քիմիադործների և այլն): Այժմ Կիրովականում հիմնականում կառուցում են 9—12 հարկանի հսկայական շենքեր: Շինարարության մեջ լայնորեն կիրառվում են երկաթբետոնե կառուցվածքները, ապակին ու ալյումինը: Շինարարությունն ամբողջովին մեքենայացված է: Կառուցվում են դպրոցական, հիվանդանոցային, վարչական, կուլտուր-կենցաղային բաղամասիվ շենքեր: Սակայն ամենաուժգին թափով կատարվում է բնակարանային շինարարությունը: Քաղաքի բնակելի ֆոնդը միայն 1961—1966 թթ. ընթացքում 296,7 հազար քառ. մետրից հասել էր 515,9 հազ. քառ. մետրի: Այս այն թվականներն էին, երբ նոր էր շարք մտել արհեստական մանրաթելի գործարանը, և քաղաքի բնակչության թիվն ավելի արագորեն էր մեծանում: Հետագա տարիներին շարունակվում էր բնակելի տների ծավալումը շինարարությունը: 70-ական թվականներին յուրաքանչյուր տարում, միջին հաշվով, Կիրովականում շահագործման է հանձնվել 40—50 հազար քառ. մետր բնակելի տարածություն: Բնակելի ֆոնդը 1975 թ. վերջին հասնում էր մեկ միլիոն 118.497 քառ. մետրի, որից 789.975 քառ. մ կազմում էր պետականը: Այժմ յուրաքանչյուր բնակչին բաժին է ընկնում 7—7,2 քառ. մետր բնակելի տարածություն: Բոլոր կարգի շենքերի ավելի քան 96 տոկոսը քարաշեն է:

Կիրովականի տների մեծագույն մասն ընդգրկված է ջրմուղի և կոյուղու ցանցի մեջ: Զրմուղը և կոյուղին քաղաքում կազմում են խիտ ցանց և ընդարձակվող քաղաքի հետ միասին ընդգրկում նորանոր թաղամասեր ու տարածքներ: 60-ական թվականների վերջերին և 70-ականի սկզբներին քաղաքում ջրմուղի և կոյուղու ենթակա էին պետական տնկ-

րի 99 տոկոսից ավելին, 1975-ին կոյուղու երկարութիւնը հասնում էր մոտ 18 կմ-ի:

Կիրովականցիների կոմունալ ու կենցաղային պայմանների մեջ հսկայական փոփոխութիւն մտցրեց բնական աշրժող դաղը, որը քաղաք է մուտք գործել 60-ական թվականների սկզբներին, Ղաղախ—Երևան մայրուղուց սկսվող Դիլիջան—Կիրովական գաղամուղի միջոցով: Այժմ քաղաքի պետական տներն ամբողջութեամբ և մասնավորների մեծագույն մասը գաղիֆիկացված են: Գաղամուղի փողոցային ցանցի երկարութիւնը 1975 թ. վերջին կազմում էր 110,2 կմ, իսկ գաղիֆիկացված բնակարանների թիվը հասել էր 2.180-ի:

Կիրովականն ունի խմելու առաջնակարգ ջուր: Գնալով ավելանում է ջրմուղով քաղաք մտնող խմելու ջրի քանակը: Այսպես, 1966 թ. նկատմամբ 1971 թ. քաղաք մտնող խմելու ջրի քանակն ավելացել էր ավելի քան երկու անգամ: Իսկ տեխնիկական ու ռոտզման ջրի պակասութիւն չի դգացվում: Կիրովականն այդ տեսակետից գտնվում է միանգամայն բարվոք վիճակում: Քաղաքի միջով է հոսում բավական ջրառատ Փամբակը, որին աջ կողմից միանում են մի քանի վտակներ: Դրանցից բացի, անհրաժեշտութեան դեպքում, կւերել է նույնիսկ խմելու համար օգտագործել ստորգետնյա ջրերը, որոնք բավական առատ են քաղաքի շրջակայքում:

Բուն քաղաքից բացի, նոր տեսք են ընդունել նաև վարչականորեն նրան ենթակա Ժգանով ու Խնձորուտ այգեվետ գյուղերը, որոնք դարձել են միանգամայն քաղաքատիպ և ձուլվել բուն քաղաքի հետ:

Կիրովականում կերտվել են մի շարք հուշարձաններ. Դրանցից հիշատակութեան արժանի է հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածներին նվիրված հուշակոթողը, որը կանգնեցվել է Դիմաց թաղամասում, անտառի եզրին, գեղադիր վայրում:

Կիրովականն ունի իր ավտոբուսային պարկը, հարյուրավոր մարդատար տաքսիներ: Նրա հասարակական տրանսպորտի մեջ առաջիմ չկան տրամվայներ ու տրոլեյբուսներ, սակայն ավտոբուսային երթուղիները քաղաքում ցանցավորված են, և տրանսպորտի այդ ձևը բավարար սպասարկում է

քաղաքացիներին: 1975-ի վերջին նրա ավտոբուսային պարկն ուներ 227 ավտոբուս:

Քաղաքն ունի առողջապահական, կենցաղ-սպասարկման, առևտրի լայն ցանց, ընդարձակ կանաչ զանգվածներ (որոնց թվումն է և վերը հիշատակված բուսաբանական այգին), շրային մակերեսներ և այլն: Քաղաքն ունի երկու առաջնակարգ հյուրանոց, թվով 5 զբոսայգիներ, ռեստորաններ ու սրճարաններ, ճաշարաններ, տարբեր կարգի տասնյակ մասնագիտացված ու հանրախանութներ, կոլտնտեսային ծածկած շուկա, լվացքատներ, քիմիական մաքրման կետեր, կարի, կոշիկի ու տնային իրերի վերանորոգման և այլ կարգի արհեստանոցներ: Միայն մանրածախ առևտրի կետերի քանակը 1975 թ. վերջին հասնում էր 349-ի, որից խանութներ՝ 217, վրաններ՝ 132, ճաշարաններ՝ 50, ռեստորաններ՝ 10, սրճարաններ՝ 14 և այլն:

Կիրովականցիներն ունեն քաղաքի շրջակայքում իրենց հանգիստը կազմակերպելու հրաշալի պայմաններ: Այդ տեսակետից անմրցակից կարող է լինել երիցս հիշատակված գեղատեսիլ Վանաձորը, որտեղ գտնվում են «Հայաստան» առողջարանի մասնաշենքերը և պիոներական ճամբարների մեծ մասը, որոնց թվումն է նաև «Հայկական Արտեկը»: Նա ունի շրային մակերեսներ (երկու արհեստական լիճ) և ընդարձակ կանաչ տարածութիւններ: 1975 թ. վերջերին քաղաքի կանաչ տարածութիւնը կազմում էր 1.615 հեկտար, իր մեծութեան համեմատ կանաչ տարածութիւններով հանրապետութիւնում դրավելով առաջնակարգ տեղերից մեկը:

Կիրովականը նաև տուրիստական քաղաք է: Նա ունի իր տուրիստական հանգրվանը, որտեղ տարվա տարբեր եղունակներին Սովետական Միութիւնից և արտասահմանյան երկրներից գալիս են բազմաթիվ տուրիստներ: Քաղաքն ունի իր մարզադաշտը և բազմաթիվ մարզահրապարակներ: Հաղարավոր երիտասարդներ զբաղվում են սպորտի ամենատարբեր ձևերով: 1975-ին քաղաքում կար 22.647 մարդ:

Կիրովականը Սովետական Հայաստանի մշակույթի խոշոր կենտրոններից է: Այստեղ գործում են 25 հանրակրթա-

կան դպրոցներ, որից 22-ը միջնակարգ, 2-ը՝ ութամյա, 6 տեխնիկում (սարքաշինական, քիմիական, շինարարական և այլն), հրաժշտական ուսումնարան և դպրոց, նկարչական դպրոց, հրկու սպորտդպրոց, 8 պրոֆտեխնիկական ուսումնարաններ, գիշերօթիկ դպրոցներ: Ինչպես Միտեթյան ու հանրապետության մասշտաբով, այնպես էլ Կիրովականում բնակչության գրեթե մեկ երրորդը կազմում են սովորողները: Միայն հանրակրթական դպրոցների սովորողների թիվը 1975—76 ուս. տարում հասնում էր մոտ 23 հազարի:

Կրթությունը սակայն Կիրովականում չի սահմանափակվում միայն միջնակարգ հանրակրթական ու մասնագիտական դպրոցներով և պրոֆտեխնիկական ուսումնարաններով: Տարիներ շարունակ այստեղ գործում են Կ. Մարքսի անվան Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մասնաճյուղն իր մի քանի ֆակուլտետներով և Կիրովականի մանկալսարժական ինստիտուտը, որը կազմավորվեց այստեղ տեղափոխված Երևանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հիման վրա: Քաղաքում գործում են նաև մեկ գիտահետազոտական և մեկ նախագծային ինստիտուտներ, որոնք անմիջապես կապված են ժողովրդական տնտեսության հետ և հիմնականում կատարում են վերջինիս պատվերները:

Պրոֆեսիոնալ մակարդակ ունի քաղաքի թատերական կյանքը: Քաղաքում գործում է Հ. Աբելյանի անվան պետական դրամատիկական թատրոնը, որն ունի բավական հարուստ խաղացանկ: Լենինականի Մուսկյանի անվան պետական թատրոնի նման Կիրովականի թատրոնը նույնպես հաճախակի հյուրախաղերի է գնում հանրապետության շրջաններն ու քաղաքները, իսկ երբեմն էլ հանրապետությունից դուրս և ամենուրեք ջերմ ընդունելություն գտնում հանդիսականների կողմից: Ավելի աշխույժ է մեր ժամանակների ամենատարածված արվեստի՝ կինոյի աշխարհը: Կիրովականն ունի 8 կինոթատրոն, որի զահլիճները կինոցուցադրումների ժամանակ միշտ լեփլեցուն են լինում, չնայած քաղաքացիների մեծագույն մասն ունի հեռուստացույց և կարող է հաղորդումներ դիտել Երևանից ու Թբիլիսիից: Քաղաքում գործում են 8 ակումբ և մշակույթի պալատ:

Դպրոցական և որոշ հիմնարկային դրադարանները չհաշ-

ված, քաղաքում կա 19 գրադարան 480,2 հազար կտոր գրքերով: Բնակչության զգալի մասն այդ գրադարանների ընթերցողներն են և մշտապես հետևում ու ծանոթանում են նոր հրատարակվող գրքերին ու ամսագրերին:

Մինչև Գուգարքի վարչական շրջանի կենտրոնը Կիրովականից Մեղրուտ գյուղը տեղափոխելը (որը գտնվում է քաղաքից մի քանի կիլոմետր արևելք), քաղաքում հրատարակվում էին երեք թերթ՝ «Կայծ», «Գուգարք» և «Քիմիագործ» բազմատիրածը: Այժմ դրանցից երկրորդը հրատարակվում է շրջանային նոր կենտրոնում, իսկ մյուս երկուսը շարունակում են լույս տեսնել Կիրովականում: «Կայծ»-ը կուսակցության քաղաքային կոմիտեի ու քաղաքային սովետի գործկոմի օրգանն է, իսկ «Քիմիագործ» բազմատիրած թերթը՝ Ալ. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատի գիերկցիայի, կուսակցական, կոմերիտական ու արհմիութենական կազմակերպությունների օրգանը:

Երիտասարդների ու մանուկների զեղարվեստական դաստիարակության, աշխատանքային ունակությունների դարգացման բնագավառում հսկայական գործ են կատարում ակումբները և, հատկապես, քիմիական կոմբինատի մշակույթի պալատն ու քաղաքի պիտենրական պալատը, որոնց կից գործում են սպորտային, արհեստավորական ու մշակութային բազմաթիվ խմբակներ:

Կիրովականում գործում է Լոռի-Փամբակի պատմության (դավառագիտական) թանգարանը, որտեղ հիմնականում ցուցադրվում են քաղաքի տարածքում և շրջանում տարբեր ժամանակներում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդներ՝ իրեր, գործիքներ, դրամներ, զարդեր, ազդամնացորդներ՝ իրեր, գործիքներ, դրամներ, զարդեր, ազդամնացորդներ՝ հագուստներ, տնայնագործական գործիքներ և այլն: Բուլորովին վերջերս Կիրովականում կազմակերպվել է Ստ. Զորյանի տուն-թանգարանը, որտեղ ցուցադրված են ականավոր գրողի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված նյութերը: Յուրահատուկ թանգարան է նաև քաղաքի բուսաբանական այգին, որտեղ այցելուներ կարող է ծանոթանալ Հայկական լեռնաշխարհի, Կովկասի և այլ տեղերի բուսատեսակներին: Այդին քաղաքացիների ամենասիրած զբոսավայրերից է:

Ինչպես տեսնում ենք, ընդամենը հինգ և կես տասնամյակի ընթացքում Կիրովականը սովորական գյուղից վերածնվել է հանրապետության խոշոր քաղաքներից մեկի, արդյունաբերության մեծ կենտրոնի ու հանգույցի, մարդաշատ ու բարեկարգ քաղաքի, մշակույթի նշանակալի օրրանի։ Ավելի պայծառ են նրա հետագա զարգացման հեռանկարները։ Բացի եղած ձեռնարկությունների մի մասի վերազինումից ու ընդարձակումից, 10-րդ հնգամյակով նախատեսված է կառուցել տնաշինական (և տարբեր սալիկների արտադրության) կուրթինատ, զարբո-գրանիտի վերամշակման և հացի գործարաններ։ Նախատեսված է ղգալի չափով ավելացնել կարբամիդի, մեկամինի, կորունդի և արհեստական մետաքսաթելի արտադրությունը։

II ԲԱԺԻՆ

A.G.B.U. LIBRARY
TORONTO

ԱՔՈՎՅԱՆ

Աքովյանը Սովետական Հայաստանի ամենաերիտասարդ և ամենաարագ զարգացող քաղաքներից է, Աքովյանի վարչական շրջանի կենտրոնը։ Ձևավորվել է նախկին Կոտայքի շրջանի էլար (էլառ) գյուղից, որը ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով 1961 թ. կոչվեց Աքովյան, իսկ 1963 թ. համարվեց քաղաք։ 1970 թվականից Աքովյանը դարձել է հանրապետական ենթակայության քաղաք։

Աքովյանը գտնվում է Երևանից ուղիղ դժով մոտ 10 կմ հյուսիս, ընդարձակ սարահարթում, ծովի մակարդակից 1.360 մ բարձրության վրա։ Քաղաքի զբաղված տարածքը մի փոքր թեքված է դեպի հարավ։ Տարվա եղանակներն այստեղ բավական խիստ են արտահայտված՝ ամառը շոգ է, ձմեռը համեմատաբար ցուրտ։ Մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը հասնում է 380—400 մմ-ի։ Գարունը կարճատև է լինում, և մայիսի վերջերին կամ հունիսի սկզբներին վրա է հասնում ամառը։ Շրջակայքում բնական անտառներ չկան։ Այստեղ հողն արգավանդ է, շատ դեպքերում առանց արհեստական ոռոգման կարելի է վերցնել բավարար քանակությամբ հացահատիկային բերք։ Քաղաքի շրջակայքում՝ տարբեր հեռավորությունների վրա կան բնական զանազան ռեսուրսներ՝ երկաթի պաշարներ (Կապուտան գյուղում, քաղաքից 8 կմ հեռավորության վրա), բազալտներ (անմիջապես քաղաքի մոտ), պերլիտի հսկայական պաշարներ Զրաբեր գյուղի մոտ, քաղաքից 7—8 կմ հյուսիս-արևելք, և այլն։ Դրանցից այժմ շահագործման են ենթարկվում պերլիտի հանքավայրերը։ Աքովյանը չրառատ է. նրա տեխնիկական չուրը բերված է ոչ հեռու գտնվող Հրազդան գետից։

Աբովյանի տեղում բնակավայր է եղել հնագույն ժամանակներից: Այստեղ հայտնաբերվել են մ. թ. ա. III—II հազարամյակներին վերաբերող բնակատեղիների մնացորդներ և դամբարաններ: Ուրարտական ժամանակաշրջանում այստեղ հիմնված էր ամրոց, որն իր բնույթով նման էր էրեբունի—Սրեանի շրջակայքում այդ ժամանակներում եղած բնակավայր-ամրոցներին: Քաղաքում (նախկին էլար գյուղում) մինչև մեր օրերը պահպանվել էր 8-րդ դարի (մ. թ. ա.) ուրարտական սեպագիր արձանագրություն: Հետագա ժամանակներում, ըստ երևույթին, քաղաքի տեղում առանց ընդհատվելու բնակավայր է գոյություն ունեցել: էլար կոչված այդ բնակավայրը միջին դարերում մտնում էր Արարատյան աշխարհի Կոտայք դավառի մեջ: Առաջին անգամ այն հիշատակում է Սյունիքի տան պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը (XIII դ.): Ոմանք դրա հիմնադրումը համարում են 1250 թվականը: Ժողովրդական ավանդության համաձայն, երբ պատերազմում սպանվում է Արա Գեղեցիկը, նրա դին Շամիրամը զննում է այստեղի մի բարձունքում, որպեսզի արալեզները նրան կենդանացնեն: Շամիրամը հարկադրում է նաև այստեղի բնակիչներին, որպեսզի նրանք խմրով ձայն տան Արային բացականչելով՝ Ե՛լ, Արա, Ե՛լ, Արա: Եվ խոր դրանից էլ, սղվելով վերին «ա»-ն, առաջացել է էլար անունը: Ավանդության պատմական հիմքն այն է, որ էլարը գոյություն ունի հնագույն ժամանակներից: Հետագայում թուրք-պարսկական տիրապետության շրջանում (XVI—XVIII դդ.) Կոտայքը կաղմում էր Երևանի խանության Կրիսրուլաղի մահալը: Արեւելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո, երբ կաղմվեց Երևանի նահանգը (1850 թ.), Կրիսրուլաղ—Կոտայքն էլ մտավ Երևանի գավառի մեջ, որի կաղմում մնաց նաև Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո՝ մինչև հանրապետության գավառների վերացումը: 30-ական թվականների սկզբներից մինչև դրա կենտրոն Քանաքեռ գյուղը Երևանին միացնելը շրջանը շարունակում էր կոչվել Կոտայք, իսկ հետո՝ վերանվանվեց Աբովյանի շրջան՝ էլար գյուղի տեղում բարձրացող Աբովյան կենտրոնով:

Շատ բուռն է զարգացել Աբովյան քաղաքի արդյունաբերությունը: 1963 թ. քաղաք կոչվելուց հետո ընդամենը 7—8 տարվա ընթացքում այն հասարակ գյուղից վերածվել է արդյունաբերական կարևոր հանգույցի: Այստեղ մեկը մյուսի հետևից շարք մտան ոչ մետաղատար մեքենաշինական, շինարարական, կենցաղսպասարկման և սննդի արդյունաբերության մի շարք խոշոր ձեռնարկություններ: Նրա արդյունաբերական ձեռնարկություններից են դործիքաշինական և այլ գործարանները, որոնք տալիս են քաղաքի արդյունաբերական արտադրանքի կեսից ավելին, միութենական նշանակություն ունեցող կենսաքիմիական պատրաստուկների գործարանը, շինարարական իրերի կոմբինատը, երկաթբետոնե կառուցվածքների գործարանը, կահույքի ֆաբրիկան, կենցաղսպասարկման կոմբինատը, տպարանը և այլն: Աբովյանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծ մասը ոչ միայն հանրապետական, այլև համամիութենական նշանակություն ունի: Դրանց արտադրանքի զգալի մասը առաքվում է Միության տարբեր անկյուններ: Արդյունաբերության շեշտակի զարգացման հետ միասին հսկայական չափով մեծացել է բանվորների և ինժեներատեխնիկական անձնակազմի թիվը: Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների բանվորների ճնշող մեծամասնությունը երիտասարդ, բայց բարձրորակ վարպետներ են: Դրանց մի մասը բնակվում է ոչ թե Աբովյանում, այլ՝ Երևանում ու նրա շրջակայքում և աշխատանքի է զննում ու գալիս հատուկ ավտոբուսներով: Աբովյանի արդյունաբերության արդի զարգացման առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ այն տեղի է ունենում ոչ թե նոր ձեռնարկություններ շարք մտցնելով, այլ գերազանցապես արդեն գործող ձեռնարկությունների վերադիմամբ, ընդարձակմամբ, արտադրական տարածությունների ավելի ինտենսիվ օգտագործմամբ, արտադրական պրոցեսների կատարելագործմամբ:

Աբովյանը երկաթուղային կայարան է, գտնվում է Երևան—Սևան էլեկտրիֆիկացված գծի վրա: Տարիներ առաջ ուղղակի քաղաքի միջով էր անցնում Երևան—Սևան ավտոմայրուղին: Սակայն այժմ այն անցնում է քաղաքի կողքով և

վերջինս նորակառույց այդ մայրուղու հետ կապվում է դեպի Արզնի առողջարանը տանող ճանապարհով: Արովյանը տեղական նշանակության մի քանի ավտոճանապարհներով կապված է նաև շրջանի գյուղերի հետ:

Արովյանի տնտեսության ճյուղերից է նաև գյուղատնտեսությունը: Էլարը քաղաքի վերածելիս նրա գյուղատնտեսության ճյուղերը ոչ միայն չլքվեցին, այլև պայմաններ ստեղծվեցին դրանք ավելի զարգացնելու համար: Այժմ այստեղ, նախկին բուն Էլար գյուղի տարածքում, գոյություն ունի մսակաթնային և բանջարաբուծական պետական տնտեսություն, որի ճյուղերից են նաև դաշտավարությունն ու պտղաբուծությունը:

Արովյան քաղաքի բնակչությունը ավելացել է երկրաշափական պրոգրեսիայով. 12 տարվա ընթացքում (1963—1975) նրա բնակչության թիվն ավելացել է մոտ տասնյակ անգամ: Դա տեղի է ունենում արդյունաբերության բուն զարգացման հիման վրա, մեխանիկական աճի շնորհիվ: Նրա այժմյան բնակչության մոտ $\frac{1}{3}$ -ը ներգաղթել է արտասահմանից, զխավորապես՝ Իրանից ու Սիրիայից: Բավական բարձր է նաև քաղաքի բնակչության բնական աճը:

Աճի հետ միասին արմատական փոփոխություն է կրել քաղաքի բնակչության սոցիալական կազմը: Էլար—Արովյանը քաղաքի վերածվելու պահին նրա բնակչության ճնշող մասն զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ, իսկ այժմ նրա բնակչության հիմնական զանգվածները կազմում են արդյունաբերության մեջ աշխատողները:

Ազգային տեսակետից խառնաբրդե կազմ ունի Արովյանի բնակչությունը: Ժնշող մեծամասնությունը կազմող հայերի հետ մի միասնական ընտանիքի պես այստեղ ապրում ու աշխատում են ռուսներ, ուկրաինացիներ և Միության այլ ազգերի ներկայացուցիչներ:

Արովյանը քանի որ միանգամայն նոր է կազմավորվել, նոր տեղում, նախկին Էլար գյուղը թողնելով մի ծայրում, ուստի այն լիովին պլանավորված քաղաք է: Քաղաքի գլխավոր հատակագիծը Հայպետնախագիծ ինստիտուտի կողմից կազմվել է ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի կողմից հաստատվել է հենց քաղաք հռչակվելու թվականին՝ 1963-ին: Ըստ այդ

հատակագծի փողոցները ձգվում են ուղիղ և իրար հետ հատվում ուղղանկյան տակ՝ սարահարթի վրա փռված նորակերտ քաղաքը վերածելով շախմատային մի հսկայական դաշտի: Փողոցները լայն են ու ծառազարդ, իսկ շենքերը՝ տեֆակերտ ու բազմահարկ (14—18 հարկանի): Այժմ շինարարության մեջ լայնորեն կիրառվում են երկաթբետոնե կառուցվածքները: Դժվար է նշել Արովյանի գրաված տարածքի արտաքին սահմանները: Ծիշտ է, նախագծով 1970 թ. նա գրավում էր մոտ 100 հեկտար տարածք, բայց այն արագ ընդարձակվող քաղաք է և շրջակայքում ունի շինարարության համար անհրաժեշտ հրապարակներ, որոնք գյուղատնտեսության մեջ չեն օգտագործվում: Գլխավոր հատակագծով քաղաքը 1980 թվականին ունենալու է մինչև 60 հազար բնակիչ: Կառուցապատված ու լավ ձևավորված են հատկապես Իլլիշի պողոտան և Ռոսսիա, Երևանյան, Սևանի ու Արզնու փողոցները: Քաղաքում կանգնեցված է անհայտ զինվորի հուշասյուն-կոթողը հավերժական կրակով՝ նվիրված 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածներին: Կառուցման ընթացքի մեջ են մշակույթի պալատը, կապի ու վարչական շենքերը, սպորտային համալիրը և այլն:

Քաղաքն ունի ջրմուղ-կոյուղու բավարար ցանց: Ջրմուղի ցանցը ստեղծվել է 1965—1966 թթ., իսկ կոյուղին՝ 1965—1967 թթ.: Այդ նույն թվականներին կատարվել է գազիֆիկացումը: Բնական այրվող գազը վերցվում է Ղազախ—Երևան մայրուղուց, որն անցնում է քաղաքի մոտով:

Արովյան քաղաքի մոտ է գտնվում թոքախտավորների հիվանդանոցը (կառուցված 1959—1966 թթ.)՝ 400 մահճակալ-տեղով: Քաղաքն ունի հիվանդանոց, պոլիկլինիկա, 10 մանկապարտեզ-մանկամսուրներ, բաղնիք, սպասարկման կետեր, տարբեր կարգի մի ամբողջ շարք խանութներ, ճաշարաններ (17), «Կոտայք» ռեստորանը, վերանորոգման արհեստանոցներ, կոլտնտեսային շուկա, խմղահրապարակներ և այլն:

Քաղաքի զարգացման համապատասխան ստեղծվել է բնակարանային պատկառելի ֆոնդ: 1966-ին քաղաքն ունի ընդամենը 58 հազ. քառ. մ բնակելի տարածություն: 1966—

1970 թթ. յուրաքանչյուր տարում շահագործման է հանձնվել 20—22 հազ. քառ. մ բնակելի տարածություն, իսկ հետագա տարիներին բնակարանային շինարարության մասշտաբներն ավելի են մեծացել: 1973 թ. քաղաքի բնակելի տարածությունը հասել է 264 հազ. քառ. մետրի: 10-րդ հնգամյակի առաջին տարում (1976-ին) շահագործման հանձնված բնակելի տարածությունը հասնում է մոտ 20,5 հազ. քառ. մ-ի: Ընթացիկ հնգամյակում յուրաքանչյուր տարի քաղաքի կապիտալ շինարարության վրա ծախսվելու է 5—6 միլիոն ռուբլի: Քաղաքում յուրաքանչյուր տարի տնկվում է 30—40 հազար ծառ ու թուփ: Ստեղծված են շրավազաններ:

Արդվյանն ունի 6 միջնակարգ հանրակրթական, մեկ մարզական, մեկ հեռակա, մեկ երեկոյան հերթափոխային դպրոցներ, սարքաշինական տեխնիկում, պրոֆտեխնիկական ուսումնարաններ, որոնք ապահովված են հարմարավետ շենքերով, լաբորատոր սարքավորումներով և որակյալ ուսուցիչներով: Քաղաքում գործում են ակումբներ, գրադարաններ, որոնց թվում և քաղաքային գրադարանը, կինո-թատրոն, պիոներտուն, պատանի տեխնիկների կայան և կուլտուր-լուսավորական այլ հիմնարկներ: Քաղաքում գործում են երաժշտական, զեղարվեստի, սպորտ զբոսայգիներ: Շուտով շարք է մտնելու մտավոր թույլ զարգացած երեխաների միջնակարգ դպրոցը: Այստեղ է գտնվում ՀՍՍՀ ԳԱ միկրոբիոլոգիայի ինստիտուտի փորձնական-արդյունաբերական բազան, կոնստրուկտորական բյուրոներ, որ գործում են արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների կից: Քաղաքում հրատարակվում է շրջանային «Արշալույս» թերթը:

Քիչ է ասել, թե Արդվյանը բոլոր թելերով կապված է մայրաքաղաքի հետ: Նա փաստորեն Երևանի արբանյակ քաղաքներից է և իր արդյունաբերությամբ օրգանապես կապված է մայրաքաղաք Երևանի հետ: Մի խումբ տնտեսագետներ ուղղակի գտնում են, որ Արդվյանը շուտով պետք է ամբողջովին ձուլվի Երևանի հետ և տնտեսական արդյունավետության տեսակետից այդ ձուլումն ինչքան շուտ կատարվի, այնքան հեռանկարային կլինի: Անկախ դրանից, Արդվյանն

ունի զարգացման լայն հեռանկարներ: Դրա համար այն ունի տեղական մի շարք (կարևոր) նպաստավոր պայմաններ՝ քաղաքի ընդարձակման համար աղատ տարածություններ, տեխնիկական ու խմելու ջրի առատ պաշարներ, բնական որոշ հումքեր: 10-րդ հնգամյակում կառուցվելու է հացի նոր գործարան, ավելի ինտենսիվ պետք է զգուսացվեն գոյություն ունեցող գործարանների արտադրական տարածություններն ու հզորությունները՝ մեծ ուշադրություն դարձնելով արտադրանքի որակի բարձրացման վրա:

ԱՆՍՎԵՐԴԻ

Ալավերդի քաղաքը Սովետական Հայաստանի գոնավոր մետալուրգիայի խոշորագույն կենտրոններից է, Թումանյանի վարչական շրջանի կենտրոնը: Գտնվում է Երևանից 191 կմ հեռավորության վրա, Դեբեդ գետի երկու ափերին և դրանց հարակից զառիթափ լեռնալանջերի վրա: Կլիման բարեխառն է՝ մեղմ անտառային, ջրերն առատ. Դեբեդ գետը հոսում է քաղաքի ամբողջ երկայնքով, կան աղբյուրներ: Քաղաքից հյուսիս բարձրանում է Վիրահայոց լեռների գեղեցկուհիներից մեկը՝ Լավար լեռնագագաթը: Շրջակայքում մեծ տարածություն է զբաղում անտառը:

Ալավերդին հնում հայտնի է եղել Մանից Գոմ կամ Մանասգոմեր, իսկ հետագայում՝ Մանես անուններով. վերջինըս նոր ժամանակներում կազմում էր նրա թաղերից մեկը: Ալավերդի անվան ծագումը չի պարզաբանված: Տեղանուններով զբաղվողներից ոմանք ժողովրդական առասպելախառն ավանդությունների հիման վրա այն համարում են պարսկական կամ թուրքական անուն, որն անհավանական է թվում: Միայն հաստատ կարելի է պնդել, որ Ալավերդի անունը ծագել է ուշ՝ XVII կամ նույնիսկ XVIII դարում:

Ալավերդին Առաջավոր Ասիայի և Անդրկովկասի մետաղամշակման հնագույն կենտրոններից է: Նրա այժմյան հանքավայրերի շրջակայքում նշմարվում են պղնձի հանույթի,

ձուլման և մշակման հնագույն ժամանակների հետքերը Ռ. Մորգանը քաղաքի գրաված տարածքում ու նրա շրջակայքում հայտնաբերել ու պեղել է ավելի քան 3.500 տարվա հնություն ունեցող դամբարանների: Հնագույն շրջանի այդ բնակավայրի գոյությունը, որ գրեթե չի ընդհատվել հետագա ժամանակներում, առաջին հերթին պայմանավորված էր հենց գետին երեսին մոտ գտնվող պղնձի բովերի շահագործմամբ և արդյունահանված հանքաքարի ձուլմամբ: Ալավերդու տեղում եղած բնակավայրը II դ. մ. թ. ա.—X դ. մ. թ. վարչականորեն մտնում էր Գուգարք աշխարհի Տաշիրք գավառի (ըստ ոմանց՝ Ջորափոր գավառի) մեջ, իսկ X—XII դդ. վերջինիս հետ միասին կազմում էր Տաշիր-Ջորագետի թագավորության բաղկացուցիչ մասը: Բազրատունիների ճյուղերից մեկի իշխանության ներքո գտնվող այդ թագավորությունը 1118-ին Վրաց թագավոր Դավիթ Շինարարը միացրել է Վրաստանին: Նույն դարի վերջերին, մինչև մոնղոլական նվաճումը, Մանից Գոմն էլ ամբողջ Տաշիր-Ջորագետի հետ միասին մտնում էր Զաքարյանների իշխանության մեջ: Դրան հաջորդող դարերում նրա ճակատագիրը հար ու նման էր Հայաստանի ու հարևան երկրների պատմական ճակատագրին: Վերջիններիս նման Մանից Գոմն էլ դարձել էր ասպատակությունների օբյեկտ: Միջին դարերում Մանից Գոմի պղնձահանքի օգտագործման մասին հիշատակություններ ունեն XIII դ. հայ պատմագիրներ Կ. Գանձակեցին և Վարդանը: Սակայն XIV—XVIII դարերում հաճախակի կրկնվող ավերիչ արշավանքների և թուրք-պարսկական ծանր լծի պատճառով Մանից Գոմի պղնձաձուլությունը մնում էր շատ խղճուկ վիճակում, իսկ երբեմն էլ հիմնահատակ ավերվում էին նրա հանքավայրերն ու պարզունակ ձուլարանները: Մանից Գոմը մեծ հարված է ստանում մանավանդ Շահ Արասի կաղմակերպած բնակչության բռնի տեղահանման (1604 թ.) և Աղա-Մամեդ խանի 1795 թ. ավերիչ արշավանքի ժամանակ: Դյուվոնշյանից (Փորր Հալբում) եկած հույն հանքագործները Մանեսում, որ այդ ժամանակներում ուղղակի կոչվում էր Մադան (հանքավայր), ու Շամլուղում կառուցել էին պղնձաձուլական գործարաններ, որոնք ավերվեցին Իրանի շահի այդ արշավանքի ժա-

մանակ: Մանեսի պղնձի արդյունաբերությունը նշանակալի զարգացում է ստանում Վրաստանը (1801) և Արևելյան Հայաստանը (1828) Ռուսաստանին միանալուց հետո, հասնելով 70—80-ական թվականներից: 1887 թվականից ֆրանսիական կապիտալն իշխող դիրք է ձեռք բերում Մանեսի և Շամլուղի պղնձարդյունաբերության մեջ: Մի քանի տարվա ընթացքում կառուցվում են հալոցքային վառարաններ և օժանդակ արտադրամասեր ու արհեստանոցներ: Պղնձարդյունաբերության զարգացմանը նպաստեցին մանավանդ Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ երկաթուղու (1899) և Դերեգի փողոցի (1909) կառուցումը: Սակայն առաջին համաշխարհային պատերազմի և դրան հաջորդած Վրաստանում մեծշեկիների ու Հայաստանում դաշնակցականների տիրապետության տարիներին անկման եզրին էր հասել Ալավերդու պղնձարդյունաբերությունը: Գտնվելով այսպես կոչված «չեզոք» գոտում՝ Ալավերդին մեկուսացված էր բոլոր կողմերից. նրա արդյունաբերությունն արագորեն քայքայվում էր: Սակայն սովետական իշխանության հաստատմամբ Հայաստանի հետ միասին Ալավերդին էլ թեկնվեց իր պատմության նորագույն, անշեղ վերելքի ու բարգավաճման ժամանակաշրջանը:

Նախկինում Ալավերդին մտնում էր Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառի մեջ: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո՝ մինչև 1929 թվականի հոկտեմբերի 1-ը, այն համանուն շրջանով ենթարկվում էր ՀՍՍՀ Լոռի-Փամբակի գավառին, իսկ դրանից հետո՝ 1930 թ. սեպտեմբերի 9-ին կազմվում է Ալավերդու վարչական շրջանը, որը 1969 թ. կոչվեց Թումանյանի շրջան՝ կենտրոն ունենալով դարձյալ Ալավերդի քաղաքը: Այժմ վարչականորեն քաղաքին են ենթարկվում նրա շրջակայքում եղած հինգ ավանային սովետները: Մինչև 1938 թվականը Ալավերդին բանվորական ավան էր, որից հետո վերածվել է նախ շրջանային, ապա՝ հանրապետական (1963 թ.) ենթակայության քաղաքի: Այստեղ են գտնվում Թումանյանի շրջանային կուսակցական ու սովետական մարմինները, ինչպես և՛ Ալավերդու քաղաքային սովետի գործկոմն իր բաժիններով:

Սովետական կարգերի հաստատումից հետո ընդամենը մի քանի տարվա ընթացքում վերականգնվում է Ալավերդու արդյունաբերության նախապատերազմյան վիճակը: 1923—1924 թվականներից արդեն սկսվում է նրա պղնձի արդյունաբերության հետագա զարգացման շրջանը:

Ալավերդու այժմյան լեռնամետալուրգիական կոմբինատը ամբողջովին ստեղծվել է սովետական ժամանակաշրջանում, բայց ոչ միանգամից, տարիների ընթացքում: 1921 թ. այստեղ սկսեցին արտադրել կալցիումի կարբիդ: 1924 թ. ստացվեց պղնձի առաջին արտադրանքը, իսկ 1930-ին շահագործման հանձնվեց նոր ձուլարանը: 1934 թ. շահագործման հանձնվեց պղնձարջասպի, 1939-ին՝ ծծմբաթթվի, 1947-ին՝ սուլֆիդոսֆատի գործարանները: Շուտով քիմիական այդ գործարանները միացվեցին իրար, իսկ 1957-ին արդեն կազմակերպվեց մի միասնական հսկա ձեռնարկություն՝ պղնձաքիմիական կոմբինատ, որի 200-ամյակը հանդիսավոր պաշտոններում տոնվեց 1970 թվականին: Այդ նոր արտադրամասերն ստեղծելու հետ միասին պղնձարդյունաբերությունը հիմնովին վերակառուցվել է և ընդլայնվել: Պղնձաձուլարանը 1969 թ. վերջերին լրացվեց մի նոր, ավելի կատարելագործված արտադրամասով՝ էլեկտրաձուլարանով: Ալավերդու պղնձաձուլականը մշակում է ոչ միայն նրա շրջակայքի հանքավայրերից ստացված հանքանյութը, այլև՝ Ղափանից ու Քաջարանից եկող խտանյութը, որն իր քանակությամբ մի քանի անգամ գերազանցում է առաջինին: Լեռնամետալուրգիական կոմբինատի բոլոր արտադրամասերը զինված են ժամանակակից տեխնիկայով ու սարքավորումներով: Մինչև 10 տեսակի հասնող նրա արտադրանքները՝ պղինձն ու մյուս մետաղները, պարարտանյութը և քիմիական մյուս արտադրանքներից ցինկային սպիտականերկը սպառվում են և՛ հանրապետությունում, և՛ նրա սահմաններից դուրս: Լեռնամետալուրգիական կոմբինատը տալիս է քաղաքի արդյունաբերական արտադրանքի մեծագույն մասը: Սակայն Ալավերդու արդյունաբերությունը չի սահմանափակվում միայն պղնձարդյունաբերությամբ ու քիմիական արդյունաբերությամբ: Այստեղ գործում են նաև շինանյութերի արտադրության ձեռնարկությունը, մանվածքագործ-

վածքային ֆաբրիկա, կաթի գործարան, մսի կոմբինատ, կարի հզոր ֆաբրիկա (1970 թ.), ուր ղրաղված են կին աշխատողների մեծ մասը: Լեռնամետալուրգիական արդյունաբերության հետ միասին Ալավերդում լայն հռոտակարներ ունենին նաև սննդի ու թեթև արդյունաբերության ձեռնարկությունները:

Ալավերդին տրանսպորտային հանգույց է, Ռբիլիսի—Ծրեան երկաթուղու հայտնի կայարաններից: Քաղաքը բարեկարգ խճուղիներով կապված է Ստեփանավանի և Կիրովականի, իսկ տեղական ճանապարհներով՝ Թումանյանի շրջանի գյուղերի հետ:

Ալավերդու ենթակա ավաններում, Ակներում և դրանց շրջակայքում գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերի հետ միասին տարածում են գտել նաև մսակաթնային անասնաբուծությունը, բանջարաբուծությունն ու մրգաբուծությունը, որոնք սննդամթերք են մատակարարում քաղաքի բնակչությանը: Բուն Ալավերդում, մասնավոր շենքերի բակերում, շնայած հողի այնքան սղությանը, բնակիչներն ստեղծել են իրենց փոքրիկ բանջարանոցները:

Արդյունաբերական վերելքի հետ միասին սովետական շրջանում Ալավերդու բնակչության թիվը մեծացել է ավելի քան տասնյակ անգամ: Ազգային կազմի տեսակետից Ալավերդին ինտեռնացիոնալ քաղաք է: Բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմող հայերից բացի, այստեղ բնակվում և աշխատում են հույներ, ռուսներ, ուկրաինացիներ, ադրբեջանցիներ և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Բնակչության հիմնական մասն աշխատում է արդյունաբերության մեջ:

Ալավերդու հատակագծումը կապված է դժվարությունների հետ: Հարթ տարածություններն այստեղ չնչին են, ուղիների խիստ կտրտված է, շինարարության համար հիմնականում օգտագործվում են դեպի Դեբեդ խիստ զառիթափ իջնող լանջերը: Այս է պատճառը, որ քաղաքում երբեմն շենքեր են կառուցել՝ զանց առնելով նրա զբաղվող հատակագիծը: Սակայն քաղաքը հիմնականում կառուցապատվում է գրեթե ամբողջ հատակագծի հիման վրա: Հատակագծի առաջին տարբերակը կազմվել է 1929—1930 թթ.: Հարտադրապետ Մ.

Մազմանյանի գլխավորությամբ, իսկ երկրորդ անգամ վերահատակագծվել է 1946-ին՝ ճարտարապետ Հ. Իսաբեկյանի կողմից: Վերջինում պահպանվել են առաջին գլխավոր հատակագծի հիմնական գաղափարները, բայց նկատի են առնվել քաղաքի հետագա ընդարձակումը, շենքերն ավելի բազմահարկ կառուցելու հանգամանքը, տեղանքի ավելի լավ օգտագործումը և շինարարական հրապարակների համար անհրաժեշտ տարածքների սղությունը: Վերջին 7—8 տարվա ընթացքում Ալավերդի քաղաքն ընդարձակվում է հիմնականում Սանահինի սարավանդի հաշվին: Այստեղ կառուցվում են մի շարք բնակելի բազմահարկ շենքեր: Սարավանդը բարեկարգ խճուղով կապված է բուն քաղաքի հետ: Նախատեսվում է մոտ տարիներին դրանք իրար հետ կապել մեկ կիլոմետր երկարությամբ ճոպանուղով: Իսկ սարավանդի վրա ստեղծվող բնակելի երկու միկրոշրջանում բնակվելու է մոտ 12 հազար բնակիչ: Քաղաքի փողոցները բարեկարգ են, ծառադարձ, շենքերը տուֆակերտ են, բազմահարկ ու հարմարավետ: Քաղաքն ունի ավտոբուսային երթևեկություն, նա մշտական ավտոբուսային կապ ունի նաև իրեն ևնթակա ավանների ու շրջանի գյուղերի հետ: Դերեղ գետի վրա կառուցված են կամուրջներ, որոնք կապ են ստեղծում քաղաքի երկու առափնյա հատվածների միջև: Քաղաքում կառուցված են ուշագրության արժանի վարչական, դպրոցական, կուլտուր-լուսավորական և բնակելի շենքեր: ստեղծված են ճարտարապետական մի քանի համակառույցներ: Կանգնեցված է Հայրենական պատերազմում զոհված համաքաղաքացիների հիշատակին աղբյուր հուշարձան: Յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով շահագործման է հանձնվում 10—11 հազ. քառ. մ բնակելի տարածություն: Քաղաքն ունի ժամանակակից կոմունալ պայմաններ՝ ջրմուղ-կոյուղի, քաղաքային տրանսպորտ և ենթակառուցված է գաղիֆիկացման (1965): Նրա խմելու ջուրը բերված է Ստեփանավանի շրջանի Ագարակ գյուղից 1944 թ., աղբյուրներ կան նաև մերձակայքում: Ունի հյուրանոց, տարբեր տեսակի մի շարք խանութներ, սպասարկման կետեր, ծածկած շուկա, կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների ցանց՝ 11 ակումբ

իրենց գրադարաններով, «Լալվար» անունով լայնէկրան կինոթատրոն, կապի տուն, պիոներների պալատ, մշակույթի պալատ, մարզական համակառույց և այլն: Քաղաքն ունի հիվանդանոց, պոլիկլինիկա, ծննդատուն, 13 մսուր-մանկապարտեզ: Այդ բոլորով հանդերձ, այժմ մտահոգության առարկա է բուն քաղաքի օդի և ջրի մաքրության հարցը: Պղնձածուլարանի ու քիմիական արտադրամասերի տեխնոլոգիական պրոցեսները դեռևս չեն վերակառուցվել այնպես, որպեսզի դրանց արտադրած թունավոր գազերը և թափոնները վերջնականապես վնասազերծվեն՝ օգտակար զանազան միացություններ ստանալու կամ փակ պրոցեսներ ստեղծելու միջոցով: Օդի և միջավայրի մաքրության համար պետությունը համապատասխան միջոցներ է տրամադրում և, ըստ երևույթի, շուտով այդ գործը Ալավերդում նույնպես գլուխ կգա:

Լայն է Ալավերդու դպրոցական ցանցը: 1972—73 ուստարում քաղաքում գործում էին հանրակրթական 11 միջնակարգ և ութամյա դպրոցներ, երաժշտական ու սպորտային դպրոցներ, ինդուստրիալ-տեխնոլոգիական, պտղաբան-ջարարուծական տեխնիկումներ: Ալավերդում է գտնվում Երևանի լեռնամետալուրգիական գիտահետազոտական ինստիտուտի մասնաճյուղը, որի ուսումնասիրության թեմաները հիմնականում կապված են պղնձարդյունաբերության ավելի կատարելագործման ժամանակակից պրոբլեմների հետ: 30-ական թվականների սկզբներից առ այսօր Ալավերդում լույս է տեսնում կուսշրջկոմի և շրջգործկոմի օրգան թերթը, որը մինչև 1962 թ. հրատարակվել է «Պղնձի ֆրոնտում» անվան տակ, իսկ այնուհետև կոչվում է «Լոռի»: 1934—1951 թթ. Ալավերդում գոյություն ունեին պետական դրամատիկական թատրոն, իսկ դրանից հետո այն վերակառուցվել է ժողովրդական թատրոնի, որը գործում է քաղաքային մշակույթի պալատին կից: Ալավերդում են ծնվել աիֆանավոր հնագետ Ալեքսանդր Երիցյանը, Սովետական Միության հերոս Կ. Ի. Խաչիկը, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, ձուլող Արշակ Ղազարյանը և ուրիշներ:

Հանրապետական ենթակայության Աշտարակ քաղաքը գտնվում է Երևանից 20—22 կմ հյուսիս-արևմուտք, Քասախ գետի ստորին հոսանքի երկու ափերին, կտրտված ռելիեֆ ունեցող վայրում, փոխած բավական լայն տարածքի վրա: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 1150—1200 մ է, կլիման խիստ ցամաքային՝ օդի ջերմաստիճանի ամառվա ու ձմեռվա և ցերեկվա ու գիշերվա մեծ տատանումներով ու սառնամանիքներով (տարեկան 350—400 մմ): Զրառատ է, քաղաքի միջով հոսում է Քասախ գետը, հողերը բերրի են, կարելի է ստանալ երկու-երեք բերք, օդը՝ առողջարար: Քաղաքն ամբողջապես թաղված է մրգատու ու խաղողի այգիների և դեկորատիվ ծառերի մեջ: Շրջակայքում կան բնական շինանյութերի՝ տուֆի և դիատոմիտի հանքավայրեր, որոնցից առաջինը արդյունահանվում է:

Աշտարակ անունը, որ հիշատակվում է պատմական Հայաստանի մի քանի գավառներում (Բագրևանդում, Կովսականում և Արագածոտնում), ծագել է «աշտարակ» հասարակ բառից, Պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը «աշտարակ» բառը (և անունը) կապում է ասուրա-բաբելական «իշտար» աստվածուհու անվան հետ, իսկ ահադ. շ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ այն համապատասխանում է IV դ. երկրորդ կեսի (մ. թ.) հռոմեական քարտեզներից մեկում (որը հայտնի է Պետինգերյան քարտեզ անունով) հիշատակված Արտաշատ—Սեբաստուպոլիս ճանապարհի Ստրանգիթա կամ Ստրանգուրիան կայանին:

Աշտարակը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է: Այդ մասին են վկայում քաղաքի տարածքում կամ նրա շրջակայքում հայտնաբերված բրոնզե և երկաթե դարյան նյութական մշակույթի մնացորդները: Ահադ. Ն. Մառը ենթադրում է, որ Աշտարակը եղել է շրի պաշտամունքի աստվածների՝ վիշապների վայր: Սակայն մեր մատենագրության մեջ Աշտարակ անունը հիշատակվում է IX դարից, երբեմն իբրև մեծ գյուղ, երբեմն էլ՝ գյուղաքաղաք: Վարչականորեն մինչև թուրք-պարսկական տիրապետության շրջանը Աշտարակը մտնում էր Մեծ Հայքի Այրարատ աշխար-

հի Արագածոտն գավառի մեջ: Նրա մասին հիշատակություններ ունեն ոչ միայն հայ (Ասողիկ, Դարանազդի, Սամվել Անեցի, Սիմեոն Երևանցի և ուրիշներ), այլև օտարազգի մի շարք հեղինակներ ու ճանապարհորդներ: Երկար ու ձիգ դարեր Աշտարակն այգեգործական ու դաշտավարական մեծ ու շեն բնակավայր էր: Նրա ընդարձակ հողերը ոռոգվում էին Մուղնի գյուղից հանված հին առվով, որի ջրերը հորդանում էին Սև ջրի ջրերով: XV դ. Գրիգոր Մակվեցի կաթողիկոսը, օտարազգի ֆեոդալներից զննելով Աշտարակը, դարձել էր էջմիածնի վանքի սեփականությունը: Փոքր ընդհատումներով այն մնացել էր իբրև կաթողիկոսական աթոռի կալվածք: Աշտարակի նշանավոր բնակավայր լինելը երևում է նաև նրանից, որ այստեղ տարբեր ժամանակներում կառուցվել էին 5—6 եկեղեցիներ, բերդ կամ ամրոց, որի ավերակները նշմարվում են Քասախ գետի բարձրագույն ափին և Քասախի XVII դարի հայտնի կամուրջը: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո (1828 թ.) Աշտարակի տնտեսական ու մշակութային կյանքը բավական աշխուժանում է, այն դառնում է ավելի մարդաշատ: XIX դարի երկրորդ կեսին այստեղ գործում էին երկդասյան մի քանի դպրոց: Բայց և այնպես Սովետական Հայաստանի Աշտարակը ժառանգություն ստացավ իբրև սովորական գյուղ:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո, մինչև գավառների վերացումը՝ մինչև 1930 թվականը, Աշտարակը մտնում էր էջմիածնի գավառի մեջ, իսկ դրանից հետո առ այսօր Աշտարակի վարչական շրջանի կենտրոնն է: Այժմ վարչականորեն Աշտարակի քաղաքն է և ենթարկվում նաև Մուղնի գյուղն ու նորակերտ Նոր Երզնկա ավանը: Աշտարակը քաղաքատիպ ավանից քաղաքի է վերածվել 1963 թվականին, իսկ հետագայում դարձել հանրապետական ենթակայության քաղաք:

Վարչական նշանակություն ձեռք բերելու հետ միասին Աշտարակը սովետական ժամանակաշրջանում դարձել է շրջանի արդյունաբերության հիմնական կենտրոնը, հանրապետության սննդի արդյունաբերության նշանակալի կենտրոններից մեկը: Քաղաքում արդյունաբերական ճյուղերից են

սննդի, թեթև և շինանյութերի արտադրության արդյունաբերությունը: Ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի կեսից ավելին տալիս են սննդի արդյունաբերության ճյուղերը՝ գինու, կաթի, պանրի, հացի գործարանները և մյուս ձեռնարկությունները: Աշտարակի գինու գործարանը, տեղի խաղողից բացի, մշակում է նաև Օշականի ու Ոսկեվազի կոլտնտեսությունների ստացած խաղողի բերքը: Նրա արտադրած գինիներից հանրապետությունում և նրա սահմաններից դուրս հատկապես հայտնի են ու բարի համբավ ունեն «Ոսկեվազ»-ը և «Աշտարակ»-ը: Ըստ պլանի Աշտարակից Օշական տանող ճանապարհի վրա, քաղաքի ծայրամասում կառուցվում են եռաբերկու ձեռնարկություն՝ մրգի ու բանջարեղենի պահածոների և լիմոնադի գործարաններ: Քաղաքի արդյունաբերական մյուս ձեռնարկություններից են՝ տրիկոտաժի ֆաբրիկան, շրջապառկոոպմիության արտադրական կոմբինատը, կույրերի միավորման արտադրական կոմբինատը, Երևանի «Տնայնագործ» արդկոմբինատի մասնաճյուղը, շինարարական իրերի կոմբինատը, շրջանային տպարանը, քարհանքների վարչությունը և այլ ձեռնարկություններ: Առաջիկայում քաղաքի արդյունաբերական ճյուղերից արագ զարգացում է ունենալու հատկապես սննդի արդյունաբերությունը: Ըստ 10-րդ հնգամյա պլանի Աշտարակում արդեն կառուցում է ժամանակակից ապակու գործարանը, որը բավական աշխատատար ձեռնարկություն է լինելու և իր մեջ ընդգրկելու է մեծ թվով աշխատողներ: Նրա արդյունաբերական ձեռնարկությունները էլեկտրական էներգիա են ստանում Երևանի Շահումյանի անվան շրջանից: Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների բանվոր-ծառայողների մի մասը գալիս է շրջակա գյուղերից և, հատկապես, Երևանից:

Աշտարակը բարեկարգ խճուղային ճանապարհների հանգույց է: Այստեղով են անցնում Երևան—Ապարան—Սպիտակ, Երևան—Վերին Թալին—Լենինական մայրուղիները, Աշտարակ—Էջմիածին խճուղին: Դրանից բացի, Աշտարակը տեղական նշանակության ավտոճանապարհներով կապված է շրջանի գյուղերի հետ: Աշտարակը Երևան երկաթուղային կայարանից դտնվում է ընդամենը 20—22 կմ հեռավորու-

թյան վրա: Երևանից ձգվող խճուղու, ինչպես քաղաքի՝ Քասախի երկու ափերի բնակելի հատվածների միջև ավելի աշխույժ հաղորդակցության համար մեծ նշանակություն ունեցավ գետի վրա 1955-ին կառուցված միաթիշք նոր կամուրջը, որը քաղաքի նշանավոր կառույցներից է:

Քաղաքի վերածնվելը ամենեկին բացասաբար չի ազդել Աշտարակի գյուղատնտեսության վրա: Ընդհակառակը, քաղաքում զարգացող վերամշակող արդյունաբերությունն իր հերթին նպաստում է նրա գյուղատնտեսության՝ պտղաբուծության, խաղողագործության և բանջարաբուծության զարգացմանը: Այն մի տեսակ ագրոքաղաք է: 1964-ին այստեղ եղած կոլտնտեսության հիման վրա կազմակերպվել է այդ բանջարաբուծական պետական հզոր տնտեսություն: Դրանից բացի քաղաքի տարածքում են գտնվում № 37 և № 41 պետական այգեգործական տնտեսությունները: Քաղաքի գյուղատնտեսության կարևոր ճյուղերից են նաև անասնաբուծությունը, թռչնաբուծությունը և դաշտավարությունը: Քաղաքացիների մեծագույն մասն իրենց տներին կից ունեն բանջարանոցներ և պտղատու ու խաղողի այգիներ: Աշտարակում է գտնվում շրջանային անասնաբուծարանը, որն սպասարկում է բոլոր գյուղերի անասնապահական ֆերմաներին:

Տնտեսական կյանքի, հատկապես արդյունաբերության զարգացման հետ միասին արագ թափով ավելացել է Աշտարակ քաղաքի բնակչությունը: 50—56 տարվա ընթացքում Աշտարակի բնակչությունն ավելացել է մի քանի անգամ: Բնակչության ավելի բան 97 տոկոսը կազմում են հայերը: Բնակչության աճի հետ միասին արմատական փոփոխություններ է կրել նրա սոցիալական կազմը, կրթական մակարդակը:

Աշտարակում է գտնվում շրջանային հիվանդանոցը, որը տեղադրված է քառահարկ հարմարավետ շենքում և ունի 100 մահճակալ-տեղ: Հիվանդանոցին կից գտնվում է ծննդատունը՝ 20 մահճակալ-տեղով: Քաղաքում կա պոլիկլինիկա, մանկական կոնսուլտացիա, դեղատուն և այլն:

Մսուր-մանկապարտեզների թիվը հասնում է 6-ի: Ձեռնարկություններին կից, բնակելի խոշոր շենքերի բակերում կան խաղահրապարակներ: 1971-ին շահագործման է հանձ-

ներվել 3.500 տեղանոց նոր մարզադաշտը, որն ունի ֆուտբոլի, բասկետբոլի, վոլեյբոլի և այլ սպորտաձևերի հրապարակներ ու վաղըուղիներ:

Քաղաքն ունի ջրմուղ-կոյուղի: Նրա խմելու ջուրը ջրմուղով բերված է Սաղմոսավանից: Քաղաքը խմելու ջուր է ստանում նաև Շոռշոռից և 1970 թվականից սկսած՝ Նազըրվանից: Նախատեսված է կառուցել նոր ջրատար, որը նույնպես սկսվելու է Սաղմոսավանի աղբյուրներից: Քաղաքում կան հյուրանոց և բաղնիք:

Աշտարակի գործող հատակագծի առաջին տարբերակը մշակվել է 1949-ին՝ հեռանկարում 25 հազար բնակչի համար: Սակայն 1965—1975 թթ. ընթացքում բավական արագ ընդարձակվել էին նրա սահմանները՝ նոր տարածքներ ընդգրկելով նաև Քասախ գետի ձախափնյակից: Հարկ է հղել մշակել նոր գլխավոր հատակագիծ՝ այս անգամ արդեն մի քանի տասնյակ հազար բնակչի համար: 1973-ին Աշտարակ քաղաքն զբաղեցնում էր 450 հեկտար տարածություն: Տեղանքի խիստ կտրտված լինելը, հնից եկող բնակելի մեծ զանգվածների առկայությունը, ինչպես և անհատական բնակարանային շինարարության անհավասարի արագ թափը շատ դեպքերում պատճառ են դարձել գլխավոր հատակագծի պահանջները զանց առնելու համար: Այդ աչքի է դարնվում մանավանդ նրա հին թաղամասերում և Քասախ գետի ձախափնյակում: Սակայն այդ բոլորը կարծես համահարթվում է քաղաքի ծառաշատությամբ: Այն ամբողջապես թաղված է կանաչ ծովի մեջ և իր արտաքին տեսքով հաճելի տպավորություն է թողնում դիտողի վրա: Տարիներ առաջ նոր կառուցվող շենքերը 3—4 հարկանի էին, իսկ այժմ կառուցում են բազմահարկ տներ՝ վարչական, դպրոցական, կուլտուր-լուսավորական, բնակելի շենքեր: Քաղաքում պահպանվել են XVIII—XIX դարերի հայկական տների բազմաթիվ նմուշներ, որոնք 1,5—2 հարկանի են, ունեն փայտյա պատշգամբներ և օժանդակ հարմարություններ: Աշտարակն ունի երկու զբոսայգի, որոնցից մեկը՝ քաղաքայինը, գրավում է 6 հեկտար տարածություն:

Նդած տվյալների համաձայն, 1972—1973 թթ. Աշտարակում յուրաքանչյուր բնակչին հասնում էր 8,2 քառ. մ բնակելի տարածություն:

1973-ին քաղաքում կային ավելի քան 20 առևտրի կետեր՝ արդյունաբերական ու մթերային խանութներ, հացի վաճառման կրպակներ, ռեստորան («Աշտարակ» անունով), ճաշարան, տաղավար, սրճարան, վարսավիրանոց և այլն:

Աշտարակում ստեղծված է դպրոցական լայն ցանց: 1973-ին քաղաքում գործում էին հանրակրթական 5 միջնակարգ, մեկ հեռակա, մեկ երեկոյան, մեկ երաժշտական և մեկ սպորտային դպրոցներ: Սովորողների թիվն այդ ժամանակ հասնում էր ավելի քան 3.700-ի, իսկ ուսուցիչներինը՝ մոտ 300-ի: Դրանք բոլորն էլ ապահովված են հարմարավետ շենքերով և դպրոցական ժամանակակից սարքավորումներով: Հանրակրթական միջնակարգ դպրոցներից ամենախոշորը կրում է Պերճ Պոռշյանի անունը: Դպրոցական շենքերից նշելի է մանավանդ երաժշտական երկհերթյա յոթնամյա դպրոցի շենքը, որն ունի հիանալի դասասենյակներ ու համերգային դահլիճ:

Դպրոցականները չհաշված, Աշտարակն ունի երկու գրադարան՝ քաղաքայինը՝ մի քանի տասնյակ հազար կտոր գրքերով և մանկական գրադարանը՝ մոտ 20 հազար անուն գրքերով: Քաղաքի աշխատավորության կուլտսպասարկման և մանուկների դաստիարակության ու զանազան ունակությունների զարգացման բնագավառում հսկայական գործ են կատարում քաղաքային մշակույթի և պիոներների պալատները (վերջինիս համար 1975-ին կառուցվեց նոր շենք՝ 400 տեղանոց դահլիճով):

Դրանց կից գործում են տարբեր խմբակներ: Հատկապես նշելի է մշակույթի պալատին կից գործող երգի-պարի խումբը: Քաղաքում գործում են 400 տեղանոց կինոթատրոն՝ ճաշկով ձևավորված ճեմասրահով, ամառային կինոթատրոնը (300 տեղով), 500 տեղանոց ժողովրդական թատրոնը:

Իր ծննդավայր Աշտարակում է գտնվում Պերճ Պոռշյանի տուն-թանգարանը, որն ստեղծվել է 1948-ին և հանդիսավոր պայմաններում բացվել 1950-ին: Այստեղ ցուցադրված են

ականավոր գրողի կյանքին, գրական գործունեությանը և հայ մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչների հետ ունեցած առնչություններին վերաբերող նյութերը:

1930-ից սկսած Աշտարակում լույս է տեսնում կուսակցության շրջկոմի ու շրջանային սովետի գործադիր կոմիտեի օրգան երկօրյա թերթը, որը 1962-ից կրում է «Աշտարակ» անունը: Անցած տասնամյակներում հրատարակվում էր «Այգեգործ կոխողնիկ», «Այգեգործ կոտնտեսական» և «Արագած» անուններով:

Աշտարակը տվել է հայ մշակույթի նշանավոր շատ գործիչներ՝ գրողներ, գիտնականներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ: Այստեղ են ծնվել վիպասան Պերճ Պռոշյանը, բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզը, ականավոր գիտնորաններ՝ լեզվաբան Գրիգոր Ղափանցյանը, ակադեմիկոս Նորայր Սիսակյանը և ուրիշներ:

ԱՐԱՐԱՏ

Արարատ քաղաքը գտնվում է ՀՍՍՀ Արարատի վարչական շրջանում, Երևանից հարավ-արևելք, Երևան—Բաքու երկաթուղու վրա, Վեդի շրջկենտրոնից 11 կմ հարավ, հարթավայրում, որը հյուսիսից ու հարավից շրջափակված է կրաքարերից բաղկացած ոչ բարձր լեռնաճյուղերով ու առանձին բլուրներով: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 820 մ է: Կլիման խիստ ցամաքային է. տարեկան տեղումների քանակը 220 մմ-ից չի անցնում: Օդի տարեկան միջին բարեխառնությունը մոտ 12° է, հուլիսյանը՝ մոտ 26° , հունվարյանը՝ $-4,1^{\circ}$, իսկ առավելագույնը՝ 42° , նվազագույնը՝ -30° : Գարունը շատ կարճատև է լինում, ամառը՝ խիստ շոգ, իսկ աշունը՝ երկարատև ու զով: Ձմեռը բավական խիստ է լինում, բայց ձյունածածկն անկայուն է: Քաղաքի շրջակայքում մեծ տարածություն են զբաղում խաղողի ու ստրապադի ալյուրները. բուն քաղաքն ու նրա հետ ձուլված նախկին գյուղը ամբողջապես

թաղված են մրգատու ու դեկորատիվ ծառերի, տներին կից խաղողի փոքրիկ այգիների և բանջարանոցների կանաչ ծովի մեջ:

Արարատի շրջակայքը հարուստ է բնական շինանյութերով ու որակյալ կրաքարերով, կավերով, որոնք հումք են ծառայում այստեղի ցեմենտ-շիֆերի կոմբինատի համար, կվարցիտներով, դեկորատիվ սև մարմարներով և հանքային հորդաբուխ տաք աղբյուրներով, որոնք ունեն բուժիչ հատկություններ և լայն հեռանկարներ են բացում այստեղ առողջարաններ ու հանգստի տներ ստեղծելու համար:

Արարատը տարածված տեղանուն է: Քաղաքին կից գտնվող գյուղը նախկինում կոչվում էր Դավալու, որ տառացիորեն նշանակում է «ուղտի տեղ»: Սովետական իշխանության օրոք, 30-ական թվականների սկզբներին այստեղ ստեղծված ցեմենտի գործարանի մոտ ծագած ավանը նույնպես սկզբում կոչվեց այդ գյուղի անունով, սակայն այն միաժամանակ անվանվում էր նաև Ցեմենտի գործարան, իսկ երբեմն էլ ռուսերեն ուղղակի Ցեմզավոդ, ինչպես Շիրակի շրանցքն է ավելի շատ հայտնի Շիրկանալ անունով: ՀՍՍՀ կառավարության 1935 թ. հունվարի 3-ի որոշմամբ Դավալու ավանն ու գյուղը կոչվեցին Արարատ, հետագայում՝ 1947 թ. (ապրիլի 10-ին) ցեմենտի գործարանը նույնպես անվանվեց Արարատի ցեմենտի գործարան:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու ժամանակ Դավալուն Արարատյան դաշտի տասնյակ գյուղերի նման բոլորովին ամայի էր. թուրք-պարսկական տիրապետության շրջանում նրա նախկին բնակչության մի մասը կոտորվել էր, իսկ մյուս մասը ենթարկվել բռնի տեղահանման: Դավալու գյուղը հիմնադրվել է 1828—29 թթ. Իրանից (Մակուից) ներգաղթած հայերի կողմից: Մոտ մեկ դար այն մնում էր միանգամայն անշուք վիճակում: Գյուղի կյանքը որոշ չափով աշխուժանում է միայն 20-րդ դարի սկզբներին, երբ կառուցվեց Երևան—Ջուլֆա երկաթուղին (1906), և երբ հայտնի կապիտալիստ Շուստովը այդ նույն թվականին այստեղ հիմնադրեց գինու գործարան: Սակայն Դավալու գյուղին բախտ չէր վիճակված բնականոն ընթացքով ապրելու: Առաջին համաշխարհային պատերազմի և դաշնակցականների

տիրապետության տարիներին քայքայվում է նրա այդպիսի-
ծուծությունն ու գինեգործությունը, իսկ 1918 թ. թուրքական
ներխուժման հետևանքով հիմնահատակ ավերվում ու կողո-
պտվում է գինու գործարանը:

Սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Դավալու
գյուղը բռնկեց իր վարդապետան ուղին: Այստեղ կազմակերպ-
ված հզոր կուտնտեսությունը մի քանի տարվա ընթացքում
դարձավ Արարատյան դաշտի խաղողագործական-այգեգոր-
ծական, ինչպես նաև՝ բամբակագործական հայտնի գյուղե-
րից: Այգայիսին է Արարատի նախապատմությունը, եթե այն
համարենք Դավալու գյուղից սերած: Սակայն այդ այգայես
չէ, Արարատ քաղաքի երևան գալն ամբողջովին պայմանա-
վորված էր ՀՍՍՀ շինանյութերի արդյունաբերության խոշո-
րագույն առաջնեկի՝ ցեմենտի գործարանի ստեղծման հետ:

Վարչական առումով նախասովետական շրջանում Դավա-
լու գյուղը մտնում էր Երևանի նահանգի Երևանի գավառի
մեջ: Նույն գավառի կազմում մնաց նաև 1920—30 թթ., իսկ
դրանից հետո՝ արդեն ուղղակի ենթարկվում էր Վեդու (այժմ՝
Արարատ) շրջանին: Ցեմենտի գործարանը շարք մտնելուց
հետո՝ 1933 թ. գործարանին կից ավանն ու Դավալու գյուղը
համարվեց քաղաքատիպ ավան՝ մինչև 1935 թ. կրելով
Դավալու, իսկ դրանից հետո՝ Արարատ անունը: Արդյունա-
բերության դարձաքանակի շնորհիվ աստիճանաբար մեծա-
նում, բարեկարգվում է այն և այդ արմատական փոփոխու-
թյունները նկատի ունենալով՝ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նա-
խագահությունը հատուկ հրամանգով 1962 թվականին
Արարատին տալիս են շրջանային ենթակայության, իսկ
1972-ին՝ հանրապետական ենթակայության քաղաքի կոչում:

Ընդամենը 40—45 տարվա ընթացքում Արարատը դար-
գանալով դարձել է հանրապետության արդյունաբերության
նշանակալի կենտրոններից մեկը: 1972 թվականին այստեղ
արդեն կային արդյունաբերական 8 ձեռնարկություններ ու
արտադրամասեր՝ ցեմենտի-շիֆերի կոմբինատ, գինու գոր-
ծարան, կենցաղսպասարկման կոմբինատ, հացի գործա-
րան, տպարան, Երևանի «Տնայնագործ» կոմբինատի ու
տրիկոտաժի №1 ֆաբրիկայի մասնաճյուղեր, սպանդանոց և
այլն:

Նրա արդյունաբերության մեծագույն ձեռնարկությունը
ցեմենտի-շիֆերի կոմբինատն է, որն ստեղծվել է մի քանի
տասնամյակի ընթացքում: 1930—33 թթ. տեղի կրաքարի
ու կավի բազայի վրա նախ կառուցվեց ցեմենտի գործա-
րանը, 1957 թ. արտադրվող ցեմենտի հիմքի վրա շարք
մտավ նաև շիֆերի գործարանը: Հենց նույն թվականին էլ
այդ երկու ձեռնարկությունները (ինչպես և կրի գործարա-
նը և քարի ու կավի հանքավայրերը) միավորելով ստեղծե-
ցին Ս. Տեր-Գաբրիելյանի անվան ցեմենտի-շիֆերի ալյու-
մին կոմբինատը: Ցեմենտից բացի, կոմբինատն ար-
տադրում է սալիկներ, կրաքար ու կիր, ասբոցեմենտի խո-
ղովակներ: Նրա արտադրանքի հիմնական մասը սպառվում
է հանրապետությունում, իսկ մյուս փոքր մասն առաքվում
է հարևան հանրապետություններ և Սովետական Միության
այլ շրջաններ: Արարատի կոմբինատի արտադրած կրաքարը
կարևոր հումք է Երևանի կաուչուկի գործարանի, Կիրովա-
կանի քիմիական կոմբինատի, Սպիտակի շաքարի գործա-
րանի և այլ ձեռնարկությունների համար: Նրա արդյունա-
հանած որակյալ կրաքարի մի մասն էլ առաքվում է հարևան
հանրապետություններ: Արարատի ցեմենտի-շիֆերի կոմբի-
նատը հազեցված է նորագույն տեխնիկայով, և աշխատան-
քային շատ պրոցեսներ ավտոմատացված են: Տասներորդ
հնգամյակում ավելի է բարձրացվելու այստեղ արտադրված
ցեմենտի, սալիկների ու խողովակների որակը:

Միանգամայն ժամանակակից ձեռնարկություն է նաև դի-
նու գործարանը, որը գտնվում է քաղաքի կարմիր դժից
դուրս: 1918 թ. թուրքական ավերումից հետո Դավալուի
գինու գործարանը վերականգնվեց 1925 թվականին: Սա-
կայն հետագայում փաստորեն կառուցվեց նոր գործարան,
որն այժմ համարվում է հանրապետության այդ կարգի
ամենակատարելագործված ու նորագույն սարքավորումներով
զինված ձեռնարկություններից մեկը: Գործարանն օրական
կարող է մշակել հարյուրավոր տոննա խաղող, օրինակելի
է մանավանդ ձեռնարկության նկուղային տնտեսությունը:
Նախատեսվում է կառուցել նաև կոնյակի սպիրտի գործա-
րան, որը հումք է մատակարարելու Երևանի կոնյակի գոր-
ծարանին:

Քաղաքի արդյունաբերական մյուս ձեռնարկությունները (կենցաղսպասարկման կոմբինատ, տպարան, հացի գործարան և այլն) հիմնականում ունեն տեղական նշանակություն:

Նպաստավոր պայմանների՝ բանվորական ուժի, տեխնիկական ջրի, բնական շինանյութերի, բանջարեղենի առկայության շնորհիվ նոր նախագծումներ են կատարվում Արարատի արդյունաբերությունը նոր ձեռնարկություններով էլ ավելի հզորացնելու համար: Կարևոր նշանակություն է ունենալու նաև հեռանկարում նախատեսված բանջարեղենի պահածոների գործարանը:

Արարատը Երևան—Քաբու երկաթուղային կայարաններից է: Այստեղով է անցնում նաև Երևան—Նախիջևան բարեկարգ խճուղին, որի մի ճյուղը Երասխ կայարանից ձգվում է դեպի Եղեգնաձոր—Սիսիան—Գորիս—Ղափան—Քաջարան: Արարատը տեղական ճանապարհներով կապված է Նույնանուն շրջանի կենտրոն Վեդի քաղաքատիպ ավանի և տասնյակ գյուղերի հետ, իսկ քաղաքին ենթակա Արարատ և Ավշար գյուղերը ուղղակի կապած են քաղաքին:

Քուն Արարատ քաղաքում քաղաքացիների տներին կից փոքրիկ պարտեզներից ու բանջարանոցներից բացի, գյուղատնտեսական օգտագործման համար տարածություններ չկան: Սակայն քաղաքին կից են Արարատ ու Ավշար գյուղերը, որոնք խաղողագործական, այգեգործական, բանջարաբուծական և անասնաբուծական գյուղեր են և իրենց գյուղատնտեսական հումքերն ու մթերքները հիմնականում տալիս են Արարատին:

50 տարվա ընթացքում՝ 1926—1976 թթ. Արարատի բնակչության թիվը ավելացել է մոտ չորս և կես անգամ: Նրա բնակչության հիմնական կորիզը կազմել են Դավալու գյուղի բնակիչները: Քաղաքի բնակչության մեծագույն մասը՝ մոտ 85 տոկոսը, կազմում են հայերը, 10 տոկոսը՝ ռուսները: Արարատի հիվանդանոցին կից գործում են պոլիկլինիկան, ծննդատունը, մանկական կոնսուլտացիան, ղեղատունը: Այստեղ գործում են 3 մսուր-մանկապարտեզ: Քաղաքի մոտ, հանքային ջրի մերձակայքում տարիններ առաջ

շարք է մտել պրոֆիլակտորիումը, որն ունի 150 մահճակալտեղ և հիմնականում սպասարկում է Արարատի բանվոր-ծառայողներին: Քաղաքի աշխատավորության և մասամբ հանրապետության տարբեր տեղերից՝ հատկապես Երևանից եկողների հանգստի լավ կազմակերպման համար հանքային աղբյուրի մոտ կառուցված են երկու լողավազան և ստեղծված են հասարակական սննդի կետեր:

Քաղաքի առաջին գործող հատակագիծը մշակվել է 60-ական թվականների երկրորդ կեսին և վերահաստակագծվել 1971 թվականին: Այս վերջինը գլխավոր հատակագիծն է, ըստ որի քաղաքի գրաված տարածքը 80-ական թվականների սկզբներին հասնելու է մոտ 620 հեկտարի: Քաղաքն ունի ջրմուղ-կոյուղի. ջուրը վերցվում է Գառնիից եկող մայր ջրմուղից: Արդյունաբերությունն ու բնակելի շենքերը զաղիֆիկացված են. քաղաքն իր բնական վառվող գազն ստանում է Ղաղախ—Երևան մայրուղուց անցկացված հատուկ գազամուղի միջոցով: Քաղաքում բավական ընդարձակ տարածություններ են գրավում կանաչ ու ջրային մակերեսները, ստեղծված է զբոսայգի: Փողոցներն ուղիղ են, լայնահուն, տները մինչև 60-ական թվականների վերջերը՝ 2—3 հարկանի, իսկ այժմյան կառույցները՝ բազմահարկ: 1966-ին քաղաքի բնակարանային ֆոնդը կազմում էր 44,2 հազ. բառ. մ, իսկ այժմ դրանից երկու անգամ ավելի է:

Քաղաքում գործում են հասարակական սննդի օբյեկտներ՝ ճաշարաններ (3 հատ), բաղնիքներ (2), խանութներ (10-ից ավելի), բնակչության սպասարկման զանազան կետեր:

Արարատն ունի դպրոցական բավական լայն ցանց: Այստեղ 1972—73 ուս. տարում գործում էին միջնակարգ հանրակրթական 3 և հերթափոխային 1, երկնյան ութամյա մեկ դպրոցներ, ինդուստրիալ-տեխնոլոգիական տեխնիկում, երաժշտական ու սպորտ դպրոցներ: Այդ նույն թվականներին քաղաքում կային 3 գրադարան, մշակույթի տուն (450 տեղով), կինոթատրոններ (600 տեղով): 1963 թվականից հրատարակվում է ցեմենտ-շիֆերի կոմբինատի բազմատի-

րած թերթը՝ «Կոմունիստական աշխատանքի համար» անունով:

Քաղաքի արդյունաբերությունը մեծ զարգացում է ունենալու ընթացիկ տասներորդ հնգամյակում:

ԱՐԹԻԿ

Արթիկ քաղաքը գտնվում է Երևանից հյուսիս-արևմուտք, Արաղած լեռան հյուսիս-արևմտյան ստորոտին, ոչ բարձր լեռնաճյուղերով պատած մեղմաթև սարահարթի վրա: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 1.750 մ է, հեռավորությունը Լենինականից՝ 21 կմ: Կլիման ցուրտ է: Օդի բացարձակ նվազագույնը ջերմությունը իջել է -30° -ից, իսկ առավելագույնը հասել 34° -ի: Տեղումների տարեկան քանակը մոտ 520 մմ է: Ձմեռը բավական խիստ է լինում, իսկ ամառը՝ սովորաբար դով: Շրջակայքում անտառներ չկան, բայց բուն քաղաքում զգալի տարածում են ստացել մրգատու և դեկորատիվ ծառերը, վերջիններս բավական խիտ շարք են կազմում փողոցների երկայնքով: Արթիկը մեծ հռչակ է ձևեր բերել իր վարդապետ տուֆի հարուստ պաշարներով, որոնք գործնականորեն համարվում են անսպառ: Բուն Արթիկի տուֆի հանքավայրից բացի, քաղաքի շրջակայքում են գտնվում նաև Պեմզաշենի (որտեղ տուֆից բացի, կան պեմզայի հսկայական պաշարներ), Տուֆաշենի հանքավայրերը: Իբրև շինանյութ տուֆը, հատկապես Արթիկի տուֆը, համարվում է անգերազանցելի: Այն ունի զեղեցիկ տեսք (վարդագույն է), փափուկ է և հեշտությամբ արդյունահանվում ու մշակվում է, թեթև է, համեմատաբար վատ հաղորդիչ է և բոլոր կարգի շաղախների հետ հեշտությամբ կպչում է: Տուֆից բացի, քաղաքից մոտ 5 կմ հեռավորության վրա է գտնվում Պեմզաշենի պեմզայի հանքավայրը, ինչպես նաև հրաբխային խարամի հարուստ պաշարներ, որոնք նույնպես գտնվում են քաղաքի մոտ և լայն կիրառություն ունեն ժողովրդական տնտեսության մեջ:

Արթիկը մեր մատենագրության մեջ հիշատակվող տեղանուններից է: Նոր ժամանակներում այն կոչվել է նաև Մեծ Արթիկ, երբեմն՝ Արդիկ, իսկ մեր ժամանակներում՝ Արթիկ-տուֆ: Անունն առաջիմ չի ստուգաբանվում: Կովկասի աշխարհագրական անունների ստուգաբանությանը զբաղվող հեղինակներից մեկը՝ Գանը, ենթադրում է, թե այն կարող է առաջացած լինել հայերեն «այր» (ամուսին) և պարսկերեն «թիկ» (բարձունք, կատար) բառերից, բայց միաժամանակ նշում է, որ Արթիկը դժվար ստուգաբանվող անուն է:

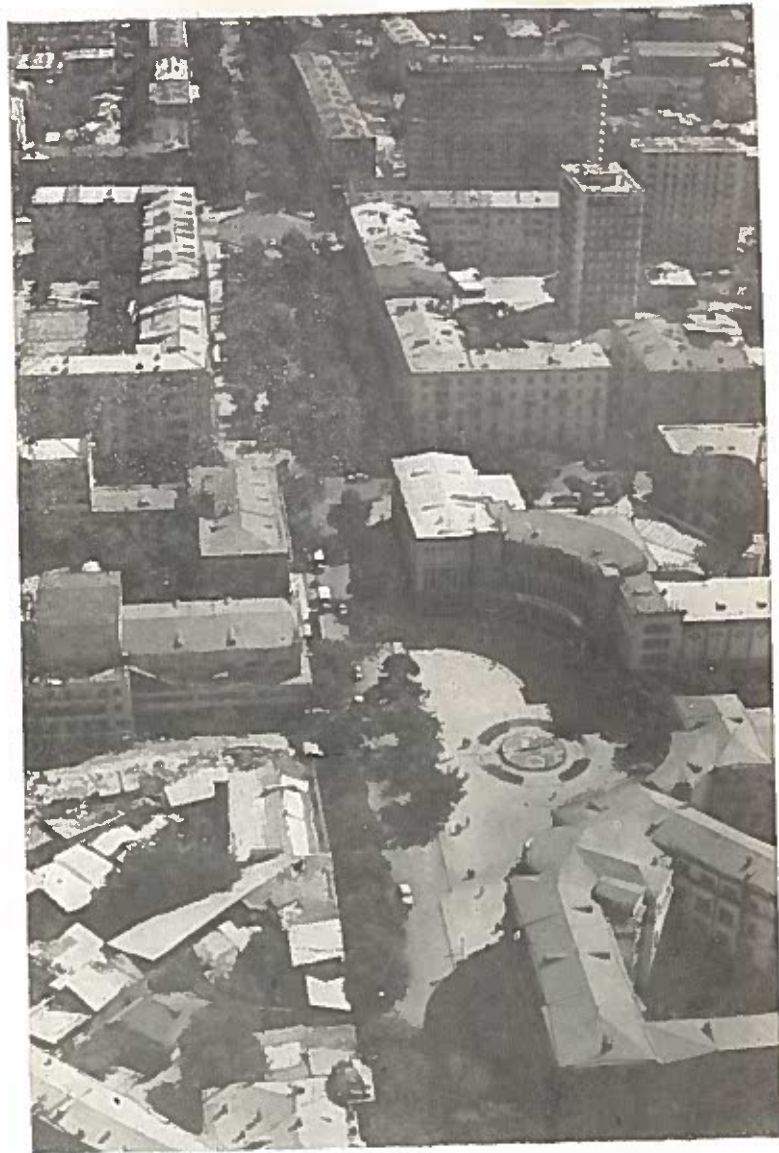
Արթիկ քաղաքի շրջակայքում (ամբողջ Շիրակի դաշտում և Արագածի լանջերին) հայտնաբերվել են մ. թ. ա. երրորդ հազարամյակին վերաբերող նյութական մշակույթի մնացորդներ, իսկ քաղաքից 3—4 կմ հեռավորության վրա ավելի հին ժամանակների՝ հին և նոր քարեդարյան ժամանակաշրջանի մշակույթի հետքեր: Արթիկը սովորական գյուղ էր, Մեծ Հայքի Այրարատյան աշխարհի Շիրակ դավառի գյուղերից մեկը, որտեղ տարբեր ժամանակներում (V, VII, XIII, XIX դդ.) կատարված եկեղեցական շինարարությունը ցույց է տալիս, որ այն համեմատյալապ Շիրակի հայտնի գյուղերից էր և հաճախ ավան է համարվել: XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին բավական աշխուժացել էր նրա տնտեսական կյանքը: Այստեղ նույնիսկ կար մի տարրական ուսումնարան: Սակայն Ալեքսանդրապոլի գավառի մյուս տասնյակ գյուղերի հետ միասին 1918-ին Արթիկն էլ ենթարկվեց թուրքական ավաղակաբարո զորքերի հարձակմանն ու թալանին և սովետական կարգերի հաստատման ժամանակ կատարյալ անկման պատկեր էր ներկայացնում:

Սովետական Հայաստանում մինչև գավառների վերացումը (1930) Արթիկը մտնում էր Ալեքսանդրապոլի (1924 թ.՝ Լենինականի) գավառի մեջ որպես նրան ենթակա սովորական բնակավայր, իսկ 1930 թվականից նույնանուն վարչական շրջանի կենտրոնն է: Վարչական նշանակության մեծացման, արդյունաբերության զարգացման, մշակութային կյանքի առաջադիմության համապատասխան Արթիկը 1938 թ. ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով (20-ը հոկտեմբերի) բանվորական ավանից դարձվեց

շրջանային ենթակայության, իսկ 1945-ին՝ հանրապետական ենթակայության քաղաք:

Արագաթափ զարգացում է ունեցել Արթիկի արդյունաբերությունը: Ընդամենը կես դարի ընթացքում այն սովորական բաժնեկրական ավանից վերածվել է հանրապետության արդյունաբերական նշանակալի քաղաքներից մեկի: Փաղաքի արդյունաբերությունն առանձնապես մեծ վերելք է ապրել Հայրենական մեծ պատերազմից հետո: Այժմ նրա արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը մեկ տասնյակից անցնում է: Դրանցից են՝ Արթիկտուֆ կոմբինատը, վակուումային էլեկտրավառարանների, տուֆաբլոկների գործարանները, կենցաղսպասարկման կոմբինատը, պանրի ու հացի գործարանները, շրջանային տպարանը, ապակյա տարանների կաղապարների գործարանը (1976), գորգագործական ֆաբրիկան և այլ ձեռնարկություններ: Փաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններից խոշորագույնը Արթիկտուֆ կոմբինատն է, որի նշանակությունը դուրս է գալիս հանրապետության սահմաններից: Այն Սովետական Հայաստանի ծանր արդյունաբերության առաջին ձեռնարկություններից է և շարք է մտել 1927 թվականին: Կոմբինատն արդյունահանում և մշակում է վարդազույն տուֆը, նրա արտադրանքների հիմնական տեսակները կազմում են սալիկները, ռաֆինացված և կոշտային (զանգվածեղ) քարերը, իսկ մնացորդներն օգտագործվում են բետոնի, երկաթբետոնե կառուցվածքների և այլ նպատակների համար: Գնալով ավելի է ընդարձակվում սալիկների (և մասամբ ռաֆինացված քարերի) արտադրությունը: Սալիկներն օգտագործվում են երեսպատման համար, և դրանով իսկ հսկայական չափով խնայվում են այդ թանկարժեք քարի պաշարները: Արթիկտուֆի վարդազույն տուֆով է կառուցված Սովետական Հայաստանի քաղաքների շենքերի մեծագույն մասը, հարյուրավոր գյուղերի շատ շենքեր: Նրա արտադրանքի զգալի մասը առաքվում է Միության ամենատարբեր անկյունները և, նույնիսկ, արտահանվում զանազան երկրներ:

Արթիկի շինանյութերի արդյունաբերության երկրորդ խոշոր ձեռնարկությունը տուֆաբլոկների գործարանն է, որը նույնպես ունի հանրապետական ու համամիութենական նշա-



Երևան. Արտվյան փողոցի ընդհանուր տեսքը



Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի շենքը
Երևանում



Երևան. «Հաղթանակ» կամուրջը և կոնյակի գործարանը



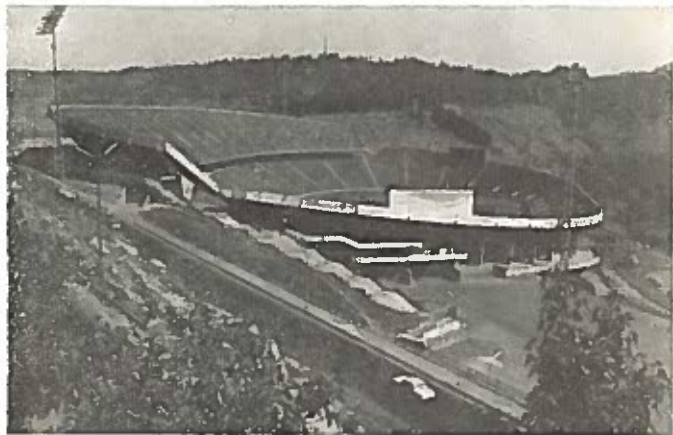
Երևան. Վ. Ի. Լենինի հուշարձանը



Երևան. Մոսկովյան փողոցի ընդհանուր տեսքը



Սասունցի Դավթի հուշարձանը Երևանում



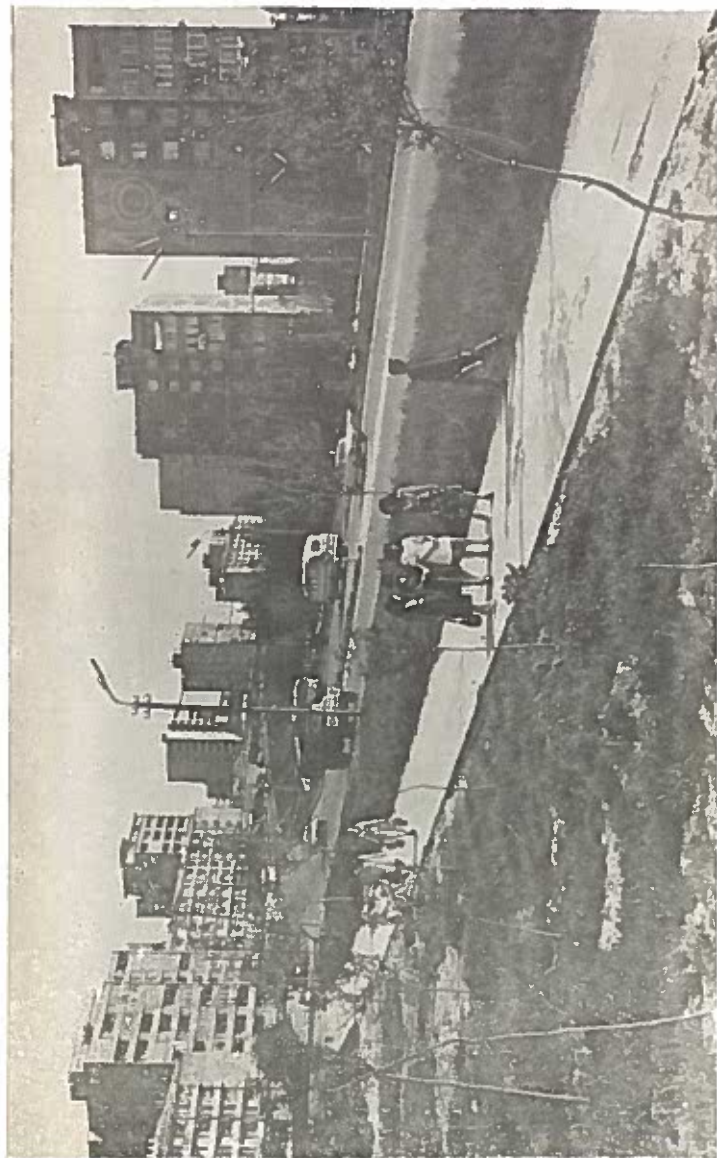
«Հրազդան» կենտրոնական մարզադաշտը Երևանում



Երևանի պետական համալսարանի կենտրոնական շենքը



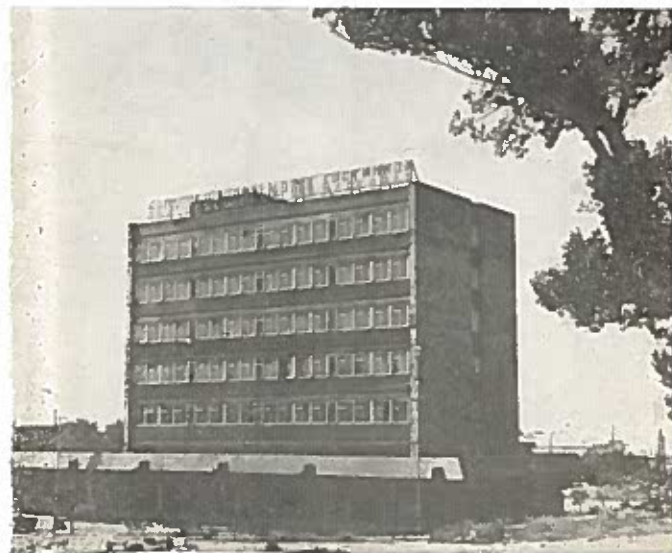
«Միսիա» կինոթատրոնի շենքը Երևանում



Նորի բնակիչ թաղամասը



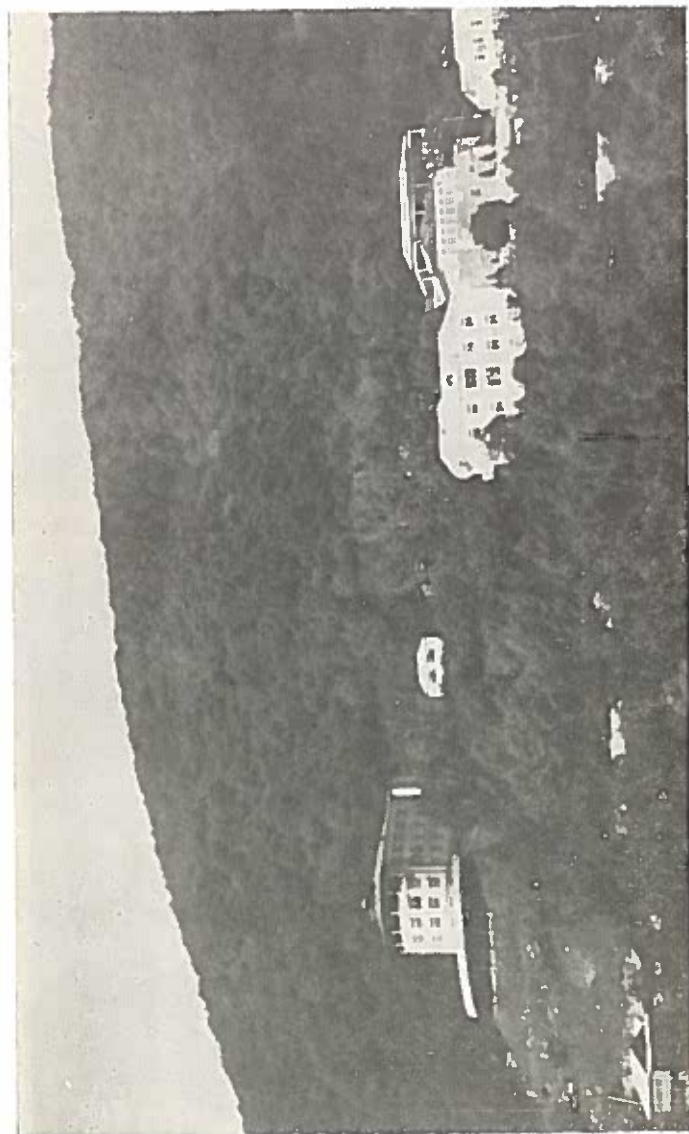
1915 թ. Եղեռնի զոհերին նվիրված հուշարձանը Երևանում



Արթիկ. Հյուրանոցի շենքը



Լենինական. Փառքի և աշխատանքի հուշարձանը



Երբովական. «Հայկական արտեկ» պիոներական ճամբարը



Էջմիածին. կենտրոնական հրապարակը



Էջմիածին. Մայր տաճար



Գիլիշան. գեղատեսիլ անկյուններից մեկը



Գորիս. Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածներին
նվիրված ազրյուր հուշարձանը



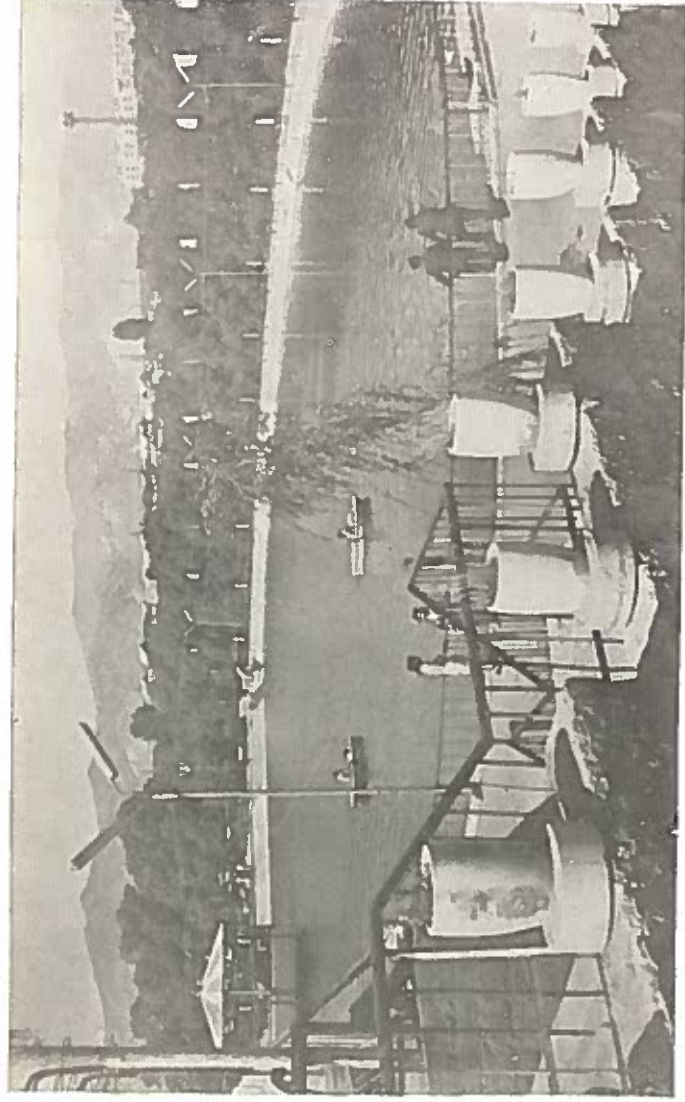
Սիսիան. սովետական կարգերի համար մղված կռիւներում
զոհվածներին նվիրված հուշարձանը



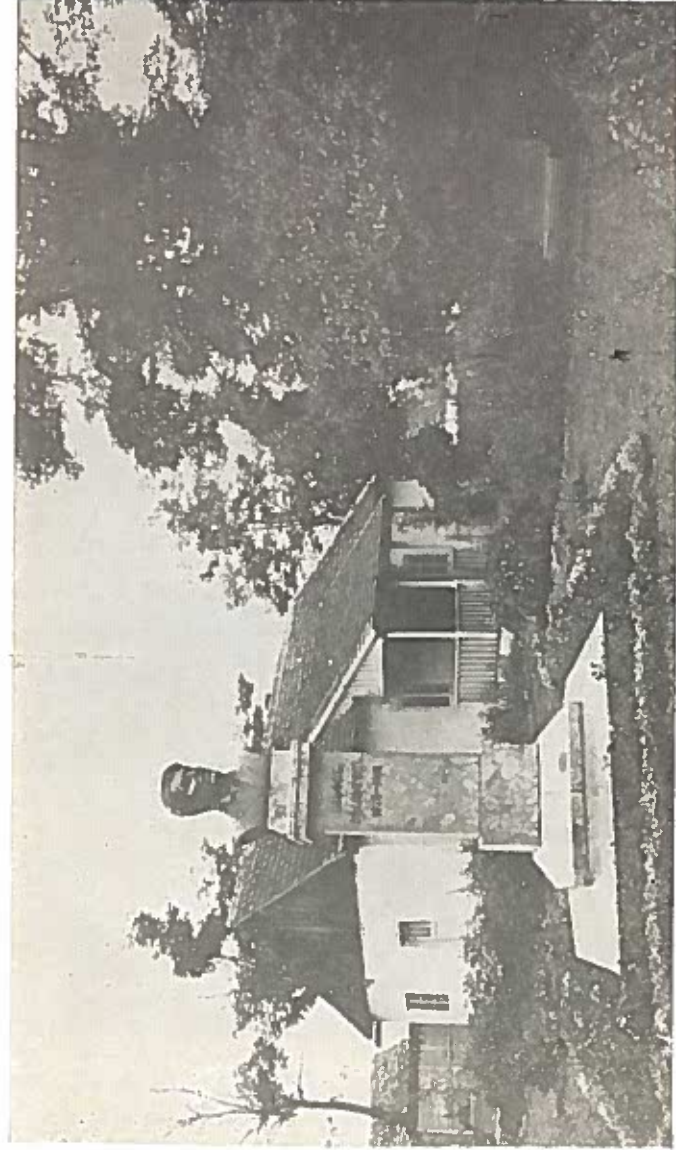
Կամու. Ազատութեան փողոցի բնդհանուր տեսքը



Վափան. կենտրոնական հրապարակը



Ապարակ, Կոլտուրայի և Հանգստի գրոսայգին



Մտերմանավան. Մտերման Եւ Դուրյանի տուն-Քանդաքանը



Ջերմուկ, առողջարանի ընդհանուր տեսքը

նակույթուն, Թև՝ կոմբինատի և թև՝ տուֆաբլոկների գործարանի աշխատանքային պրոցեսները մեքենայացված են: Դրանցում լայնորեն օգտագործվում են հատկապես լենինականում արտադրված հաստոցները:

Իր արտադրանքի ծավալով ու նշանակությամբ հանրապետական (մասամբ և համամիութենական) մասշտաբով հիշատակության արժանի ձևնարկություններից է նաև վակուումային վառարանների գործարանը, որը հաղեցված է նորագույն տեխնիկայով, և աշխատանքների մեծ մասը ավտոմատացված է:

Արդյունաբերության մեծ վերելքի շնորհիվ Արթիկը դարձել է նաև տրանսպորտային նշանակալի կենտրոն: Քաղաքը 30-ական թվականների սկզբներին երկաթուղով կապվեց Լենինականի հետ: Ներկայումս Արթիկը, մի այլ երկաթգծով, Պեմզաշենի վրայով հաղորդակցություն ունի Մարալիկ շրջկենտրոնի հետ: Քաղաքից մի ասֆալտապատ խճուղի է ձգվում դեպի Արագած և Ապարան: Բացի դրանից, բարեկարգ խճուղով միացած է Երևան—Լենինական մայրուղու հետ: Քաղաքից ճառագայթաձև դուրս են գալիս տեղական մի քանի ճանապարհներ, որոնք տանում են դեպի շրջանի գյուղերը:

Արթիկի տնտեսության կարևոր ճյուղերից մեկը կազմում է գյուղատնտեսությունը: Այստեղ կազմակերպված է դաշտավարական և անասնաբուծական պետական խոշոր տնտեսություն, որը կրում է Մոսկվայի անունը: Տնտեսության արտադրած գյուղատնտեսական մթերքների մեծ մասն սպառվում է տեղում:

Իր բնակչության թվով Արթիկը XIX դ. երկրորդ կեսին Հայաստանի մարդաշատ բնակավայրերից էր: Վիճակագրական աղբյուրների համաձայն այն 1865-ին ուներ 2,359 բնակիչ, իսկ 1897-ին՝ 2,950, որոնց հիմնական զանգվածները ներգաղթ էին կատարել Ադրիանապոլսի պայմանագրով՝ 1929—30 թվականներին, էրզրուից և Կարսից: Սակայն նրա բնակչությունը կտրուկ կերպով ավելանում է սովետական ժամանակաշրջանում, Հայրենական մեծ պատերազմից հետո՝ կապված արդյունաբերության արագաթմափ զարգացման

հետ: Գրեթե միատարր հայաբնակ քաղաք է Արթիկը: Նրա բնակչությունը բաղկացած է բանվորներից, ինժեներատեխնիկական աշխատողներից, սովորողներից, լուսավորության ու սպասարկման բնագավառի աշխատողներից և այլ զբաղմունքի տեր մարդկանցից:

Բարվոք վիճակում է գտնվում քաղաքի բնակչության բուժօգնության ու առողջապահության գործը: 1973 թ. քաղաքում գործում էին 5 մսուր-մանկապարտեզներ: Արթիկի երիտասարդությունն սպորտասեր է: Այստեղ զանգվածորեն հանձնում են ՊԱՊ համալիրի նորմաները:

Քաղաքն ունի ջրմուղ-կոյուղի: Նրա խմելու ջուրը բերված է Մանթաշի ձորի աղբյուրներից՝ 15 կմ հեռավորությունից: Բնակիչները մի քանի տարի է, ինչ օգտվում են բնական վառվող գազից, որը հսկայական փոփոխություններ է մըտցրել ներքին կյանքում: Դեռևս 1966-ի տվյալներով Արթիկի պետական տների 85,5 տոկոսը ուներ ջրմուղի ջուր, 89,5 տոկոսը օգտվում էր կոյուղուց, իսկ 93,9 տոկոսը՝ վառվող գազից: Այդ տեսակետից նոր կառուցված շենքերը «100 տոկոսանոց» են, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել:

Քաղաքի գլխավոր հատակագիծը կազմել է «Հայպետնախագիծ» ինստիտուտը և հաստատվել 1963-ին (մայիսի 23) ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի կողմից: Հետագայում կատարվել են վերահատակագծման որոշ աշխատանքներ ու ճշտումներ, սակայն առանց գլխավոր հատակագծի հիմնական դրույթները խախտելու: Ըստ գլխավոր հատակագծի, քաղաքի տարածքը կազմում է մոտ 400 հեկտար: Ուղիղ ձգվող փողոցներն իրար հետ հատվում են ուղղանկյան տակ: Շենքերը մինչև վերջին տարիներս 3—5 հարկանի էին, իսկ այժմ հիմնականում կառուցվում են բազմահարկ: Քաղաքն ամբողջապես տուֆակերտ է, վարդագույն քաղաք բառի իսկական իմաստով: Փողոցները ծառազարդ են: Ավանդույթի ուժ է ստացել Արթիկի և Վրացական ՍՍՀ Ախալքալաք քաղաքի միջև եղած սերտ բարեկամությունը: Այդ բարեկամությունը խորհրդանշված է Արթիկի նորաստեղծ զբոսայգով, որտեղ կանգնեցված են ե. Աբովյանի ու Ռուսթավելու հուշարձանները, և Ախալքալաքում կերտված աղբյուր-հուշար-

ձանով: Քաղաքի ներսում և քաղաքի ու քարհանքների տեղամասերի միջև կա ավտոբուսային մշտական երթևեկություն:

Կառուցվել և կառուցվում են դպրոցական, հիվանդանոցային, վարչական, կուլտուր-լուսավորական շենքեր: Սակայն ամենից շատ կառուցվում են բնակելի տներ՝ հարմարավետ բնակարաններով: 1965—1975 թթ. յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով կառուցվել ու շահագործման է հանձնվել 10—12 հազար քառ. մ բնակելի տարածություն:

Քաղաքում կան ճաշարաններ, սրճարաններ, ռեստորան, հյուրանոց, երկու բաղնիք, վնասնորոգման արհեստանոցներ, վարսավիրանոցներ, քիմիական մաքրման կետ, կարի ու կոշիկի արհեստանոցներ և այլն:

Հանրապետության մյուս քաղաքների նման Արթիկում ևս բնակչության մոտ մեկ երրորդը կազմում են սովորողները: 1972—73 ուս. տարում այստեղ կային հանրակրթական 6 դպրոց, ինդուստրիալ-շինարարական տեխնիկում, գիշերօթիկ դպրոց, պրոֆտեխնիկական ուսումնարան, երաժշտական դպրոց: Քաղաքում գործում են երկու ակումբներ, որոնց կից կազմակերպված են ինքնագործ խմբակներ: Բնակչության սիրած կոլեկտիվներից է հատկապես ժողովրդական թատրոնը, որի խաղացանկը բաղկացած է դասական ու ժամանակակից դրամատուրգների երկերից: Քաղաքում գործում են երկու կինոթատրոններ, երկու դրադրան, որոնք ունեն տասնյակ հազար կտոր դիրք, չհաշված դպրոցական և հիմնարկային գրադարանները: 1930 թվականից առ այսօր Արթիկում հրատարակվում է կուսակցության շրջանային կոմիտեի և շրջանային սովետի գործադիր կոմիտեի օրգան «Լեռնագործ» երկօրյա թերթը:

Արթիկի հետագա զարգացումն առաջին հերթին պայմանավորված է տուֆի հանույթի ու մշակմանը ընդլայնման հետ: Առանձնապես մեծ ծավալ է ստանալու երեսպատման համար օգտագործվող սալիկների արտադրությունը: Իսկ դու հնարավորություն կտա ավելի ընդլայնել վարդագույն տուֆի

տարածման աշխարհագրական սահմանները և՛ հանրապետությունում, և՛ Միության մեջ, և՛ արտասահմանում:

Արթիկում, ըստ բնթացիկ հնգամյա պլանի, ստեղծվելու են արդյունաբերական երկու նոր ձեռնարկություն:

ԱՐՏԱՇԱՏ

Հանրապետական ենթակայության Արտաշատ քաղաքը համանուն վարչական շրջանի կենտրոնն է և գտնվում է Երևանից հարավ-արևելք, 29—30 կմ հեռավորության վրա, Արարատյան դաշտի հարավ-արևելյան հատվածում, Աղատ գետի ձախ կողմում: Քաղաքը փոխած է հարթավայրում, շորու կողմից շրջապատված խաղողի ու պտղատու այգիներով և բանջարանոցներով: Նրա կլիմայական պայմանները խիստ ցամաքային են, բնորոշվում են տեղումների սակավությամբ, ամառվա ու ձմեռվա և ցերեկվա ու գիշերվա օդի բարեխառնությունների մեծ տատանումներով: Այստեղ տարվա տեղումների քանակը 200—235 մմ-ից չի անցնում, հուլիս-օգոստոս ամիսների օդի միջին բարեխառնությունը 20—26° է, հունվարյան միջինը՝ —6°: Օդի առավելագույն բարեխառնությունը +41 աստիճանից վեր է բարձրացել, իսկ նվազագույնը իջել է մինչև —32°: Արտաշատից բավական հեռու արևելքով հոսում է Վեդի գետը, իսկ արևմուտքով, քաղաքին մոտ՝ Աղատ գետը: Դրանք երկուսն էլ սկիզբ են առնում Գեղամա լեռների լանջերից և Արաքսի մեջ թափվում ձախ կողմից: Աղատից բացի, Արտաշատի շրային տեղական ռեսուրսներից են ստորգետնյա ջրերը, որոնց մակարդակը, բանջարանոցների ոռոգման հետևանքով, այնքան բարձրացել է, որ նույնիսկ ճահճացման վտանգ է ներկայացնում: Արտաշատի ու նրա շրջակայքի հողը բարեբեր է: Քաղաքից 3 կմ հարավ-արևելք կան կավի պաշարներ:

Արտաշատի նախկին անունը Ղամարլու էր, որ ժողովրդական ստուգաբանության համաձայն նշանակում է «լուս-

ընկա»: Ժողովուրդն այդ անունը ստուգաբանում է նաև յուրովի. իբր այն բաղկացած է «կամար» բառից (=кoмap, «մոծակ» և «լու» մասնիկից (որ միասին իբր նշանակում է մոծականոց, մոծակի տեղ): Իսկ նրա մյուս՝ Արտաշատ անունը ծագել է Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր Արտաշես Առաջինի անունից, որը հորովիրապ վանքի մոտ II դ. (մ. թ. ա.) հիմնադրել էր իր անունը կրող Հայաստանի հայտնի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Արտաշատը:

Արտաշատը, ընդհուպ մինչև մ. թ. V դարի կեսերը, որոշ ընդհատումներով, Հայաստանի մայրաքաղաքն էր, մարդաշատ մի քաղաք, որի համբավը դուրս էր գալիս Հայաստանի սահմաններից: Այն արհեստագործության, առևտրի, հելլենիստական մշակույթի խոշոր կենտրոն էր, քարավանային ճանապարհների հանգույց, երկրի քաղաքական կյանքի օրրան: V դարից Արտաշատը աստիճանաբար անշուքանալով իսլամական վերացավ պատմական ասպարեզից, իսկ նրան անմիջականորեն փոխարինած Դվին մայրաքաղաքն էլ, որ հիմնադրվել էր մ. թ. IV դ. 30-ական թվականներին, իր գոյությունը պահպանեց մինչև XIV դարը: Թուրքական ցեղերի և պարսկա-թուրքական տիրապետության շրջանում (XIV—XIX դդ.) ոչ միայն վաղեմի Արտաշատի ու Դվինի շրջակայքում, այլև ամբողջ Արարատյան դաշտում, բացառյալ Երևանի խանության կենտրոն Երևանի, քաղաքներ չէին մնացել: Արևելյան քոչվոր ցեղերի հաճախակի հարձակումների և հետամնաց բռնապետությունների ավերում ու տնտեսական անկում բերող ծանր լուծը բացառում էին քաղաքների առկայությունը, քաղաքային կյանքի զարգացումն ընդհանրապես:

Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու ժամանակ՝ XIX դարի առաջին քառորդի վերջերին, Արարատյան դաշտի տասնյակ գյուղերի նման Ղամարլուն էլ ամայի ու անմարդաբնակ էր: Այստեղ փաստորեն նոր գյուղ հիմնադրեցին 1828—1829 թթ. Իրանից ներգաղթող հայերը: Այդ նույն դարի վերջերին և XX դ. սկզբներին Ղամարլուն տնտեսապես բավական առաջադիմել էր և դարձել խոշոր գյուղ, նշանակա-

լի զարգացում էին ստացել այգեգործությունը, բամբակա-
գործությունը, գինեգործությունը: Սակայն առաջին համաշ-
խարհային պատերազմի և դաշնակցականների տիրապետու-
թյան տարիներին գյուղի տնտեսական կյանքը կատարյալ
անկման էր հասել՝ ոռոգիչ առուները խափանվել էին, այ-
գիներն ու դաշտերը մեծ մասամբ ամայացել և մնացել ան-
մշակ: Ահա այդպիսի խղճուկ վիճակում նա ոտք դրեց իր
պատմության նորագույն դարաշրջանը:

1920—1930 թթ. Ղամարլուն մտնում էր Երևանի գավա-
ռի մեջ, իսկ նրբ դավառները վերացվեցին, 1930 թ. նոյեմ-
բերի 29-ին հանրապետության մյուս վարչական շրջանների
հետ միասին կազմվեց նաև Ղամարլուի շրջանը՝ Ղամարլու
կենտրոնով: Ղամարլուի շրջանն այդ ժամանակ իր մեջ
ընդգրկում էր բավական մեծ տարածք՝ այժմյան Արտաշա-
տի շրջանից բացի նաև՝ Զանգիբադի (Մասիսի), Շահում-
յանի շրջանները և նորագավիթ ու Զարբախ գյուղերը: Հի-
տադասում նույն տարածքում կազմվեցին նոր շրջաններ,
իսկ բուն Ղամարլուի շրջանն էլ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի
նախագահության 1945 թ. սեպտեմբերի 4-ի հրամանագրով
կոչվեց Արտաշատի շրջան՝ Արտաշատ կենտրոնով: Վերջինս
հրամանագրով 1946-ին դարձավ քաղաքատիպ ավան,
1962-ին՝ շրջանային ենթակայության, իսկ հետո՝ հանրա-
պետական ենթակայության քաղաք: Հանրապետության
մյուս նոր քաղաքների նման Արտաշատի կրած այդ փոփո-
խությունն էլ առաջին հերթին արդյունք էր նրա տնտեսական
ու մշակութային կյանքի արագ առաջադիմության:

Սովետական տարիներին Արտաշատը դարձել է Սովե-
տական Հայաստանի սննդի և թեթև արդյունաբերության
նշանակալի կենտրոններից: Նրա արդյունաբերությունը ընդ-
հանրապես ունի գյուղատնտեսական մթերքների վերա-
մշակման և գյուղատնտեսական սարքերի ու մեքենաների
արտադրության թեքում: Եթե մինչև Հայաստանում սովե-
տական կարգերը Արտաշատում կար միայն մի խղճուկ գինե-
գործարան, որը տարեկան կարող էր վերամշակել մինչև
300 տոննա խաղող, ապա սովետական ժամանակաշրջանում,
հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, Արտա-
շատում ստեղծվեցին ավելի քան մեկ տասնյակ արդյունաբե-

րական ձեռնարկություններ՝ սննդի ու թեթև արդյունա-
բերության գործարաններ ու ֆաբրիկաներ: Նրա
արդյունաբերությունը ներկայացված է այնպիսի ձեռ-
նարկություններով, ինչպիսիք են՝ գործիքաշինական
գործարանը (1954), որ արտադրում է մամլակներ,
գյուղատնտեսական մեքենաներ, կաթնատնտեսության հա-
մար սարքեր, գինու և պահածոների գործարանները, պտղի
ու կենցաղսպասարկման, տրիկոտաժամանվածքային կոմբի-
նատները, կահույքի ֆաբրիկան, շրջանային տպարանը,
հացի գործարանը, կերամիկական իրերի գործարանը և այլ
ձեռնարկություններ: Քաղաքի արդյունաբերական արտա-
դրանքը 1946 թվականի նկատմամբ 1966-ին աճել էր ավելի
քան 10 անգամ, իսկ 1975-ին՝ մոտ 13 անգամ, թեպետև
բամբակի մշակությունը հանելու պատճառով 60-ական թվա-
կանների վերջերին վերացվեց նրա բամբակազտիչ գործա-
րանը: Արագորեն ընդլայնվում են հատկապես դինու և սլա-
հածոների գործարանները, որոնք արդեն դարձել են Սո-
վետական Հայաստանի այդ կարգի առաջավոր ձեռնարկու-
թյուններից: Գյուղատնտեսական առատ հուժքը (խաղող,
պտուղներ, բանջարեղեն, անասնապահական մթերքներ)
և որակյալ կավի առկայությունը մյուս նպաստավոր պայ-
մանների հետ միասին հիմք են ծառայում Արտաշատի ար-
դյունաբերության հետագա զարգացման համար: ՀՍՍՀ մյուս
քաղաքների արդյունաբերության նման հանրապետական և
համաանդրկովկասյան միասնական էլեկտրացանցի ստեղ-
ծումը կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև Արտաշատի
արդյունաբերությունը էլեկտրաէներգիայով ապահովելու
համար: Եթե նախկինում նրա արդյունաբերությունը սըն-
վում էր միայն տեղական հիդրոէլեկտրակայանով (որ շարք
է մտել 1925 թ. հունիսի 25-ին), ապա այժմ նրա էլեկտրա-
էներգիայի հիմնական մասն ստացվում է Երևանից (Զովա-
շենի հիդրոէլեկտրակայանի հզորությունն ընդամենը 1,52
հազ. կիլովատ է և ի վիճակի չէ բավարարել Արտաշատի
զարգացող արդյունաբերությանը):

Արտաշատը երկաթուղային կայարան է Երևան—Բաքու երկաթուղու վրա, որի Երևան—Ջուլֆա հատվածը շարք է մտել դեռ 1906 թվականից։ Արտաշատով է անցնում Երևան—Նախիջևան խճուղին, որի մի ճյուղը Երասխա կայարանում բաժանվելով դիմում է դեպի Եղեգնաձոր, Սիսիան, Գորիս և Ղափան։ Հարթավայրում գտնվող Արտաշատից հառապայթած հուրս են գալիս տեղական մոտ 10 ճանապարհներ, որոնք նույնպես լայն են ու ասֆալտապատ և շրջկենտրոնը կապում են տասնյակ գյուղերի հետ։

Արտաշատն ինտենսիվ զարգացած գյուղատնտեսության կենտրոն է։ Այստեղ առանձնապես բարձր զարգացում են ստացել խաղողագործությունը, պտղարուծությունն ու բանջարաբուծությունը։ Հողերն արգավանդ են և ոռոգման ու արհեստական պարարտացման դեպքում տալիս են վայուն, ոեկորդային բերք։ Քաղաքն ու շրջակայքն ունեն արհեստական ոռոգման խիտ ցանց։ Ոռոգման համար նախկինում եթե միայն Աղատ գետի ջուրն էր օգտագործվում, ապա այժմ հիմնական աղբյուր է ծառայում 1935 թ. հանված Արտաշատի մեծ ջրանցքը, որն անցնում է քաղաքից ընդամենը 5—6 կմ հյուսիսով։

Քաղաքում գոյություն ունեն երկու հզոր կոլտնտեսություն և մեկ տեկարան։ Կոլտնտեսություններից մեկը, որ կրում է Մոսկվայի անունը, իր տրամադրության տակ ունի 797 հեկտար հողային տարածություն, իսկ մյուսը Միլլանի անվան կոլտնտեսությունն է՝ 628 հեկտար հողային տարածությամբ։ Երկու կոլտնտեսությունների և կոլտնտեսականների (107 հեկտարը կազմում են կոլտնտեսականների տնտեսներ՝ հողերը) հիմնական ղրաղմունքը խաղողագործությունն է, պտղարուծությունը, բանջարաբուծությունը և մասամբ՝ անասնաբուծությունն ու թռչնաբուծությունը։ Հանրային տնտեսությունների աշխատանքների հիմնական մասը մեքենայացված է և վարվում է ժամանակակից ագրոտեխնիկական կանոնների կիրառմամբ։ Քաղաքի ու շրջակայքի հանրային տնտեսությունները ապրանքային բնույթի են և մեծ քանակությամբ մթերքներ են տալիս տեղի վերամշա-

կող արդյունաբերական ձեռնարկություններին, իսկ մի մասն էլ հանում վաճառքի։

Ինչպես ասվեց, Արտաշատ—Ղամարլուտ XIX դ. սկզբներին ամայի էր և բնակեցվեց 1828—29 թթ. Իրանից՝ Սալմաստի ու Նոյի շրջաններից ներգաղթած հայերով։ Այստեղ բնակություն են հաստատել նաև մեր ժամանակներում տարբև երկրներից Սովետական Հայաստան հայրենադարձված բազմաթիվ բնակիչներ։ Քաղաքի բնակչության բնական աճը բավական բարձր է։ Քաղաքի բնակչության հիմնական զանգվածները կազմում են բանվոր-ծառայողները և գյուղացիները։

Լավ հիմքերի վրա է դրված արտաշատցիների առողջապահության ու բուժսպասարկման գործը։ Արտաշատում մեծ ուշադրություն է դարձվում ֆիզկուլտուրայի և սպորտի վրա։ Քաղաքն ունի իր մարզադաշտը, որտեղ հաճախ մրցումներ ու մարզական պարապմունքներ են անցկացնում նաև Երևանի թիմերը (հատկապես՝ ֆուտբոլային)։

Արտաշատն ունի բավարար կոմունալ պայմաններ։ Նրա առաջին ջրմուղը (30 կմ երկարություն) կառուցվել է 1938—39 թթ. և սկիզբ է առնում Գառնիի սառնորակ աղբյուրներից։ Այդ ջրմուղը վայրկյանում տալիս է 200 լիտր խմելու սառնորակ ջուր, որը ժամանակակից նորմաներով կարող է բավարարել 25 հազար բնակչի։ Կոյուղին անցկացվել է ավելի ուշ՝ 1953—64 թթ. (13 կմ երկարությամբ) և 1966-ին (7 կմ երկարությամբ)։ Այժմ քաղաքի կոյուղու գծի երկարությունը 20 կմ-ից անցնում է։ Այնուամենայնիվ մեծ տարածության վրա փռված քաղաքի և՛ պետական, և՛ հատկապես մասնավոր շենքերի 50 տոկոսից պակասն է ապահովված ջրմուղով ու կոյուղով։ Նույն վիճակում է և գազիֆիկացումը, թեև հիմնական ուղիների անցկացումը ավարտվել է տակավին 1966-ին։

Արտաշատի առաջին գլխավոր հատակագիծը, որ կազմված էր «Հայպետնախագծի» կողմից 1939-ին, 6.000 բնակչի համար, ուժի մեջ էր մնացել մինչև 60-ական թվականները։ 1965-ին կազմվում է նոր գլխավոր հատակագիծ, ըստ որի 1980 թվականին, բուն քաղաքից բացի, նրա կարմիր գծի մեջ էր առնվում Շահումյան, Ն. Ղամարլու և Ոստան գյուղերը։ ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետը սակայն չհաս-

տատեց այդ հատակագիծը, գյուղատնտեսական այդ ընտիր տարածությունները խնայելու համար առաջարկեց քաղաքի շրջագծից հանել Ոստան ու Ն. Ղամարլու գյուղերը: Հանրապետության Մինիստրների սովետի այդ միանգամայն արդարացի պահանջները հաշվի առնվեցին քաղաքի նոր գործող զինավոր հատակագիծը կազմելիս: Քաղաքը փոխված է մոտ 3 կմ երկարության և 2 կմ լայնության հարթավայրում: Նրա տների ղգալի մասը հին է և, ունենալով փոքրիկ այգիներ ու բանջարանոցներ, կառուցված են անսխտեմ, բայց իրարից որոշակի հեռավորության վրա: Իսկ պետական շինարարությունը խստորեն կատարվում է գործող հատակագծի հիման վրա: Տարիներ առաջ կառուցված պետական տները 3—5 հարկանի են, իսկ այժմ կառուցվում են ավելի բազմահարկ շենքեր: Քաղաքում հսկայական կապիտալ ներդրումներ են կատարվել: Միայն 1972-ին քաղաքում կատարվել է 6,5 միլիոն ռուբլու կապիտալ շինարարություն: Դրա մեծ մասը բաժին է ընկնում բնակարանային շինարարությանը: 1961—65 թթ. կառուցվել ու շահագործման է հանձնվել մոտ 12 հազ. քառ. մետր բնակելի տարածություն, որը կազմում էր 1966-ին քաղաքի ունեցած ամբողջ բնակարանային ֆոնդի ավելի քան 25 տոկոսը: 1970 թվականից ի վեր յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով քաղաքում շահագործման է հանձնվում մոտ 2.500 քառ. մ բնակելի տարածություն (պետականը, կոոպերատիվը և անհատականը միասին վերցրած):

Քաղաքն ունի ճաշարաններ, ռեստորան, սրճարան, հանրախանութ և այլ կարգի մի շարք խանութներ, կոլտնտեսային շուկա, վերանորոգման արհեստանոցներ, սպասարկման ղանադան կետեր և այլն:

1972—73 ուս. տարում քաղաքում գործում էին 5 միջնակարգ դպրոց՝ ավելի քան 3.000 սովորողներով, երաժշտական դպրոց, մշակույթի պալատ և մի քանի ակումբներ, 4 գրադարան, «Արաքս» կինոթատրոն, պետական թատրոն և մշակույթի այլ օբյեկտներ: 1930 թ. լույս է տեսնում կուսակցության շրջանային կոմիտեի և շրջսովետի գործկոմի օրգան «Արտաշատ» եռօրյա լրագիրը:

Արտաշատի տնտեսական զարգացումը ընթացիկ հնգամ-

յակում շարունակվելու է շթուացող թափով. ավելի են ընդարձակվելու և վերազինվելու ու նոր արտադրամասերով համալրվելու նրա գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Դրանցից բացի, կառուցվելու ու շարք է մտնելու արդյունաբերական մի նոր՝ տեքստիլ գալանտերիայի ձեռնարկությունը, որի աշխատողների մեծագույն մասը կազմելու են կանայք:

ԳՈՐԻՍ

Գորիսը պատկանում է Սովետական Հայաստանի այն փոքրաթիվ քաղաքների շարքին, որոնք այդ կողումն ստացել էին նախասովետական շրջանում՝ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո կատարված վարչական վերափոխությունների հետևանքով:

Հանրապետական ենթակայության այս քաղաքը գտնվում է Սովետական Հայաստանի հարավ-արևելյան կողմում, Որոտան գետի ձախակողմյան վտակ Գորիս գետակի ափերին, ծովի մակարդակից մոտ 1.400 մ բարձրության վրա: Քաղաքի տարածքը չորս կողմից շրջապատված է լեռներով, որոնք արևելքում քաղաքը սահմանագծում են Տեղի, իսկ արևմուտքում՝ Ծոսկատար արգավանդ սարահարթերից: Գետի հովտում գտնվող քաղաքն իջնող զառիթափ լեռնալանջերը մասամբ պատած են անտառներով, իսկ մասամբ էլ՝ խոտի կանաչ թավիշով: Քաղաքի արևելյան ու հյուսիս-արևելյան կողմում լեռնատեսակները քայքայվելով առաջացրել են բնական բազմաթիվ հսկա սյուն-կոթողներ, որոնք հաճախ իրենց կատարին ունեն քարե «գդակներ» և զարմանահրաշ պատկեր են ներկայացնում: Բուն քաղաքի տարածքը նույնպես ունի բավական մեծ թեքություն և խիստ կտրտված ռելիեֆ:

Գորիսի կլիման մեղմ բարեխառն է, տարվա բոլոր եղանակներին՝ չափավոր խոնավ: Օդի տարեկան միջին բարեխառնությունն այստեղ 8—10° է, միջին հուլիսյանը՝ 19°, հունվարյանը՝ —2°, բացարձակ առավելագույնը՝ +33°, բացարձակ նվազագույնը՝ —27°, իսկ տարեկան տեղումներ

քանակը հասնում է 700—800 մմ-ի, որի մեծ մասը թափվում է զարնան ամիսներին։ Քաղաքում ձնածածկը տևում է երկու ամիս։ Այստեղ տարվա բոլոր եղանակներն էլ հաճելի ու առողջարար են մարդու համար. ամառը զով է, ձմեռը՝ համեմատաբար տաք, գարունը՝ ծաղկաշատ ու դուրեկան, իսկ աշունը՝ թավշյա ու մրգառատ։

Գորիսի երկաթնուղ արընթաց հոսում է Որոտանի փոքրիկ վտակներից մեկը՝ Գորիս գետը, որը քաղաքի ծայրում առաջացնում է մի քանի փոքրիկ ջրվեժներ։ Զրմուղով ստացվող ջրից բացի, Գորիսում բխում են մի քանի սառնորակ աղբյուրներ, որոնք նույնպես պիտանի են խմելու համար։

Գեղատեսիլ բնությունը, բարենպաստ կլիմայական պայմանները, սառնորակ ջրերը՝ Գորիսը դարձնում են հանրապետության լավագույն ամառանոցներից մեկը։

Քաղաքի շրջակայքում կան բնական շինանյութերի զգալի պաշարներ՝ բազալտներ, անդեզիտաբազալտներ, հրաբխային խարամ, կրաքար, որի բազալի վրա աշխատում է քաղաքի կրի գործարանը։

Գորիսի անունը չի ստուգաբանվում։ Ժողովուրդն այն երբեմն բխեցնում է ռուսերեն «гора» (լեռ) բառից, որ սխալ է։ Քաղաքի անունը տարբեր հեղինակների մոտ հիշատակվում է բաղմաթիվ աղավաղված ձևերով (Գերուսի, Գորուս, Կորես, Կյորիս, Կյուրուս և այլն), նույնիսկ այն աստիճան, որ Բակունցի հերոսներից մեկը իրեն իրավունք է վերապահել քաղաքը կոչել իր հորինած ձևով՝ Կյորես, պնդելով, թե ամենից ճիշտն այդ է։

Գորիս քաղաքի տեղում մի անշուք բնակավայր է եղել հնագույն ժամանակներից։ Թերևս մարդն այստեղ բնակություն է հաստատել քարեդարյան ժամանակներից. մի բան հաստատ է, որ այժմյան Գորիսի արևելյան մասում, Գորիս գետի ձախ ափին բնակավայր է գոյություն ունեցել դեռևս միջին դարերում։ Ամենայն հավանականությամբ այն եղել է XIII դ. պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած Գորու և Գորայք գյուղերից մեկը։ Այնուհետև հայտնի է, որ այստեղ հետագայում՝ XVII—XVIII դարերում հաստատվել էին Մելիք-Հյուսեինյանները։ Սակայն մինչև XIX դարը Գորիսը ոչնչով չի նշանավորվում։ Նրա զգալի առաջադիմու-

թյունն սկսվում է միայն այդ դարի 70-ական թվականներից, երբ ցարական վարչական նոր բաժանմամբ Գորիսը դարձվեց Նիշավնետուպոլի նահանգի Զանգեզուրի ընդարձակ գավառի կենտրոնը։ Սակայն Գորիս հին գյուղը, որի տների մեծագույն մասը բնական քարայրներ էին (հարմարեցված բնակության համար), չէր կարող բավարարել գավառի կենտրոնի պահանջները։ Ուստի, ի տարբերություն Անդրկովկասի ցարական մյուս գավառական կենտրոնների, Գորիսը կառուցվեց միանգամայն նոր ձևով և նոր տեղում, Գորիս գետի աջ կողմում, հին Գորիս գյուղի դիմաց։ Քաղաքը հիմնադրվել է Ստարացկի գավառապետի նախաձեռնությամբ, Մանուշար-բեկ Մելիք—Հյուսեինյանի խորհրդով և գերմանացի ճարտարապետի կազմած նախագծով, 1876 թվականին։ Նոր հիմնադրված այդ քաղաքի զարգացման հեռանկարները, սակայն, շատ սահմանափակ էին։ Նա հիմնականում ուներ ոչ թե տնտեսական կենտրոնի նշանակություն, այլ՝ վարչառատիկանական ֆունկցիաներ։ Այնուամենայնիվ, XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Գորիսը և՛ տնտեսական, և՛ մշակութային առումով բավական առաջադիմել էր, բավական ընդարձակվել և դարձել համեմատաբար մարդաշատ։ Հարևան գյուղերի բնակիչներից բացի, նորահիմն քաղաքում բնակություն հաստատեցին բավական թվով առևտրականներ, արհեստավորներ, վաճառականներ։ Նրա տնտեսական կյանքի մասնակի աշխուժացմանը նպաստում էին Ղափանի և Սիսիանի կողմերից դեպի Շուշի ու Նվլախ տանող ճանապարհները։ Գորիսում կազմակերպվում էր կիրականորյա շուկա, նա ուներ նաև ծածկած շուկա, որտեղ հիմնականում վաճառվում էին Ռուսաստանից բերված զանազան ապրանքներ, հատկապես՝ գործվածքներ։ Քաղաքում գործում էին մի քանի արհեստանոցներ և տնայնագործական մանր ձեռնարկություններ, լիմոնադի ու կոճակի գործարաններ, «Սասուն» տպարանը, պետական տարրական մեկ դպրոց, մասնավոր ուսումնարաններ, որոնք գրաճանաչություն էին ստվորեցնում փոքրերին (բնակչության մոտ 16 տղոսը XX դ. սկզբներին գրագետ էր)։ Բնակչությունը, սակայն, զանգվածորեն զբաղվում էր երկրագործությամբ, ու մասամբ էլ՝ այգեգործությամբ ու անասնապահությամբ։ Քա-

ղաքը կառուցվել էր շախմատաձև հատակադժով, տները 1—1 1/2 հարկանի էին՝ այգիներով ու բանջարանոցներով, շքամուտքով սովորաբար ուղղված դեպի բակի կողմը: Քաղաքը զուրկ էր տարրական կոմունալ պայմաններից, ողորմելի դրության մեջ էր բնակչության առողջապահության վիճակը: Այդպիսին էր գավառական փոքրիկ քաղաք Գորիսը նախասովետական շրջանում: Դաշնակցականների տիրապետության տարիներին Գորիսը մեծ հարված ստացավ: Այն սովետական ժամանակաշրջանը ոտք դրեց տնտեսապես միանգամայն քայքայված վիճակում:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո Գորիսը մինչև գավառների վերացումը Զանգեզուրի գավառի և նրա կազմի մեջ մտնող Գորիսի շրջանի կենտրոնն էր, իսկ 1930 թվականից՝ Գորիսի վարչական շրջանի կենտրոնը: Սովետական տարիներին հանրապետության կառավարության և Գերագույն սովետի հրամանագրերով Գորիսը երկու անգամ (1924 և 1938 թթ.) հաստատվել է իբրև քաղաք:

Սովետական ժամանակաշրջանում, ընդամենը մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում, Գորիսն այդ խղճով վիճակից վերածվում է ժամանակակից արդյունաբերական նշանակալի կենտրոնի: Այստեղ մեկը մյուսի ետևից շարք են մտնում մեքենաշինական, թեթև, սննդի, շինանյութերի արդյունաբերության մի ամբողջ շարք ձեռնարկություններ, որոնք հիմք դարձան նաև քաղաքի ընդհանուր առաջադիմության համար: Այժմ քաղաքում գործող արդյունաբերական ձեռնարկություններից են՝ միկրոէլեկտրաշարժիչների, ավտովերանորոգման գործարանները (վերջինս իբրև միասնիկական գործարան կառուցվել էր 1946-ին), տրիկոտաժի և գորգագործական ֆաբրիկաները, տեղարդկոմբինատը, կենցաղսպասարկման կոմբինատը, հացի ու գարեջրի գործարանները, շրջանային տպարանը, ինկուբատորային կայանը և այլ ձեռնարկություններ: Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասի (միկրոէլեկտրաշարժիչների գործարան, գորգագործական և տրիկոտաժի ֆաբրիկաներ, գարեջրի ու լիմոնադի գործարան և այլն) արտադրանքն սպառվում է ոչ միայն քաղաքում ու համայնում, այլև՝ հարևան շրջաններում, հանրապետության

ու Միության տարբեր մասերում: Նրա արդյունաբերական ձեռնարկությունները մի ժամանակ էլեկտրական էներգիա էին ստանում Գորիսի ՀէԿ-ից, որը կառուցվել էր Գորիս գետի վրա դեռևս 1900 թվականին: Հետագայում այդ ՀէԿ-ը քանդվել էր, և սովետական տարիներին դրա տեղում կառուցվեց նորը, բայց նրա տված էներգիան նույնիսկ նվազագույն չափով չէր բավարարում քաղաքի կարիքները, և փաստորեն լքվեց: Այժմ Գորիսն էլեկտրական էներգիա է ստանում հանրապետության ընդհանուր էներգահամակարգից:

Թեպետև Գորիսը գտնվում է խիստ լեռնային վայրում, սակայն նա բարեկարգ խճուղիներով կապված է Ղափանի (որից գտնվում է 65 կմ հեռավորության վրա), Սիսիանի (դրա ու Եղեգնաձորի վրայով նաև Երևանի) և Ստեփանավերտի հետ: Այդ ճանապարհները գոյություն ունեն նաև նախասովետական շրջանում, բայց սովորական սայլային էին: Ի՞նչ քաղաքի տարածքում հիմնականում զբաղվում են պրտաբուծությամբ (խնձոր, կեռաս, տանձ և այլն) և բանջարաբուծությամբ (լոբի, կարտոֆիլ և այլն):

Անցյալ դարի 70-ական թվականներին, քաղաք հռչակվելու պահին, Գորիսը հաղիվ 1.000 բնակիչ ուներ, Ռուսաստանի առաջին մարդահամարի ժամանակ (1897 թ.) նրա բնակչությունը հասնում էր մոտ 2.400 մարդու: Սովետական տարիներին քաղաքի տնտեսական կյանքի բուռն զարգացման հետևանքով արագորեն ավելանում է և նրա բնակչությունը: 50 տարվա ընթացքում նրա բնակչության թիվը մեծացել էր մի քանի անգամ: Գորիսի բնակչության այժմյան աճը կարելի է յուրատեսակ ռեկորդային համարել:

Գորիսն ազգային տեսակետից միատարր քաղաք է: Նրա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում են հայերը: Այստեղ ապրում են նաև որոշ թվով ռուսներ ու այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Իբրև ամառանոցային քաղաք, ամառվա ամիսներին Գորիսի բնակչությունը զրեթե կրկնապատկվում է, չհաշված ղրոսաշրջիկները, որոնք նույնպես մեծ թիվ են կազմում: Քաղաքն ունի բուժսպասարկման համապատասխան հիմնարկներ, երկու մանկապարտեզ ու մեկ մանկամսուր, մարզադաշտ:

Գորիսի խմելու ջուրը բերված է Ակներից, որը համապա-

տասխանում է հին Վարարակ գետակին և գտնվում է քաղաքից մոտավորապես 12 կմ հյուսիս: Այդ շուրջ սառնորակ է, օրգանական նյութերից ղուրկ և խմելու համար առաջնակարգ է: Ամբողջ քաղաքն օգտվում է այդ ջրից, իսկ կոյուղուց օգտվում են քաղաքի բնակարանների մոտավորապես 60—65 տոկոսը: Քաղաքի բնակարանների ավելի քան 93 տոկոսը զազիֆիկացված է:

Գորիսը Սովետական Հայաստանի ամենագեղեցիկ քաղաքներից է, լավ պլանավորված, սանիտարահիգիենիկ առումով օրինակելի քաղաք: Նա աճել ու գեղեցկացել է սովետական շրջանում: Չնայած տեղանքը խիստ կտրտված է և մի ընդհանուր հատակագծի ենթարկելու համար բավական անհարմար, այնուամենայնիվ՝ Գորիսի փողոցները լայնահուն են և ձգվում են ուղիղ, իրար հետ հատվելով նաև ուղղանկյան տակ, Գորիսի հին մասի տները 1—1 1/2 հարկանի են, իսկ նոր շենքերը, որ ամբողջական թաղամասեր են կազմում, բազմահարկ են, կառուցված հիմնականում Արթիկի վարդազույն տուֆով: 1973 թ. Գորիսի տարածքը հասնում էր 550 հեկտարի, որի մոտ 65 տոկոսը գրավում էին զանազան կառուցվածքները: Առանձնապես նշելի են Մարքսի, Լենինի, Շահումյանի փողոցները: Ունի լավ ձևավորված մեծ հրապարակ, երեք զբոսայգի, որոնցից ամենահայտնին գտնվում է քաղաքի ուղղակի կենտրոնում: Ծարտարապետական առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում կենոթատրոնի (1956), դրամատիկական թատրոնի (1912), կուշերկոմի շենքերը, 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածներին նվիրված բազալտակերտ աղբյուր-հուշարձանը և այլն: Քաղաքն օրավուր ընդարձակվում է դեպի Վերին Շենը ձգվող հովիտը: Քաղաքում կա ավտոբուսային կանոնավոր երթևեկություն: 1966 թ. քաղաքի բնակելի ամբողջ ֆոնդը կազմում էր 80 հազ. քառ. մ: Դրանից հետո յուրաքանչյուր տարի շահագործման է հանձնվել 1.800—2.000 քառ. մ բնակելի տարածություն:

Քաղաքում լավ հիմքերի վրա է դրված քաղաքացիների սպասարկման գործը: Այստեղ գործում են տարբեր կարգի մի շարք խանութներ, կոլտնտեսային շուկա, ֆիմամաքման և սպիտակեղենի լվացման ֆաբրիկա, հասարակական սննդի

օբյեկտներ, վարսավիրանոցներ, վերանորոգման կետեր և այլն:

Գորիսը մշակույթի նշանակալի կենտրոն է: 1972—73 ուս. տարում այստեղ գործում էին հանրակրթական 6 դպրոց, որից 3-ը՝ միջնակարգ, մեկը՝ բաներիտ, իսկ 2-ը՝ 8-ամյա, գյուղատնտեսական տեխնիկում, մինչև 1958 թվականը նաև՝ մանկավարժական տեխնիկում, երաժշտական 7-ամյա դրամատիկական-քույրական-քույրական ուսումնարան: Այժմ Գորիսում է գտնվում Երեւանի խ. Արովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտի մասնաճյուղը իր մի քանի ֆակուլտետներով: Քաղաքում գործում են մշակույթի պալատ, մի քանի ակումբներ, պետական դրամատիկական թատրոն (1939-ից), կինոթատրոն, 8 գրադարան:

Գորիսում կա երկու թանգարան, որոնցից մեկը գավառագիտական-պատմական թանգարանն է, իսկ մյուսն ակադեմիկոս Գրիգոր Ակսել Բակունցի տուն-թանգարանը (Լենինի փողոցի վրա), որը բացվել է 1972 թվականին: Գավառագիտական-պատմական թանգարանը բավական հարուստ նյութեր ունի: Այն բաղկացած է հնագիտական, միջնադարյան ճարտարապետության, աղագրական, հեղափոխության, գյուղատնտեսության, արդյունաբերության և բնությանը նվիրված բաժիններից:

Գորիսում հրատարակվել են մի շարք լրագրեր՝ «Գավառ» (1910 թ.), «Խորհրդային Ջանգեղուր» (1921 թ.), «Երիտասարդ ռանչպար» (1922—23 թթ.) և այլն: Դրանցից բացի, այստեղ մշտապես հրատարակվել է գավառային, իսկ 1930 թվականից՝ շրջանային եռօրյա լրագիր, որն սկզբում կոչվում էր «Մանկալ», հետո՝ «Կարմիր ռանչպար», «Կարմիր Ջանգեղուր», իսկ 1957 թվականից՝ «Որոտան»:

Գորիսում են ծնվել Ակսել Բակունցը, Սերո Խանդադյանը, գուսան Աշոտը (Աշոտ Հայրապետի Դադալյան), սոցիալիստական աշխատանքի հերոս, պետական մրցանակի քառակի դափնեկիր, գեներալ-մայոր Համո Յուլյանը, բժիշկ, պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ Ռ. Հ. Յուլյանը և ուրիշներ:

Դիլիջան քաղաքը գտնվում է Աղստե գետի ափին, Երևանից 106 կմ, իսկ Կիրովականից 42 կմ հեռավորության վրա: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 1.300—1.330 մ է: Քաղաքը փռված է նեղ գետահովտում ու դրան հարակից անտառապատ լեռնայան շերտի ընդարձակ բացատներում՝ առաջացնելով բնական մի քանի «հարկեր», որոնք ավելի են գեղեցկացնում առանց այդ էլ այնքան գեղեցիկ համայնապատկերը: Մեղմ ու հաճելի կլիմա ունի Դիլիջանը. գարունն ախտեղ ծաղկաշատ է ու առողջարար, ամառը՝ հով ու արևոտ, աշունը՝ երկարատև ու մրգաշատ, ձմեռը՝ առանց ուժեղ սառնամանիքների: Օդի տարեկան միջին ջերմությունը 8,7° է, հունվարյանը՝ —2°, հուլիսյանը՝ 18,2°, նվաղագույնը —27°, իսկ առավելագույնը՝ 38°, Տարվա բոլոր եղանակներին օդը մաքուր է, անփոշի ու բուրումնալից, խոնավությունը՝ չափավոր, իսկ մթնոլորտային տեղումները՝ բավարար (տարեկան մոտ 600 մմ): Դիլիջանը հանրապետության ջրառատ քաղաքներից է: Նրա տարածքով է հոսում Աղստեն իր Բլզան ու Դիլիջան վտակներով, որոնց հովիտներում բխում են մի քանի աղբյուրներ: Քաղաքի շրջակայքն ամբողջապես անտառապատ է. առանձնապես տարածված ծառատեսակներից են հաճարենին, կաղնին, թխկին, կան սոճիների զգալի զանգվածներ, որոնց մի մասը տնկվել է վերջին տասնամյակների ընթացքում: Քաղաքի մոտակայքում տարածվող անտառահատվածում ստեղծվել է հանրապետության արգելավայրերից մեկը՝ Դիլիջանի արգելավայրը, որտեղ պահպանվում են կովկասյան մի քանի կենդանատեսակներ: «Ազատ տարածություն» չկա նաև քաղաքի ներսում. բանջարանոցներն ու մրգատու այգիները, գեկորատիվ ծառաշարքերը, ծաղկանոցները, զբոսայգիները և ջրավաղանները բացառում են դրա գոյությունը: Եվ միանգամայն հասկանալի է ու բանաստեղծական զեղում չեն տարբեր մասնագիտության տեր մարդկանց այն արտահայտությունները, թե Դիլիջանը «ծառ ու ծաղկի քաղաք է», «կանաչի ու արևի քաղաք», «Հայաստանի Շվեյցարիա»: Նրա այդ բնական բարենպաստությունները լրացնում է հանքային բուժիչ ջուրը, որ

ջրառատ աղբյուրների ձևով բխում է Բլզան գետի ձորում, ունի ածխաթթվա-ալկալիական, երկաթային բաղադրություն և իր բուժիչ հատկություններով ոչնչով չի դիջում «Բորժոմի» և Ֆրանսիական «Վիշշի» հանրահայտ ջրերին:

Դիլիջան անունը համեմատաբար նոր ժամանակներում է հիշատակվում, բայց և այնպես անհնար է նրա ծագումը վերջնականապես պարզաբանել: Ոմանք գտնում են, որ այն ծագել է աղբյուրանական «դելի» (կամ «դալի») = «հիմար» և «ջան»՝ «հոգի», «սիրտ» բառերից, իսկ ոմանք էլ կապում են ինչ-որ Դիլիջան կոչված իշխանի անվան հետ: Ժողովուրդն էլ ունի իր ստուգաբանությունները, որոնցից մեկի համաձայն «Դիլի-ջան» նշանակում է «քաղցր լեզու»: Իսկ մյուս երկուսն այդ անվան առաջացումը կապում են Դելի կամ Դիլի անունով անձնավորության հետ: Իբր նրան այստեղի անտառներում գայլերը հոշոտել են, և նրան որոնող հարազատները երկար ժամանակ ձայնարկել են «Դիլի ջան» և իբր հենց դրանից էլ առաջացել է բնակավայրի (որպիսին այն եղել է սկզբում) անունը:

Դիլիջանի տեղում (ինչպես ցույց են տալիս նրա շրջակայքի տարահասակ, բայց հին բնակատեղիների մնացորդները) միշտ բնակավայր է եղել, որը մտել է Մեծ Հայքի վարածնունդի գավառի մեջ: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո, երբ 40-ական թվականների վերջին Անդրկովկասում կատարվեցին վարչական նոր վերափոխություններ, Դիլիջանն իր շրջակայքով մտցվեց Նիդավետալի նահանգի Ղաղախի գավառի մեջ: Նախասովետական այդ ժամանակներում Դիլիջանը պաշտոնական փաստաթղթերում երբեմն հիշատակվում է որպես ավան, երբեմն՝ գյուղաքաղաք, իսկ երբեմն էլ՝ սովորական գյուղ, որը բաժանված էր երկու թաղի՝ Հին թաղի, որն ամբողջապես հայաբնակ էր և նորի, որը ռուսաբնակ էր, և համապատասխանում է սովետական տարիներին Պապանինո կոչված գյուղին (այժմ կազմում է Դիլիջան քաղաքի թաղամասերից մեկը), Հին և նոր Դիլիջանից բացի, նախասովետական Դիլիջանի բաղկացուցիչ մասն է համարվել նաև Զ. Տարեկանովի պղնձաձուլարանի փոքրիկ ավանը մի քանի տասնյակ բնակիչներով: Գտնվելով Թիֆլիսից Երևան տանող պետա-

կան ճանապարհի վրա, նրա այն կետում, որտեղից մի այլ ուղի ձգվում է դեպի Ալեքսանդրապոլ, Դիլիջանը XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին բավական առաջադիմում է: Երկրագործությունից, անասնապահությունից ու սալապանությունից բացի (սալապանությունը բացառապես ղրաղվում էին ուս մոլոկանները՝ Նոր Դիլիջանի բնակիչները), նրա բնակչությունն ղրաղվում էր նաև առևտրով ու արհեստներով: Գյուղաքաղաքում գործում էին վիեննական աթոռների պատրաստման տնայնագործական մի փոքրիկ ձեռնարկություն՝ «գործարան», հացի փուռ, դարբնոց, սալաշինական արհեստանոց և սղոցարան: Գյուղաքաղաքի մոտակայքում էր գտնվում Զ. Տարեկանովի պղնձաձուլական «գործարանը», որը տարեկան արտադրում էր մի քանի հարյուր փոփ պղինձ: Գյուղի տներն այդ ժամանակվա Հայաստանի մյուս հարյուրավոր գյուղերի համեմատությամբ բարեկարգ էին: Այստեղ XIX դ. երկրորդ կեսին և XX դ. սկզբներին կար ծխական դպրոց: Գյուղաքաղաքում չկար առողջապահական որևէ հիմնարկ: Առողջապահության գործն ամբողջապես ընկած էր մեկ թերուս բժշկի և մի քանի հեքիմների վրա:

Շուայլուբյան հասնող շքեղ բնություն ունեցող, բայց նախասովետական շրջանում աննախանձելի խղճուկ վիճակում գտնվող Դիլիջանը սովետական տարիներին դարձել է հանրապետության ծաղկած քաղաքներից մեկը, արդյունաբերական ու մշակութային կենտրոն, բարեկարգ առողջարանային քաղաք: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո Դիլիջանը նախ և առաջ ձեռք բերեց վարչական կարևոր նշանակություն: Նա 1920—30 թթ. Դիլիջանի գավառի կենտրոնն էր, իսկ դրանից հետո՝ նույնանուն շրջանի, որը հետագայում իրրև առանձին վարչական շրջան վերացվեց, և նրա տարածքը միացվեց հարևան շրջաններին (գլխավորապես Իջևանին), 1938 թ. ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով Դիլիջանը համարվեց քաղաք, իսկ 1951 թ.՝ հանրապետական ենթակայության քաղաք: Վարչական առումով Դիլիջանը նման է Լենինականին ու Կիրովականին: Վերջիններիս նման այն էլ վարչականորեն որևէ

շրջանի մեջ չի մտնում և ուղղակի ենթարկվում է հանրապետական համապատասխան մարմիններին: Վարչատնտեսորի ալ կարգով Դիլիջանի քաղսովետին են ենթարկվում նաև Գոշ, Թեղուտ, Կուլբիշև և Ալաշուխ գյուղերը:

Ինչպես նշվեց, նախասովետական շրջանի Դիլիջանի արդյունաբերությունը ներկայացված էր մի քանի արհեստանոցներով ու տնայնագործական մանր ձեռնարկություններով: Սովետական ժամանակաշրջանում մեկը մյուսի հետևից այստեղ ստեղծվեցին մի ամբողջ շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ՝ անդի, թեթև արդյունաբերության կոմբինատներ, գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, մեքենաշինական ձեռնարկություններ: Դիլիջանի արդյունաբերության առաջընթացն սկսվեց 1932 թվականից, երբ մեծ հանդիսավորությամբ շահագործման հանձնվեց ՀէԿ-ը: 1949-ին շարք մտավ քաղաքի այժմյան արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններից մեկը՝ հանքային ջրերի գործարանը, որը տարեկան տալիս է ավելի քան 6 միլիոն շիշ «Դիլիջան»: 1975-ին քաղաքում արդեն գոյություն ունեին արդյունաբերական 13 ձեռնարկություններ: Նշվածներից բացի, դրանց թվին են պատկանում «Իմպուլս» գործարանը՝ քաղաքի արդյունաբերական հսկան, կահույքի ֆաբրիկան, որ տարեկան արտադրում է 153 հազ. ձկած աթոռ և 14 հազար մանկական աթոռ, կարի ֆաբրիկան, կենցաղսպասարկման կոմբինատը, հացի ու կաթի գործարանները, գորգագործական ձեռնարկությունը և այլն: Իբրև առողջարանային քաղաք, Դիլիջանում հետագայում ավելի են զարգանալու արդյունաբերության այն ճյուղերը, որոնք կապված են և անփոխանորեն սպասարկում են այդ բնագավառին:

Դիլիջանը տրանսպորտային հանգույց է: Այստեղ են իրար հետ հատվում Երևան—Իջևան—Թբիլիսի և Դիլիջան—Կիրովական ավտոմոբիլային մայրուղիները: Դրանցից բացի, Դիլիջանը տեղական մի քանի ճանապարհներով կապված է շրջակայքի բնակավայրերի հետ: Կարևոր նշանակություն են ունենալու Սևան—Դիլիջան ճանապարհահատվածի թունելը և Իջևան—Դիլիջան երկաթուղին, որոնք գտնվում են կառուցման ընթացքում:

Իբրև առողջարանային քաղաք, Դիլիջանի համար կենսական նշանակություն ունի գյուղատնտեսությունը՝ հատկապես անասնաբուծությունն ու բանջարաբուծությունը, Բուն քաղաքում կազմակերպված է Լենինի անվան կաթնասնահամալսարանի պետական տնտեսություն, որի մեջ մտնում են նաև Նախկին Շամախյան, Պապանինո և Գոլովինո գյուղերը։ Բացի դրանից, քաղաքային սովետին վարչականորեն ենթակա մյուս գյուղերում գոյություն ունեն ևս երկու պետական տնտեսություն։ 1970-ին այդ երեք տնտեսություններն ունեին 35 տրակտոր, մոտ 50 ավտոմեքենա, ինչպես և գյուղատնտեսական ուրիշ մեքենաներ։ Դրանք քաղաքի բնակիչներին մսով, կաթով և գյուղատնտեսական այլ մթերքներով բավարարելուց բացի, զգալի քանակությամբ սննդամթերքներ են վաճառում պետությանը։ Այստեղ ստեղծված են նաև տարին բոլոր զործող ջերմոցներ, որտեղ հաջողությամբ աճեցվում են պոմիդոր, վարունգ, կանաչի, Երեք պետական տնտեսությունները միասին ունեն 15.875 հեկտար հողային տարածություն, որից օգտագործվում է 10.094 հեկտարը։ 1976-ի սկզբներին երեք տնտեսությունները միասին ունեին 5.242 գլուխ խոշոր եղջերավոր, 9.739 մանր եղջերավոր անասուններ, 2.714 գլուխ խոզ և 6.039 թև թռչուններ։ Քաղաքի գյուղատնտեսությունն ընթացիկ 10-րդ հրնգամյակում շարունակելու է զարգանալ կաթնասնահամալսարան, բանջարաբուծության և մրգաբուծության գծով։

50 տարվա ընթացքում (1926—1976) քաղաքի բնակչությունն աճել է մոտ մի քանի անգամ։

Բնակչության ճնշող մասը կազմում են հայերը, իսկ երկրորդ տեղը զբաղում են ռուսները։ Նրա հայ բնակիչների մեծագույն մասը եկել է Իջևանի շրջանի Սարի, Սևբար, Աշաշուր գյուղերից և Ղարաբաղից, իսկ ռուսները՝ XIX դ. 40-ական թվականներին Նվրոպական Ռուսաստանի կենտրոնական մարզերից։ Ամռանը Դիլիջանում հանգստանում են մեծ թվով հովիկներ, որոնք գալիս են ամենատարբեր տեղերից։

Դիլիջանը հանրապետության և Միության նշանավոր

առողջարանային քաղաքներից է։ Հանրապետության առաջին առողջարանը բացվել է Դիլիջանում, 1922 թվականին։ Հետագայում ոչ միայն մի քանի անգամ մեծացել է այդ առաջնակը՝ ունենալով ժամանակակից սարքավորումներով զինված լաբորատորիաներ ու կարինետներ, այլև ստեղծվել է ևս երեք խոշոր առողջարան, մեկը մանկական, իսկ երկուսը՝ մեծահասակների։ Վերջիններիս թվին է պատկանում նաև հայտնի «Գորնայա Արմենիա» առողջարանը, որը շարք է մտել 70-ական թվականների սկզբին։ 1975-ին բոլոր շորս առողջարանները միասին ունեին 950 մահճակալ-տեղ, իսկ քաղաքի հանգստի տունն ունի 195 մահճակալ-տեղ։ Այժմ յուրաքանչյուր տարի հանրապետությունից, հարևան հանրապետություններից և Միության ամենատարբեր տեղերից եկած հանգստացողների և բուժվողների թիվը հինգ հազար մարդուց անցնում է։ 1975-ին քաղաքում գործում էին մի քանի հիվանդանոցներ և 9 մանկապարտեզ-մանկամսուր։ Ընթացիկ հնգամյակում ավելի է ընդարձակվելու հիվանդանոցների, հանգստյան տների և մանկական հիմնարկների ցանցը։ Հանրապետության կառավարության 1968 թ. հունվարի 30-ի որոշմամբ պլանավորվել է քաղաքում գտնվող առողջարանների ու հանգստյան տների փոխարեն նորերը կառուցել քաղաքից դուրս՝ անտառների զեղատեսիլ բացատներում։ Քաղաքից դուրս կառուցվելու է առողջարանային մի ամբողջ համալիր։

Դիլիջանն ունի մարզադաշտ, մարզահրապարակներ, հարմարավետ նորակառույց տուրիստական հանգրվան, որտեղ զբոսաշրջիկներ են գալիս և՛ Սովետական Միությունից, և՛ արտասահմանյան տասնյակ երկրներից։

Դիլիջանում է գտնվում (քաղաքից 3 կմ հարավ-արևելք) ՍՍՀՄ կոմպոզիտորների միության վարչության հանգստի և ստեղծագործական տունը, որը տեղադրված է գեղատեսիլ անտառապատ լեռնալանջի վրա և կազմում է հարմարավետ առանձնատներից բաղկացած մի սքանչելի ու բարեկարգ ավան։ Այստեղ հանգստանալու ու ստեղծագործելու են գալիս Սովետական Միության տարբեր մասերից և արտասահմանյան երկրներից։ Այն արդեն դարձել է անվանի շատ արվեստագետների ու գիտնականների սիրած վայրերից։

Քաղաքի ընդհանուր դարգացման հետ միասին բարելավվել են և նրա կոմունալ պայմանները: Զբոսը, որ սկիզբ է առնում 4—5 կմ հեռավորությունից, 1975-ին ցանցավորված էր քաղաքի գրեթե բոլոր թաղամասերում: Իսկ կոյուղու ցանցի ընդհանուր երկարությունն այդ նույն ժամանակ 12,6 կմ էր և ընդգրկում էր բոլոր նոր կառուցվող քաղաքամասերն ու հին առողջարանային շրջանը: Դիլիջանը Ղաղախ—Նրեան գազամուղից ստանում է բնական գազ: 1975-ին քաղաքում գազամուղ խողովակաշարի երկարությունը հասել է 114,3 կմ-ի և գազիֆիկացման էր ենթարկված մոտ 3.400 բնակարան, Դիլիջանն ունի ներքաղաքային ավտոբուսային երթևեկություն: 1975-ին քաղաքի ավտոբուսային պարկը բաղկացած էր մոտ 80 ավտոբուսից: Քաղաքում գործում են երկու բաղնիք և մեկ հյուրանոց՝ 118 տեղով: Նախատեսված է կառուցել նոր, խոշոր ու բազմահարկ հյուրանոց:

Դիլիջանը մի ընդհանուր զխավոր հատակագծի ենթարկելը կապված է մեծ զեմարությունների հետ՝ ռելիեֆի խիստ կտրտվածությունը, քաղաքի փուլածությունը, մեծ թեքություններով լեռնալանջերը, արդեն անսխառմ կառուցված հարյուրավոր առանձնատները, բնակելի ու առողջարանային թաղամասերի խառը լինելը, այս բոլորը խոշընդոտում են քաղաքի հատակագծմանը: Այդ պատճառով էլ ճարտարապետները գերադասել են առանձին զանգվածներով հատակագծումը, որը միանգամայն արդարացնում է իրեն: Դրանց տարբեր բարձրությունների վրա գտնվելը և զեղատեսիլ դիրքը հմայում են դիտողին: Քաղաքի երկարությունը հասնում է 6—7 կմ-ի: Այստեղ նախագծման և շինարարության ընթացքի մեջ են հանրակացարաններ, առողջարաններ, հանգստյան տներ, վարչական, կուլտուր-լուսավորական, բնակելի շատ շենքեր: Պետությունը հսկայական միջոցներ է ծախսում Դիլիջանի վերակառուցման, ընդարձակման ու բարեկարգման վրա: Նրա կապիտալ շինարարությանը տրամադրված գումարները յոթ տարվա ընթացքում (1960—1967 թթ.) ավելացել էին 14 անգամ: Քաղաքում բացվել են մի շարք նոր փողոցներ՝ Շահումյանի, Մյասնիկյանի, Գետափնյա, Սայաթ-Նովայի, Կալինինի և այլն (բոլոր փողոցների երկա-

րությունը 1975-ին հասնում էր մոտ 52 կմ-ի): Իր վերջնական ձևավորումն է ստանում կառուցապատվող կենտրոնական մասը՝ հրապարակով հանդերձ, որի շուրջը բարձրանում են Սովետական Հայաստանի 50-ամյակին նվիրված մշակույթի պալատի, «Դիլիջան» ճաշարանի, պետականի բաժանմունքի և այլ շենքեր: Քաղաքի ծայրամասում գտնվող Զրհոդեր կոչված ամառի տարածությունն այժմ վերածվել է ժամանակակից բնակելի զանգվածի: Եթե տարիներ առաջ կառուցում էին միայն 2—3 հարկանի շենքեր՝ շռայլելով այնքան պիտանի տարածքները, ապա այժմ շինարարության մեջ իշխողը դառնում են բազմահարկ տները: Մեծ բաժին է ընկնում բնակարանային շինարարությանը: Միայն 1975-ին շահագործման է հանձնվել մոտ 5.700 քառ. մ բնակելի տարածություն, որից 4.560 քառ. մ՝ պետական: Այդ թվականին քաղաքի բնակելի ընդհանուր ֆոնդը կազմում էր 176.454 քառ. մետր, որից պետական էր 60.935 քառ. մետրը:

Կանաչի մեջ թաղված քաղաք է Դիլիջանը: Այստեղ կան դրոսագիներ (ամենախոշոր դրոսագին Ազատի օփին է), պուրակներ, զգալի զանգվածներով անտառակներ, ծաղկանոցներ: 1975-ին նրա կանաչ տարածությունը հասնում էր մոտ 600 հեկտարի: Քաղաքում ստեղծված են նաև ջրային մակերեսներ, որոնց պսակը կազմում է կենտրոնում գտնվող զեղատեսիլ լճակը: Ավտոբուսային կանոնավոր եթևեկություն ունենալու դեպքում քաղաքացիները, բուժվողներն ու հանգստացողները դրոսաշրջիկների նման կարող են հաճախակի այցելել Պարզ լիճ, որտեղ հանգստանալու համար ստեղծված են անհրաժեշտ պայմաններ՝ նավակայան, հանրակացարան, ճաշարան:

Քաղաքն ունի հասարակական սննդի և սպասարկման կետերի լայն ցանց. խանութներ ու կրպակներ, որոնց թիվը 1975-ին հասնում էր 90-ի, ճաշարաններ (22), ռեստորաններ (4), սրճարաններ (2), լվացարաններ, քիմիական մաքրման կետ, վարսավիրանոցներ, վերանորոգման արհեստանոցներ և այլն:

Դիլիջանը հանրապետության մշակույթի նշանակալի կենտրոններից է: Նա ունի հանրակրթական դպրոցների լայն

ցանց: 1975—76 ուս. տարում քաղաքում գործում էր 12 հանրակրթական դպրոց, որից 8-ը՝ միջնակարգ, 4-ը՝ 8-ամյա, իսկ զրանցում սովորողների թիվը հասնում էր 5.033-ի: Դրանցից բացի, քաղաքում կան երաժշտական դպրոց, պրոֆտեխնումնարան, բժշկական տեխնիկում, ռադիոտեխնիկական տեխնիկում, Երևանի Կ. Մարքսի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մասնաճյուղ, 12 մասնայական դրադարան 174,7 հազար կտոր գրքով (1975), մշակույթի հոշակապ պալատ և 10 ակումբներ՝ մոտ 2.200 տեղով (1975), մոտ մեկ տասնյակի հասնող մշտական կինոներ, ժողովրդական թատրոն, խնամադրժ բազմաթիվ խմբեր: Ուշագործության արժանի մշակույթի օջախներից է գավառագիտական (կամ երկրագիտական) թանգարանը, որտեղ քաղաքի շրջակայքում տարբեր առիթներով հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդներից բացի (կենցաղային իրեր, զենքեր, խեցեղեն և այլն), ցուցադրվում են նաև հայ, ռուս, էստոնացի և օտարազգի այլ նկարիչների կտավներ: Թանգարանի այդ բաժինը Երևանի պետական պատկերասրահի մասնաճյուղն է, որն ստեղծվել է ՄՍՄՄ վստատակավոր նկարիչ Հովհաննես Շարամբեյանի նախաձեռնությամբ 1952 թվականին: Քաղաքի կենտրոնում բարձրանում է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման համար ղոհված մարտիկներին նվիրված հուշարձանը՝ նրանց անուն-ազգանունների նշումով:

20-ական թվականներին Դիլիջանում հրատարակվում էր գավառական «Երիտասարդ մաճկալ» լրագիրը, իսկ այժմ կուսակցության քաղաքային կոմիտեի և քաղաքային սովետի գործկոմի օրգան «Դիլիջան» քաղաքային թերթը:

Դիլիջանը ծննդավայրն է մի շարք նշանավոր գիտնականների, գրողների, արվեստագետների, հասարակական-քաղաքական գործիչների, պրոֆեսիոնալ հեղափոխականների: Ահա դրանցից մի քանիսը՝ կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ., ՄՍՄ ԳԱ իսկական անդամ Գ. Դավթյան, մանկավարժական գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Մ. Սանթրոսյան, իրավաբանական գիտ. դոկտ., պրոֆ. Ա. Ծսայան, ակադեմիկոս գրող Վախթանգ Անանյան, պրոֆեսիոնալ հեղափոխական Վ. Վ. Ալեքսեև և ուրիշներ:

Իր բնակչության թվով այժմ Սովետական Հայաստանում չորրորդ տեղը զբաղող հանրապետական ենթակայության էջմիածին քաղաքը գտնվում է Արարատյան դաշտում, մայրաքաղաք Երևանից 18 կմ արևմուտք, հարթավայրում: Հյուսիսից նրա հորիզոնը փակում է քառակատար Արագածը, իսկ հարավից՝ Մասիսներն ու Հայկական պար լեռնաշղթան: Քաղաքի տարածքի կլիմայական պայմանները խիստ ցամաքային են, չոր, մերձարևադարձային և բնորոշվում են սակավ տեղումներով (300—320 մմ), օդի օրական ու տարեկան ջերմաստիճանների մեծ տատանումներով: Հուլիս—օգոստոս ամիսների օդի միջին բարեխառնությունը 24—26° է, հունվարյանը՝ —5—6°, առավելագույն ջերմաստիճանը՝ ապրիլի քան +41°, իսկ նվազագույնը՝ —23—24°: Գարունը կարճատև է, ամառը՝ սոսկալի շոգ, աշունը՝ երկարատև ու հով, իսկ ձմեռը՝ բավական խիստ, բայց առանց կայուն ձնածածկի: Քաղաքից ոչ հեռու հոսում է Արաքսի ձախակողմյան Սև ջուր մտակը. շրջակայքը հարուստ է ջրերով: Քաղաքի մոտակայքում կան կավեր և շինարարական որակյալ ավազ:

Ավանդության համաձայն էջմիածին տառացի նշանակում է «Միածինը իջավ» (ըստ Գրիգոր Լուսավորչի երազի): Այդպես է կոչվում Մայր տաճարը, իսկ քաղաքը, մինչև 1945 թվականը, կոչվում էր Վաղարշապատ: Իբրև բնակավայր Վաղարշապատը գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից՝ կրելով Վարդգեսավան անունը: Արշակունի Վաղարշակ Ա թագավորը (117—140), վերակառուցելով, մեծացնելով ու պարսպապատելով, այն դարձրեց իր մայրաքաղաքը՝ կոչելով Վաղարշապատ: Վաղարշապատն ունեցել է և ուրիշ անուններ՝ Նոր Քաղաք (Կայնոպոլիս), Քաղաքամայր և այլն: Երկրորդ դարից սկսած Արտաշատի հետ միասին որոշ ընդհատումներով մայրաքաղաք է եղել նաև Վաղարշապատը:

Վաղարշապատի մասին բազմաթիվ հիշատակություններ ունեն հայ և օտարազգի պատմագիրներն ու ճանապարհորդները: Այն գրավել է ընդարձակ տարածություն՝ արևմուտքում հասնելով Սև ջրի ձախ ափը, իսկ արևելքում իր մեջ առնելով Զվարթնոց տաճարը, որն այժմյան քաղաքից 2—2½

կմ արևելք է գտնվում: Քաղաքը պարսպապատ էր, իսկ շուրջը փորված էր լայն ու խոր փոս, որը քաղաքական վտանգավոր պահերին լցնում էին ջրով: Նրա բնակչության թիվը Արշակունիների թագավորության շրջանում (I—V դդ.) տասնյակ հազար մարդու էր հասնում: Արշակունիների թագավորության անկումից հետո, այնուամենայնիվ, Վաղարշապատն իբրև կրոնական կենտրոն շարունակում է կարևոր դեր խաղալ երկրի մշակութային կյանքում: Արաբական խալիֆայության տիրապետության ժամանակներում (VII—IX դդ.) իր նախկին նշանակությունը կորցնելուց հետո՝ Վաղարշապատը զարգացման նոր շրջան է ապրում X—XIII դդ., թեպետև այդ ժամանակներում և հետագա մեկ և կես հարյուրամյակում այն այլևս միահեծան հոգևոր կենտրոն չէր, հայոց կաթողիկոսությունը մասնատված էր մի քանի կաթողիկոսությունների, իսկ Կիլիկիայի հայկական թագավորության շրջանում հայոց հայրապետների աթոռանիստը տեղափոխվել էր Կիլիկիա:

Որպես Հայաստանի հոգևոր կենտրոն, մի քանի դար իր դիրքերը կորցնելուց հետո, Վաղարշապատը 1441 թվականին նորից դառնում է ամենայն հայոց՝ կաթողիկոսի աթոռանիստը:

Վաղարշապատ—էջմիածինը հայ մշակույթի հայտնի հին կենտրոններից է: V դարի սկզբներին այստեղ բացվել է հայագիր առաջին դպրոցներից մեկը: Հետագայում, ավելի քան 1500 տարվա ընթացքում, դպրոցական կյանքը Վաղարշապատում իսպառ չի մարել, սակայն այդ բնագավառում հիշատակության արժանի առաջընթաց է նկատվում XVII—XIX դարերում: XVII դ. փլիսպոս կաթողիկոսն այստեղ հաստատեց կաթողիկոսական դպրոցը: XIX դ. առաջին կեսում Հովհաննես Կարբեցու նախաձեռնությամբ բացվում է ժառանգավորաց դպրոցը, իսկ 1874 թ. Գևորգ Դ. կաթողիկոսը հիմնեց ճեմարան, որը հետագայում կոչվեց նրա անունով:

Բուն Հայաստանի մյուս քաղաքներից ավելի վաղ տպագրության գործը կազմակերպվել է Վաղարշապատ—էջմիածնում: Առաջին տպարանն այստեղ հիմնադրել է Սիմեոն

Երևանցի կաթողիկոսը 1771 թ.: Եվ որպեսզի տպարանն ապահովի թղթով, դրանից մի քանի տարի անց՝ 1776-ին նա հիմնում է նաև թղթի գործարան: Նույն այդ կաթողիկոսը 1763 թվականին պարսպապատել է վանքը, իսկ XIX դ. ներսես Աշտարակեցին հիմնել է շաքարի և մետաքսի «գործարաններ», տնկել տվել էջմիածնի անտառ-պուրակը և կառուցել վանքի լիճը, որ կրում է նրա անունը:

էջմիածնում պարբերական մամուլի կյանքը բավական հին է. 1868 թ. սկսած այստեղ հրատարակվել է «Արարատ» ամսագիրը, որն այնքան խոշոր դեր է խաղացել հայագիտության զարգացման և ժողովրդականացման բնագավառում: Իսկ առաջին դիտական ժողովածուն, որ կրում էր «Շողակաթ» անունը, լույս է տեսել 1913-ին:

Նախասովետական շրջանում Վաղարշապատ—էջմիածինը ուներ իր մատենադարանը՝ հազարավոր ձեռագիր մատյաններիով, որոնք բաղա հանդիսացան 1939-ին այժմյան Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան աշխարհահռչակ Մատենադարանը հիմնելու համար: էջմիածնի մատենադարանում աշխատել ու ստեղծագործել են հայ մշակույթի շատ երախտավորներ՝ Մխիթար Սեբաստացի (XVII դ. երկրորդ կես), Սիմեոն Երևանցի, Հրաչյա Աճառյան և շատ ուրիշներ: Կազմակերպված էր վանքապատկան թանկարժեք իրերի, դարձերի, հնությունների և եկեղեցական սպասքի թանգարան, որն այժմ էլ դոյուքուն ունի և գործում է:

Սակայն Վաղարշապատ—էջմիածինն էլ առաջին համաշխարհային պատերազմի ու դաշնակցականների տիրապետության տարիներին Հայաստանի մյուս քաղաքների ու բնակավայրերի նման խղճուկ պատկեր էր ներկայացնում: Այն վերածվել էր թուրքական յաթաղանից մի կերպ փրկված հազարավոր փախստականների ապաստարանի ու բաշխման կետի, մեծ որբանոցի, ուր տիրում էին սովը և մահասփյուռ հիվանդությունները: Հայաստանի վաղեմի մայրաքաղաքն այդպիսի աննախանձելի վիճակում էր, երբ երկրում ազդարարվեց նոր, լուսաշող ժամանակաշրջանի սկիզբը:

Վաղարշապատը սովետական ժամանակաշրջանում վերա-
ժնվել է և բռնել հարատև զարգացման ուղին: Սովետական
կարգեր հաստատվելուց հետո Վաղարշապատը դարձավ
նույնանուն գավառի կենտրոն, իսկ գավառների վերացումից
հետո (1930 թ.) Վաղարշապատի (1945 թ. վերանվանվեց
Էջմիածնի) վարչական շրջանի կենտրոնը: 1924-ին Վաղար-
շապատը արդեն կազմավորվեց որպես շրջանային ենթակա-
յության քաղաք, իսկ երկրորդ անգամ վերահաստատվեց
1938 թվականին: ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության
1945 թ. մարտի 12-ի հրամանագրով Վաղարշապատը վե-
րանվանվեց Էջմիածին: Այժմ վարչականորեն Էջմիածնի
քաղսովետին է ենթարկվում նաև Զվարթնոց գյուղը, որը
նրանից գտնվում է մոտ 3 կմ հեռավորության վրա:

Էջմիածինը հանրապետության արդյունաբերական նշա-
նակալի կենտրոններից է: Այժմ քաղաքի արդյունաբերական
ձեռնարկությունների թիվը մեկ տասնյակից անցնում է: Այս-
տեղ հիմնականում զարգանում են էլեկտրատեխնիկական,
սննդի, թեթև արդյունաբերության ճյուղերը: Քաղաքի ար-
դյունաբերական ամենախոշոր ձեռնարկությունը «Պլաստմաս-
սա» գործարանն է, որը զինված է ժամանակակից սարքա-
վորումներով և աշխատանքային պրոցեսների զգալի մասն
ավտոմատացված է: Նրա արդյունաբերական մյուս ձեռնար-
կություններից են՝ գինու, սպահածոների, կաթի, հացի գոր-
ծարանները, կենցաղսպասարկման (կարի) կոմբինատը,
հայտնի տպարանը, որն այժմ հիմնականում սպասարկում է
ՀՍՍՀ ԳԱ-ին, շրջանային թերթի տպարանը և այլ ձեռնար-
կություններ: Նրա սննդարդյունաբերության ձեռնարկությու-
նները՝ սպահածոների, գինու և կաթի գործարանները հիմնա-
կանում մշակում են տեղական հումքը՝ խաղողը, մրգերն
ու բանջարեղենը, կաթը: Առաջիկայում սննդի և մասամբ
թեթև արդյունաբերությունը զարգանալու է ավելի արագ
թափով՝ կապված գյուղատնտեսական հումքի ավելացման
հետ:

Էջմիածինը համանուն երկաթուղային կայարանից զբա-
ղվում է ընդամենը 15 կմ հեռավորության վրա: Այստեղով
է անցնում Երևան—Լենինական մայրուղին: Դրանից բացի,
քաղաքից ճառագայթաձև դուրս են գալիս բարեկարգ մի բա-
նի ճանապարհներ, որոնք տանում են դեպի Աշտարակ,
Հրազդան ու Աթարբեկյան, իսկ տեղական ճանապարհներով
կասրվում է շրջանի բոլոր գյուղերի հետ:

Քաղաքի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից է նաև
գյուղատնտեսությունը: Դեռևս 20-ական թվականների
սկզբներին Էջմիածնում և համանուն շրջանում ստեղծվել է
արհեստական ոռոգման ցանց: 1922—23 թթ. անցկացվեց
Էջմիածնի Լենինի անվան ջրանցքը, որն ունի 22 կմ երկա-
րություն և սկիզբ է առնում Հրազդանից: Այդ մայր ջրանցքի
ճյուղավորումները խիտ ցանց են կազմում Էջմիածնի
շրջանում՝ ոռոգելով նրա այգիները, բանջարանոցներն ու
ցանքատարածությունները: Քաղաքի գյուղատնտեսական
արտադրանքի մեծագույն մասը տալիս է Լենինի անվան պե-
տական տնտեսությունը, որը ձեռք բերած մեծ հաջողությու-
նների համար դեռևս 1940 թ. ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի նա-
խագահության հրամանագրով պարգևատրվել է Լենինի շքա-
նշանով: Դա քաղմաճյուղ (խաղողագործության, բանջարա-
բուծության, մրգաբուծության, անասնաբուծության) հզոր
տնտեսություն է, որը վարվում է ժամանակակից ագրոտեխ-
նիկական կանոններով և ունի մեքենատրակտորային մեծ
բաղա: Քաղաքում կան նաև պետական տեկարան, անասնա-
բուծական լաբորատորիա և այլն: Էջմիածնի գյուղատնտե-
սությունը խիտ ինտենսիվ է և մեծ քանակությամբ մթեր-
քներ ու արդյունաբերական հումք է տալիս բնակչությանը և
սննդի արդյունաբերությանը:

Տնտեսական կյանքի բուռն զարգացման հետ միասին
հսկայական չափով ավելացել է քաղաքի բնակչությունը: Իր
բնակչության թվով, ինչպես ասվեց, Էջմիածինը Սովետական
Հայաստանի քաղաքների մեջ մայրաքաղաք Երևանից, Լե-
նինականից ու Կիրովականից հետո զբաղվում է չորրորդ
տեղը: Նրա այժմյան բնակչության զգալի մասը կազմում են
Հայրենական մեծ պատերազմից հետո տարբեր երկրներից
հայրենադարձվածները: Քաղաքի բնակչության ճնշող մեծա-

մասնությունը կազմում են հայերը: Սոցիալական տեսակետից բնակչության հիմնական զանգվածները բաղկացած են բանվոր-ծառայողներից և գյուղատնտեսության աշխատողներից: Էջմիածինն էլ հանրապետության մյուս քաղաքների ու բնակավայրերի նման դեռևս 30-ական թվականների սկզբներին արդեն համատարած գրագիտության քաղաք էր: Բնակչության առողջապահության համար քաղաքում ստեղծված են համապատասխան պայմաններ: Այստեղ գործում են հիվանդանոց և առողջապահական այլ հիմնարկներ, մանկական հիմնարկներ (մանկապարտեզներ և մանկամսուրներ՝ 14) և այլն: Քաղաքն ունի իր մարզադաշտը և մի քանի մարզահրապարակներ, փակ լողավազան:

Քաղաքի պետական բոլոր կարգի շենքերի ավելի քան 90 տոկոսը, իսկ անհատական բնակարանների 40 տոկոսից ավելին ապահովված են ջրմուղով ու կոյուղով: Սակայն խմելու ջրի պակաս դեռևս զգացվում է, և այդ վերջնականապես լուծված չի կարելի համարել: Բնակարանները զանգվածորեն գազիֆիկացված են: Էջմիածնում գործում է քաղաքային տրանսպորտը, և ուժի մեջ է մտնում քաղաքը Երևանի հետ տրոլեյբուսով միացնելու նախագիծը, որ այնքան անհրաժեշտ է շատ լարված երթևեկության պատճառով:

Էջմիածնի առաջին գլխավոր հատակագիծը կազմվել է Հայպետնախագիծ ինստիտուտի կողմից 1939 թվականին: Ըստ դրա քաղաքը պետք է գրավեր 600—700 հեկտար տարածություն: 1958 թ. կազմվեց կենտրոնի վերակառույցման, իսկ 70-ական թվականների սկզբներին՝ կենտրոնի հետագա կառուցապատման և նոր գլխավոր նախագիծ դարձյալ Հայպետնախագիծ ինստիտուտի քաղաքաշինության բաժնի կողմից (գլխավոր մասնագետ՝ Գ. Ռաշիդյան): Նոր գլխավոր հատակագիծը ելնում է այն բանից, որ անցյալի ճարտարապետական կոթողներով, հուշարձաններով հարուստ և ուշադրության արժանի տեսարժան վայրեր ունեցող Էջմիածինը պետք է դարձնել էլ ավելի խոշոր ու բարեկարգ տուրիստական կենտրոն: Ըստ այդմ էլ գլխավոր նախագծով ժրագրվում է ստեղծել տուրիստական հատուկ գոտի, որն ընդգրկելու է գոյություն ունեցող ճարտարապետական հուշարձանների գրաված տարածքը: Այդ գոտում ստեղծվելու

են հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդների բացօթյա թանգարան, ինչպես և՛ Զվարթնոցի շրջակայքում հիմնվելու է Հայաստանի ճարտարապետական թանգարան: Դրանցից բացի, ստեղծվելու են ջրավազան, հյուրանոց, սրբաճարան ու ռեստորան, հուշանվերների արհեստանոցներ և այլն: Պետք է նկատի ունենալ, որ Էջմիածին այցի են գալիս ոչ միայն հաղարավոր սովետական զբոսաշրջիկներ, այլև ականավոր արվեստագետներ, գիտնականներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ, կենդեցական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնք մեր հանրապետություն են գալիս տարրեր առիթներով:

Ըստ գլխավոր նախագծի տուրիստական գոտին ընդգրկված է քաղաքի կենտրոնի մեջ, որը տրանսպորտային օղակով շրջափակված մի ընդարձակ տարածք է՝ իր չորս կողմն ունենալով հասարակական-վարչական, առևտրական, մարզական, գիտահետազոտական կենտրոններն ու տուրիստական գոտին: Կենտրոնում են տեղադրված (կամ՝ տեղադրվելու են) հասարակական շենքերը, վարչական շենքը, զրադարանը, առևտրի համալիրը, մշակույթի պալատը, հյուրանոցը և այլն:

Քաղաքի ծավալուն շինարարության մեջ իր պատկառելի բաժինն ունի բնակարանային շինարարությունը: 1970—75 թթ. յուրաքանչյուր տարի կառուցվել ու շահագործման է հանձնվել պետական ու կոոպերատիվ մոտ 5000 քառ. մ բնակելի տարածություն: Բնակչության թվի աճի հետ միասին տարեցտարի ավելի է ծավալվում և բնակարանային շինարարությունը:

Էջմիածնում, իբրև տուրիզմի մեծ կենտրոն, հատուկ նշանակություն է ստանում սպասարկման բնագավառը՝ մանրածախ առևտրի, վերանորոգման արհեստանոցների, քիմիական մաքրման կետերի ու լվացքատների, հյուրանոցների, բաղնիքների, կոլտնտեսային շուկայի և այլնի աշխատանքը բարձր կուլտուրայով կազմակերպելու գործը:

Դպրոցական լայն ցանց ունի Էջմիածինը: 1972—73 ուս. տարում այստեղ գործում էին 11 հանրակրթական դպրոց, որից 9-ը՝ միջնակարգ: Քաղաքն ունի երաժշտական դպրոց, մանկավարժական տեխնիկում, որ բացվել է 1925 թվականին:

էջմիածնի Մայր աթոռին կից դործում է ճեմարանը: Հանրապետութիւնում առաջին գիտահետազոտական հիմնարկներից մեկը՝ Հայաստանի կուլտուր-պատմական ինստիտուտը բացվել է էջմիածնում (1921 թ.), որը հետագայում վերակազմեց և տեղափոխվեց Երևան:

Քաղաքում գործում են երեք թանգարաններ՝ բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանի տուն-թանգարանը, Զվարթնոցի ավերակներին կից ստեղծված թանգարանը և Մայր աթոռի եկեղեցական թանգարանը, որոնք զարձակ են դրոսաշրջիկների ու էքսկուրսանտների մշտական այցելության վայրեր:

էջմիածինն ունի իր մշակույթի շքեղ պալատը, մի շարք ակումբներ, գրադարաններ (որոնց թվում և քաղաքայինը), կինոթատրոններ, թատրոն, ինքնագործ խմբեր և այլն:

Հայ մամուլի նշանավոր կենտրոններից է էջմիածինը: Այստեղ սովետական ժամանակաշրջանում հրատարակվել են զավառային և շրջանային մի ամբողջ շարք թերթեր՝ «Կարմիր գուլագի» (1921—22), «Կարմիր թերթիկ» (1921), «Կարմիր աքլոր» (երգիծական, 1921—22), «Կարմիր երիտասարդ» (1922), «Դեպի խորհուրդները» (1921) և այլն: 1921—22 թթ. այստեղ է հրատարակվել Հայաստանի կուլտուր-պատմական գիտահետազոտական ինստիտուտի «Թանրեր»-ը: Այժմ հրատարակվում է «Կոմունիզմի ուղիով» թերթը: 1945-ից Մայր աթոռը հրատարակում է «էջմիածին» ամսագիրը:

էջմիածին—Վաղարշապատն իր երկար ու ձիգ պատմության ընթացքում տվել է հայ մշակույթի շատ հրախտավորներ, քաղաքական-հասարակական ականավոր գործիչներ (Հովհաննես Հովհաննիսյան, Նղիշ Բաղեկոսյան, Մակար Նկմալյան, Սպիրիդոն Մելիքյան, Ռոմանոս Մելիքյան և ուրիշներ):

Տասներորդ հնգամյակում էջմիածնում ստեղծվելու է պեոլիտի վերամշակման գործարան և ընդարձակվելու է պահածոների գործարանը: Պեոլիտների հսկայական պաշարների առկայությունը մեծ հեռանկարներ է ստեղծում

այդ թանկարժեք բնական հումքի մշակման բնագավառում: Ներկայումս քաղաքում կառուցվում են տնաշինական կոմբինատ և հացի նոր գործարան:

ԻՋԵՎԱՆ

Իջևան քաղաքը գտնվում է Սովետական Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասում, Աղստե գետի միջին հոսանքի երկու ափերին, Երևանից 144 կմ հեռավորության վրա: Թուն քաղաքի բարձրությունը ծովի մակարդակից կազմում է 700 մ: Քաղաքի զբաղված տարածքի ռելիեֆը ունի խիստ հակադրություններ: Գետի ափերին փռված թաղամասերը տեղադրված են հարթավայրում, իսկ դրանից արևմելք ու արևմուտք գտնվողները՝ զառթյալ լեռնալանջերի վրա են, որոնք ունեն կտրտված ռելիեֆ և շինարարական հրապարակների համար այնքան հարմար չեն: Քաղաքի ամբողջ շրջակայքը լեռնոտ ու անտառապատ է՝ ընդարձակ բացատում փռված քաղաքի համար տեղեկություն անկրկնելի ու հմայիչ համայնապատկեր:

Իջևանի կլիման ընդհանուր առմամբ մեղմ ու տաք է, բավարար մթնոլորտային տեղումներով, զով զարուհով ու աշունով, ոչ շոգ ամառով ու չափավոր ձմեռով: Քաղաքի միջով, նրա ամբողջ երկայնքով հոսում է Աղստե ջրառատ գետը՝ առանձին գեղեցկություն տալով առանց այն էլ գեղադիր քաղաքին: Օդի տարեկան միջին ջերմությունը 10,6° է, հունվարինը՝ 0°, հուլիսինը՝ 21,3°, տեղումների քանակը՝ մոտ 600 մմ: Քաղաքի շրջակայքում կան բնական մի շարք ռեսուրսներ՝ մարմարների, կրաքարերի ու գոլումիտների, վիմազրական քարի, ագաթի, կավի նշանակալի պաշարներ, որոնք զարձակ են նրա արդյունաբերության զարգացման բնական հիմքը:

Նախկինում Իջևանը կոչվել է Քարվանսարան: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հին Քարվանսարան գտնվում էր այժմյան Իջևանից մոտ 10 կմ հարավ, Աղստե գետի ձախ ափին, ուր պահպանվել են բաղնիքի և այլ շենքերի մնացորդներ:

10 կմ հարավ, Աղստե գետի ձախ ափին, ուր պահպանվել են բաղնիքի և այլ շենքերի մնացորդները:

Քարվանսարա—Իջևանի տեղում բնակավայր է եղել դարեր շարունակ: Այն հնում մտնում էր Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Ձորափոր գավառի մեջ, մի գավառ, որ հետագայում՝ X—XI դդ. ավելի շուտ հայտնի էր Կայան կամ Սևորդյաց երկիր անունով: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո Քարվանսարան վարչականորեն պատկանում էր Ղաղախի գավառին: Իբրև ճանապարհային կայան, նրա նշանակությունը բավական մեծանում է XIX դ. 60-ական թվականներից, երբ կառուցվեց Երևան—Դիլիջան—Քարվանսարա—Թիֆլիս պետական այն ժամանակվա առումով բավական բարեկարգ խճուղին՝ կառքային ճանապարհը: Քարվանսարան այդ ճանապարհով կատարվող առևտրի սպասարկողներից մեկն էր: Այստեղ առաջացել էին առևտրի հետ կապված արհեստներ (պայտարություն, սայլաշինություն և այլն), ստեղծվել էր դիշերելու համար իջևանատուն, ապրանքները պահելու համար հատուկ տներ: Սակայն այդ բոլորը Քարվանսարայի առաջադիմության համար հիմք չէին կարող դառնալ: Այն մինչև սովետական կարգերի հաստատումը մնաց այդ ժամանակների համար սովորական գյուղի շրջանակներում: Հայաստանում առաջինը Իջևանի շրջանում հռչակվեց սովետական իշխանություն:

Իջևանը համանուն շրջանի կենտրոնն է: Այն քաղաքի է վերածվել սովետական տարիներին՝ 1961 թ., շնորհիվ իր արդյունաբերության, մշակութային կյանքի զարգացման, կոմունալ պայմանների արմատական փոփոխության:

Իջևանը Սովետական Հայաստանի նորաստեղծ արդյունաբերական կենտրոններից է: Մոտավորապես 20-ի հասնող նրա արդյունաբերական բոլոր ձեռնարկությունները բացառապես ծնունդ են սովետական ժամանակաշրջանի: Քաղաքի արդյունաբերությունն ավելի արագ է զարգացել մանավանդ Հայրենական պատերազմին հաջորդած տասնամյակների ընթացքում: Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններն այժմ տալիս են ավելի քան 100 տե-

սակի արտադրանք, որոնց մի մասը հայտնի է ոչ միայն մեր հանրապետությանում, այլև՝ նրա սահմաններից դուրս: Նրա արդյունաբերության հիմնական ճյուղերը կազմում են թեթև, սննդի արդյունաբերությունը և շինանյութերի արտադրությունը: Իջևանի արդյունաբերական ձեռնարկություններից են՝ գորգագործական կոմբինատը, փայտամշակման կոմբինատը, «Բենտոնիտ» կոշված կոմբինատը, որը հենված է տեղական հումքի՝ բենտոնիտային կավի վրա, սննդի արդյունաբերության ձեռնարկությունները՝ զարնջրի, պանրի, լիմոնադի և հացի գործարանները, կենցաղ-սպասարկման մեծ կոմբինատը, խաղողի այգիների համար հենասյունեւոր արտադրող գործարանը, ՀէԿ-ը (Աշաշուր գյուղի մոտ) և այլ ձեռնարկություններ: Գորգագործական կոմբինատը հանրապետության արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններից է: Նրա տարեկան արտադրանքը (գորգեր, ուղեգորգեր և այլն) այժմ կես միլիոն քառ. մետրից անցնում է: Հանրապետությունում, Միության մեջ և դրանց սահմաններից դուրս ճանաչում են գտել նրա «Զվարթնոց», «Գուգարք», «Ծաղկող Հայաստան», «Դվին» և այլ անուններով արտադրվող գորգերը, որոնք նրբերանգ են և ոճավորված հայկական դարդանախշերով: Իր արտադրանքով, հատկապես մանրահատակով (паркет), հայտնի է նաև փայտամշակման կոմբինատը, որի արտադրանքի մի մասը սպառվում է հանրապետությունում, իսկ մյուս մասը՝ Միության տարբեր հանրապետություններում ու Եվրոպայի սոցիալիստական երկրներում: Դրա միայն տախտակաթերթերի (ֆաներա) արտադրամասը տարեկան տալիս է մոտ 4,5 միլիոն ռուբլու արտադրանք: Իսկ «Բենտոնիտ» կոմբինատը համարվում է հազազյուտ ձեռնարկություն, որի արտադրանքը լայն կիրառություն ունի ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում: Առանձնապես մեծ արժեք ունի բետոնային կավի նրբագույն փոշին, որը հատկապես օգտագործվում է նավթարդյունաբերության և ջրաշինարարության մեջ կապտած անելու համար:

Քաղաքի արդյունաբերության հետագա զարգացումը նույնպես զնալու է սննդի, թեթև ու շինանյութերի արդյունա-

բերութեան ուղղութեամբ, որոնց համար կան և՛ բանվորական ուժ, և՛ հումք, և՛ բնակիչմայական նպաստավոր պայմաններ:

Իջևանն այժմ նրկաթուղով միացած է Թրիլիսի—Քաբուզի Աղստաֆա կայարանի հետ: Քաղաքը գտնվում է նրեան—Դիլիջան—Ղաղախ մայրուղու վրա, որն էական նշանակություն ունի նրա համար: Իջևանը տեղական ճանապարհներով ավտոհաղորդակցություն ունի շրջանի գյուղերի հետ:

Քաղաքի տնտեսական կյանքում կարևոր դեր է խաղում նաև գյուղատնտեսությունը: Նրա գյուղատնտեսությունը ներկայացված է Իջևանի անասնաբուծական պետական խոշոր տնտեսությամբ և քաղաքացիների տնամերձ տնտեսություններով: Պետական տնտեսությունը անասնաբուծությունից բացի, որ նրա հիմնական մասնագիտացումն է, ղրաղվում է նաև այգեգործությամբ, դաշտավարությամբ, բանջարաբուծությամբ, ծխախոտագործությամբ և այլ ճյուղերով:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալու ժամանակ Քարվանսարա—Իջևանն ուներ միայն 440 բնակիչ, Ռուսաստանի առաջին մարդահամարի տվյալներով նրա բնակչության թիվն հասել էր մոտ 1.800 մարդու: Իսկ սովետական ժամանակաշրջանում քաղաքի բնակչության թիվը բնական և մեխանիկական աճի շնորհիվ ավելացել է մի քանի անգամ: Սովետական Հայաստանի հանրապետական և շրջանային ենթակայության մյուս քաղաքների բնակչության մեխանիկական աճի նման Իջևանի բնակչության աճի հիմնական աղբյուրը շրջակայքի գյուղերն են: Դրանցից բացի, քաղաքում Հայրենական մեծ պատերազմից հետո բնակություն են հաստատել բավական թվով հայրենադարձներ: Հայերից բացի, որ կազմում են բնակչության մեծագույն մասը, բնակվում և աշխատում են ռուսներ, ուկրաինացիներ ու ադրբեջանցիներ: Բնակչությունը հիմնականում բաղկացած է բանվոր-ծառայողներից ու գյուղատնտեսական աշխատողներից:

Իջևանում դործում են ժամանակակից առողջապահական հիմնարկներ, մսուր-մանկապարտեզներ և այլն: Քաղաքն ունի մարդադաշտ և մարդահրապարակներ: Սպորտի և

հանգստի դործն էլ ավելի կրարելավվի, երբ քաղաքի հարավային մուտքի մոտ կառուցվի 6 հեկտար մակերեսով ջրավաղանը, որի շրջակայքում ստեղծվելու են մարդահրապարակներ ու երեխաների համար՝ հանգստյան տներ:

Քաղաքն ունի ջրմուղ-կոյուղի, որի ցանցը գնալով բնադարձակվում է: Նրա խմելու ջուրը բերված է 20 կմ հեռավորությունից: Հարմարավետ ու ճաշակով կահավորված է Իջևանի բազմահարկ հյուրանոցը, որը տեղադրված է գեղատեսիլ սարալանջի վրա:

Իջևան քաղաքի տարածքն այժմ հասնում է մոտ 9 քառ. կմ-ի, որի միայն մի մասն է կառուցապատված: Գլխավոր հատակագծի պայմաններին բավարարում են միայն գետափնյա թաղերը, որոնք ունեն լայնահուն, ծառադարձ փողոցներ, և շենքերը բացառապես տուֆակերտ են, բազմահարկ: Քաղաքում կան զրոսայգի, սովետախիտ ծառուղիներ, ծաղկանոցներ: Չնայած քաղաքի զգալի մասը չի ենթարկված մի ընդհանուր հատակագծի, այնուամենայնիվ նրա համայնապատկերն ունի գրավիչ գեղեցկություն:

Իջևանն ունի իր հանրախանութը, մթերային ու արդյունաբերական ապրանքների խանութներն ու կրպակները, կոլտնտեսային շուկան, ռեստորանը, ճաշարաններն ու բուֆետները, վերանորոգման արհեստանոցները, վարսավիրանոցները, լվացքատունն ու քիմմաքրման կետը, բաղնիքը:

Թեպետև Իջևանը Սովետական Հայաստանի մարդաշատ քաղաքներից չէ, բայց մշակույթի նշանակալի կենտրոն է: Այստեղ գործում են երեք միջնակարգ, մեկ բաներիտ դըպրոցներ, մարդական դպրոց, երաժշտական դպրոց, որն ունի նաև շնորհալի երեխաներով համալրվող բալետի խումբ, մշակույթի տուն, շրջանային գրադարան, ակումբ-գրադարաններ, կինո-թատրոն և կուլտուր-լուսավորական այլ հիմնարկներ: Այստեղ ստեղծված է Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմանը նվիրված հեղափոխության թանգարան, որտեղ ցուցադրված են պատմական այդ իրադրությանը նվիրված մեծ թվով նյութեր:

Իջևանում տարբեր անուններով է հրատարակվել կուսակցության շրջանային կոմիտեի ու շրջանային սովետի

թերթը: 20-ական թվականների սկզբին այն լույս էր տեսնում «Մուրճ ու մաճ», 30-ական թվականներին՝ «Հարվածային կոլտնտեսական», իսկ այժմ՝ «Լենինյան ուղիով» անունով:

ԿԱՄՈ

Կամո քաղաքը գտնվում է Սևանա լճի հարավային ափից 7—8 կմ հեռավորության վրա, Գավառագետի ընդարձակ հովտում: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 1.965 մ է: Հեռավորությունը Երևանից 98 կմ է, իսկ «Սևան» երկաթուղային կայարանից՝ 36: Քաղաքի շրջակայքի ու բուն տարածքի գետնատակը կաղմված է հզոր լավային շերտերից, որոնց վրա ընկած է լեռնային սևահողի դարձյալ բավական հզոր ծածկոցը: Քաղաքի տարածքի ռելիեֆն ընդհանուր առմամբ հարթավայրային է, բայց այդ հարթությունները տեղադրված են տարբեր բարձրությունների վրա և իրարից անջատված են զառթափ լեռնալանջերով ու խորխորատներով: Մոտակայքում Գավառագետն առաջացրել է ճահճներ: Քաղաքի կլիման լեռնային է, բավական ցուրտ՝ խստաշունչ ու երկար ձմեռներով, արևոտ ամառներով, զով դարուններով ու աշուններով: Օդի նվազագույն ջերմությունը՝ —38°, առավելագույնը՝ +32°, տարեկան մթնոլորտային տեղումները՝ 455 մմ: Օդը մաքուր է, անփոշի, ջուրը՝ առատ, սառնորակ և խմելու համար առաջնակարգ: Քաղաքում բխում են հանքային բուժիչ (ածխածխածնային) առատ աղբյուրներ, շրջակայքում տարածված են բազալտներ, որոնց պաշարները գործնականորեն անսպառ են: Քաղաքի միջով հոսում է Սևանա լճի մեջ թափվող գետերից ամենաջրառատը՝ Գավառագետը:

Հնում Կամոն հայտնի էր Գավառ անունով, որ տեղացիները աղավաղելով դարձրել էին Քյավառ: Արևելյան, Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, երբ գրեթե իսպառ ամայացած Գավառում բնակություն հաստատեցին Արևմտյան Հայաստանի Բայազետ քաղաքից ներգաղթածները, նրանք իրենց այդ նոր բնակավայրը նախկինի անունով կոչեցին Նոր Բայազետ: Հիշատակություն կա նաև այն մասին, որ ներգաղթողները իրր սկզբնական շրջանում

մտադրվել էին այն կոչել ոչ թե Նոր Բայազետ, այլ՝ Պասկեիշվան, սակայն դրանց այդ առաջարկը չի ընդունվել իրր հենց նույն Պասկեիշի կողմից: Սովետական ժամանակաշրջանում (1959), ի պատիվ լեգենդար հեղափոխական Կամոյի, այն կոչվեց Կամո:

Շրջակայքում հայտնաբերված հնությունները ցույց են տալիս, որ Կամոյի տեղում բնակավայր է եղել շատ վաղ ժամանակներից: Միջին դարերում նրա տեղում գտնվում էր Գավառ կոչված ավանը (կամ գյուղաքաղաք), որը Դվին մայրաքաղաքից Հրազդանի հովտով, Սևանա լճի հարավային առափնյայով դեպի Պարտավ քաղաքը (Թարթառ գետի ստորին հոսանքի ձախ կողմում) տանող քարավանային ճանապարհի կայաններից էր և այդ ժամանակներում ծաղկման շրջան ապրող հարեան Բերդկունք «աղատ» քաղաքի հետ միասին մասնակցում էր այդ ճանապարհով կատարվող առևտրին ու սպասարկում այն:

Հավանաբար նախորդ ժամանակների համեմատությամբ Գավառը XIV—XVIII դարերում գտնվում էր խղճուկ վիճակում: Այվելին, Գավառն ամայանում է Շահ-Աբաս Առաջինի կազմակերպած լուսադադթի հետևանքով: XVII դ. սկզբներից՝ Նա նորից վերակենդանանում է միայն Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց հետո, երբ այստեղ բնակություն հաստատեցին 1829—30 թվականներին Բայազետից ներգաղթած 240 ընտանիք՝ իրենց ստեղծած այդ նոր բնակավայրը կոչելով Նոր Բայազետ:

Նոր Բայազետի վարչական նշանակությունը բարձրանում է 1850 թվականից, երբ այն դառնում է նոր կաղմավորված Երևանի նահանգի Նոր Բայազետ ընդարձակ գավառի կենտրոնը: Դրանով իսկ այն վերածվում է գավառական քաղաքի, որտեղ կենտրոնացած էին ցարական տեղական մարմինները: Տնտեսական առումով քաղաքի ղգալի առաջադիմությունը սկսվում է մի փոքր ուշ, 70-ական թվականներից, երբ Հայաստանում կիրառվեց գյուղացիական ռեֆորմը: Քաղաքի տնտեսական կյանքում ընդհուպ մինչև սովետական ժամանակաշրջանը զլխավոր դերը խաղում էր գյուղատնտեսությունը՝ դաշտավարությունն ու անասնապահությունը: Մշա-

կում էին ցորեն, գարի, կտավհատ և այլ կուլտուրաներ: Մշակման դործիքները մնում էին հնադարյան արտեր ու գու-
թանք: Անասնապահությունը կիսաքոչվորական բնույթ ուներ: Պահում էին մանր ու խոշոր եղջերավոր անասուններ: Գյու-
ղատնտեսության հետ միասին բավականին աշխուժանում են և առևտուրն ու արհեստագործությունը: Նոր Բայազետը սալ-
լային ճանապարհով կապված էր Երևան—Աղստաֆա խճու-
ղու հետ: Նրա վաճառականներն ու առևտրականները առև-
տրական գործարքներ ունեին ոչ միայն նահանգի կենտրոն
Երևանի, այլև Թիֆլիսի, Թավրիզի և Նուրխիսկ Մոսկվայի
հետ: XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին Նոր Բայազետը
դարձել էր բավական աշխույժ առևտրի կենտրոն: Այստեղ
սովորաբար կազմակերպվում էին կիրական օրյա շուկաներ,
որտեղ առնում ու վաճառում էին հազարավոր մանր ու խո-
շոր եղջերավոր անասուններ, մեծ քանակությամբ գյուղա-
տնտեսական մթերքներ, ինչպես նաև իշխան ձուկ, որի որսը
փաստորեն մենաշնորհաբար գտնվում էր բայազետցիների
ձեռքում: Քաղաքում կային մի շարք մանր խանութներ ու
կրպակներ, շուկա: Այդ նույն ժամանակներում Նոր Բայա-
զետում գործում էին 10—15 տեսակի արհեստներ (դարբնու-
թյուն, փականագործություն, պայտարություն, թամբագոր-
ծություն և այլն) և տնայնագործական տիպի մի քանի
մանր-մոմեր ձեռնարկություններ, որոնք ամբողջապես գոր-
ծում էին ձեռքի աշխատանքի հիման վրա և մշակում էին
տեղական էժան հումքը (կաշի, բուրդ, կտավհատ և այլն):
Տնտեսական կյանքի աշխուժացումն իր հերթին նպաստել է
նաև քաղաքի բնակչության թվի աճմանը: Ռուսաստանի
առաջին մարդահամարի ժամանակ Նոր Բայազետն արդեն
ունի մոտ 8.500 բնակիչ, որի ավելի քան 97 տոկոսը կազ-
մում էին հայերը: Առաջադիմություն է նկատվում նաև
քաղաքի մշակութային կյանքում: XIX դ. վերջերին քաղաքում
գործում էին երկու ժխական (ս. Աստվածածին եկեղեցուն
կից) երկսեռ դպրոցները և մեկ քաղաքային երկդասյան
ուսումնարանը: Վերջինս Սեանա լճի ավազանի առաջին
դպրոցն էր, որը հետագայում կոչվեց Մեսրոպ Մաշտոցի
անունով: Սովորողների ընդհանուր թիվը հասնում էր 200-ի,
իսկ ուսուցիչներինը՝ 7-ի: Վերջինս սկզբում նախակրթարան

էր և բացվել էր Բարսեղ Արծրունու ջանքերով: 1890-ին Նոր
Բայազետում հիմնադրվել է առաջին տպարանը, որի տպա-
գրած գործերից հատկապես նշելի է «Ամրահ և Սլավի» եր-
գախառն սիրավեպը: Սակայն տնտեսական ու մշակութային
կյանքում տեղի ունեցած այդ փոփոխությունները մեծ էին,
քաղաքային կյանքի արմատական վերափոխության համար
անբավարար: Այդ առանձնապես ցցուն է երևում, երբ անդա-
դառնում ենք նրա բարեկարգման աստիճանին: Նախասովե-
տական Նոր Բայազետը միահարկ, խարխուլ տների մի կա-
տարյալ քառս էր, անկանոն, ծուռումուռ, նեղլիկ փողոց-
ներով մի դավառական հետամնաց քաղաք, որի ընդհանուր
տեսարանում միայն առանձնանում էին երկու եկեղեցիները՝
ս. Աստվածածինը և ս. Կարապետը:

Մեկ անգամ չէ, որ Նոր Բայազետ զավառի գյուղացի-
ներն ըմբոստացել են ցարական կեղեքման դեմ: Առանձնու-
պես սուր բնույթ ունեին նրանց 40-ական թվականների
ելույթները:

Նոր Բայազետի զավակները մեծ ներդրում ունեն Հայաս-
տանում սովետական կարգեր հաստատելու համար մղված
մարտերում: Նրանցից շատերը Մայիսյան ապստամբության
մասնակիցներ էին և զոհ գնացին դաշնակցականների բռն-
ություններին:

Կամո—Նոր Բայազետն էլ առաջին համաշխարհային
պատերազմի տարիներին և դաշնակցականների կարճատև
տիրապետության շրջանում անկման ելրին էր հասել: Քաղ-
քավել էր նրա գյուղատնտեսությունը, անկում ապրել
առևտուրն ու արհեստագործությունը, խափանվել դպրոցնե-
րը, ընդհատվել քաղաքի բնականոն կյանքը:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից
հետո սկզբից ևեթ Նոր Բայազետը ձեռք է բերում վարչա-
կան կարևոր նշանակություն, Նա Նոր կազմավորված Սովե-
տական Հայաստանի զավառներից մեկի՝ Նոր Բայազետի
կենտրոնն էր մինչև նրա վերացումը՝ 1930 թվականը, իսկ
այնուհետև մնաց իբրև վարչական շրջանի (սկզբում Նոր
Բայազետ անունով, իսկ 1959-ից՝ Կամո) կենտրոն: Նոր Բա-
յազետը սովետական ժամանակաշրջանում նորից քաղաքի
կոչում է ստացել 1938 թվականին, իսկ 1959-ի ապրիլի

13-ին ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով վերանվանվել է Կամո:

Կամոն սովետական իշխանության տարիներին հետամնաց գաղափարական քաղաքից վերածվել է հանրապետության արդյունաբերական ու մշակութային կենտրոնի, ժամանակակից կոմունալ պայմաններ ունեցող, բարեխառն ու բարեկարգ, մարդաշատ քաղաքի:

Քաղաքում ստեղծված են արդյունաբերական մի ամբողջ շարք՝ ձեռնարկովայիններ, որոնցից շատերի նշանակությունը դուրս է գալիս հանրապետության սահմաններից: Այստեղ կառուցվել է հանրապետության ամենահին հիլլաէլեկտրակայաններից մեկը՝ Նոր Բայազետի ՀէԿ-ը (1925 թ.): Քաղաքի արդյունաբերության հիմնական ուղղություններն են կաշվամուսնեղենի արդյունաբերությունը, մեքենաշինությունը, սննդի ու թեթև արդյունաբերությունը, որոնք թողարկում են շուրջ 120 տեսակի արտադրանք: Կամոյի արդյունաբերական ձեռնարկություններից են՝ կարելի գործարանը, սարքաշինական և հանքային ջրերի գործարանները, տրիկոտաժի, կահույքի ու կոշիկի ֆաբրիկաները, ավտովերանորոգման ու կարի արտադրական միավորումները, յուղի ու պանրի գործարանը, ոչ ալկոհոլային խմիչքների, գորգագործական, կենցաղսպասարկման, ձկնաբուծական, պտղաբուծական և ուրիշ շատ ձեռնարկություններ: Նրա արդյունաբերական ձեռնարկություններից համընդհանուր ճանաչում են գտել հատկապես կարելի գործարանը, որի արտադրանքի մի մասը սպառվում է Միությունից դուրս՝ Ասիայի ու Եվրոպայի սոցիալիստական ու կապիտալիստական երկրներում: Այդ գործարանն արտադրական ամուր կապեր ունի Երևանի ալյումինի, Ալավերդու լեռնամետալուրգիական կոմբինատի և Կիրովոսկանի ձեռնարկությունների հետ ու կարելի համար դրանցից ստանում է ալյումին, պղինձ և կոբալտ: Գործարանի արտադրամասերը կատարելագործված են և պահանջում են բարձր որակավորում ունեցող բանվորներ: Քաղաքի մյուս խոշոր ձեռնարկություններից են նաև «Սևան» հանքային ջրի գործարանը, որը տարեկան արտադրում է մի քանի տասնյակ միլիոն շիշ հանքային ջուր, տրիկոտաժի ֆաբրիկան, որոնց

արտադրանքի մի մասը նույնպես առաքվում է հանրապետության սահմաններից դուրս:

Կամոյի արդյունաբերության հետագա զարգացումը, թվարկած ճյուղերից բացի, ընթանալու է նաև բազալտների ձուլման և շինանյութերի արտադրության գծով: Առանձնապես մեծ հեռանկարներ ունի այստեղ ծրագրվող քաղաքի ձուլման ձեռնարկությունը, որը կլինի Միության հաղվագյուտ արդյունաբերական ձեռնարկություններից մեկը: Դրա համար, ինչպես ասվեց, քաղաքի շրջակայքում կան բազալտի դործնականորեն անսպառ սլաշարներ:

Կամոն գտնվում է Սևան—Ձոզ խճուղու վրա: Չնայած անմիջապես լճափին չի գտնվում, բայց նա կարող է լրճափնյա բնակավայրերի հետ կապ պահպանել նավակներով: Քաղաքն ունի իր օդանավակայանը և ինքնաթիռային կանոնավոր կապ Երևանի հետ:

Բուն քաղաքում են գտնվում Հացառատի կաթնամանսնարուծական պետական տնտեսությունը, Արծվաքարի անասնաբուծական պետական տնտեսությունը և անասնաբուծական—անասնաբուծական սովխոզ-տեխնիկումը: Բաղմաճյուղ ու ինտենսիվ զարգացած է նրա գյուղատնտեսությունը: Շրջակայքում տարածված են արգալանդ դաշտեր ու խոտհարքներ, իսկ հարավում ձգվում են փարթամ արոտավայրերով ծածկված Գեղամա լեռները: Քաղաքի գյուղատնտեսության ճյուղերից են՝ դաշտավարությունը, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասնաբուծությունը, բանջարաբուծությունը, թռչնաբուծությունը, ծխախոտագործությունը և այլն: Տարիներ առաջ քաղաքին է միացել նախկին Հացառատ գյուղը, որը հայտնի է իր ինտենսիվ զարգացած դաշտավարությամբ ու անասնաբուծությամբ: Քաղաքացիները նույնպես իրենց տների բակերում ունեն իրենց փոքրիկ մրգատու այգիներն ու բանջարանոցները: Քաղաքի շրջակայքի պետական տնտեսությունները հիմնականում ղեկավարվում են դաշտավարությամբ ու անասնաբուծությամբ:

Հաստատուն հիմքերի վրա է դրված բնակչության առողջապահության և բուժօգնության գործը: Եթե նախասովետական Նոր Բայազետում ընդամենը կային մեկ բուժակ և մի քանի ոսկրաբույժ-հեքիմներ, ապա այժմ քաղաքն ունի

բուժական մի քանի հիմնարկներ: Բնակչության բուժօգնությունը լավագույն ձևով կազմակերպելու համար, մեծ քաղաքների օրինակով, Կամոյում ստեղծված են բուժական տեղամասեր: Քաղաքում գործում է մոտ 15 մսուր-մանկապարտեզ, որոնք տեղավորված են հարմարավետ շենքերում:

Կամոն հանրապետության սպորտային քաղաքներից է: Քաղաքն ունի մարզադաշտ, մարզահրապարակներ, մարզուկան բազմաթիվ խմբակներ: Տարածված մարզաձևերից սենթեն ատլետիկան, լողը, ֆուտբոլը և այլն:

Կամոն իր խմելու ջուրը տակավին նախատվետական շրջանում ստանում էր շրջակայքի աղբյուրներից խողովակաշարերի միջոցով: Սակայն այն քաղաքում չէր ճշդեղավորվում, և բնակիչները դրանից օգտվելու համար կժներով կտրում-անցնում էին բավական տարածություն: Սովետական ժամանակաշրջանում ստեղծվել է ջրմուղ-կոյուղի, որը ցանցավորված է և ընդգրկում է քաղաքի մեծ մասը: Քաղաքի արդյունաբերությունն ու բնակելի տները բնակիսն զաղ են ստանում Ղաղախ—Ծրեան մայրուղուց՝ Սեան—Կամո գաղամուղով: Կամոն ունի իր նորակառույց հյուրանոցը, բաղնիքը, ներքաղաքային ավտոբուսային երթևեկությունը:

Քաղաքն ունի իր զարգացման ու ընդարձակման գլխավոր հատակագիծը: Նոր կառուցումները կատարվում են այդ գլխավոր հատակագծի հիման վրա: Սակայն Կամոն էլ պատկանում է Սովետական Հայաստանի այն քաղաքների թվին, որոնք նախատվետական շրջանից ժառանգել են հարյուրավոր անշուք խրճիթներ: Վերջիններս տեղադրված են խառնիխուռն կերպով, առանց որոշակի հատակագծի և բավական դժվարացնում են գլխավոր հատակագծի կիրառման գործը: Այնուամենայնիվ քաղաքի կենտրոնը և նոր կառուցվող թաղամասերը լիովին ելնում են գործող գլխավոր հատակագծի պահանջներից: Ջանքեր են գործադրվում նաև նախկինից գոյություն ունեցող թաղամասերը գլխավոր հատակագծին ենթարկելու ուղղությամբ:

Կամոն նույնպես տուֆակերտ քաղաք է, բազմահարկ պետական շենքերի և մի քանի հազար առանձնատների զուգորդություն: Կառուցված են ամբողջական թաղամասեր, բնակելի, վարչական, կուլտուր-լուսավորական, արդյունա-

բերական, առևտրական, մարզական շատ շենքեր, բացված են մի շարք լայն ու ծառալարող փողոցներ (Լենինի, Ազատության, Շահումյանի, Սարուխանյանի, Սայաթ-Նովայի և այլն): Այժմ էլ նրա շինարարությունը ընթանում է արագ թափով, և մի շարք հատվածներում վերամբարձ կոունկները «անտառ» են կազմում: Քաղաքի շուրջն ստեղծված է մինչև 700—800 հեկտարի հասնող անտառաշերտ, ջրային մակերեսներ, զբոսայգիներ և այլն:

Կամոյում բնակարանային շինարարությունն առանձնապես մեծ թափ է ստացել 60-ական թվականներից՝ կապված նրա արդյունաբերության բուռն զարգացման հետ: Այստեղ պետական ու կոոպերատիվ բնակարանային շինարարության հետ մեկտեղ շատ լայն թափ ունի նաև մասնավոր շինարարությունը: Միայն երկու տարվա ընթացքում՝ 1963—1965 թթ. պետության տված վարկով և խնայված միջոցներով քաղաքացիները իրենց համար կառուցել են հազարից ավելի 1—2 հարկանի բարեկարգ առանձնատներ, որոնք իրենց կից ունեն մրգատու փոքրիկ պարտեզներ ու բանջարանոցներ: Պետությունը հսկայական միջոցներ է ծախսում բնակարանային շինարարության ու քաղաքի բնակարանային ֆոնդը ժամանակակից մակարդակին հասցնելու համար: Քաղաքի շենքերից իշխողության արժանի են «Արևիկ» կինոթատրոնը, մշակույթի պալատը, «Կամո» հյուրանոցի ու կառուցվող հանրախանութի շենքերը և այլն: Քաղաքում կերտված են մի շարք հուշարձաններ՝ մայիսյան ապստամբությանը, 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածների հիշատակին նվիրված կոթողները և այլն:

Ստեղծված է հասարակական սննդի օբյեկտների (ճաշարաններ, բուֆետներ), սպասարկման ղանազան կետերի (վարսավիրանոցներ, վերանորոգման արհեստանոցներ, լվացքատներ, քիմմաքրման կետ և այլն), խանութների (հանրախանութ, մթերային, արդյունաբերական ապրանքների, մասնագիտական խանութներ) խիտ ջլանց: Կամոն ունի իր կոլտնտեսային շուկան:

Կլիմայական բարենպաստ պայմանները, խմելու սառնորակ ջուրը, լճի մոտիկությունը, քաղաքի մատակարարումն ու կամունալ պայմանները՝ այդ բոլորը Կամոն դարձ-

նում են հրաշալի հանգստավայր-ամառանոց, որտեղ ամեն տարի հանգստանում են հազարավոր հովեկներ:

Քաղաքում գործում են 10-ի հասնող հանրակրթական դպրոցներ, օրինակելի գիշերօթիկ դպրոց: Այստեղ իր կարևոր տեղն ունի նաև միջնակարգ մասնագիտական ուսուցման գործը: Քաղաքի այդ կարգի հաստատություններից են ինդուստրիալ, անասնաբուժական-անասնաբուժական տեխնիկումները և հրաժշտական ու պրոֆտեխնիկական ուսումնարանները:

Կամոյում մշտապես գործում է պետական թատրոնը, որի խաղացանկում տեղ են գտել դասական ու ժամանակակից հեղինակների տասնյակ գործեր: Նրա տված ներկայացումները մեծ հետաքրքրություն են առաջացնում քաղաքի ու շրջակայքի դյուղերի թատերասեր հասարակայնության մեջ: Այդ թատրոնն այժմ արդեն բոլորել է իր ստեղծման 40 տարին և ունի արվեստի իր ավանդույթները:

Նրա մշակույթի կարևոր օբյեկտներից են նաև մշտական ու շրջիկ կինոթատրոնները, մշակույթի տները, դրադարանները, զավառագիտական թանգարանը և այլն: Ցուցանմուշներով հարուստ է այդ թանգարանը: Այստեղ զուցադրված են քաղաքի պատմական անցյալին և ժամանակակից վիճակին վերաբերող բազմաթիվ անվանական նյութեր՝ նյութական մշակույթի մնացորդներ, զանազան արտադրանքներ և այլն: Դրանում մի առանձին բաժին է հատկացված Մայիսյան ապստամբությանը և Հայրենական մեծ պատերազմին: Կամոյում գործում է շրջանային (մինչև 1930 թ. զավառական) տղարանը, որտեղ 20-ական թվականներին տպագրվում էր կուսակցության զավառային կոմիտեի և զավառային սովետի գործկոմի օրգան «Ռանչպար» եռօրյա թերթը, իսկ այժմ՝ շրջանային «Լենինյան ուղիով» լրագիրը:

Նոր Բայազետ—Կամոն տվել է ականավոր շատ մարդիկ՝ պրոֆեսիոնալ հեղափոխականներ, բարձրաստիճան գինվորականներ, ցիտանականներ ու այլ գործիչներ, սոցիալիստական աշխատանքի հերոսներ:

Տասներորդ հնդամյա պլանով քաղաքի զոյությունն ունեցող ձևնարկությունների մի մասը ընդարձակվելու, հզորություններն ու արտադրական ձևնարկություններն ավելի ուս-

ցիոնալ օգտագործելու, արդյունավետությունը բարձրացնելու հետ միասին, կառուցվելու և շարք են մտնելու մսի կոմբինատ, կաթի գործարանի երկրորդ հերթը:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ

Հոկտեմբերյանը սովետական ժամանակաշրջանում հասակ առած և քաղաք դարձած բնակավայրերից է: Այն գտնվում է Արարատյան դաշտում՝ Նրեանից 47—48 կմ հեռավորության վրա, արդավանդ հողերով շրջապատված ընդարձակ հարթավայրում, որը ծովի մակերևույթից ունի 860 մ բարձրություն, կլիման խիստ ցամաքային է: Օդի հունվարյան միջին ջերմաստիճանը—5,1⁰ է, օգոստոսինը՝ +25,8⁰, տարեկան տեղումների քանակը 220—250 մմ: Ամռանը սոսկալի շոգեր են լինում, կեսօրից հետո՝ ուժեղ քամիներ, իսկ ձմռանը համեմատաբար տաք է՝ սովորաբար անկայուն ձնածածկով: Երկարատև, արևոտ ու հաճելի եղանակներ են լինում հատկապես աշնանը: Երկաթուղային կայարանի շրջակայքում կան բազալտի և կավի զգալի պաշարներ: Ծով առաջինները, և՛ վերջիններն արդյունահանվում են շինարարական նպատակներով: Դրանցից բացի, քաղաքից 1,5—2 կմ հարավ կա շինարարական ավազ:

Նախկինում Հոկտեմբերյանը կոչվում էր Սարգարապատ (կամ Սարգարաբաղ): Այստեղ Նրեանի խաները (կամ սարդար) կառուցել էին մի բերդ և այն կոչել Սարգարապատ: Սարգարապատը, ի պատիվ Մեծ Հոկտեմբերի, ՀՍՍՀ Կենտրոնի 1935 թ. մարտի 3-ի հրամանագրով վերանվանվել է Հոկտեմբերյան:

Հոկտեմբերյանի տեղում եղած Սարգարապատ բերդը Նրեանի խանության Սարգարապատի մահալի ղլխավոր բերդն ու կենտրոնն էր: Այն խանության կենտրոն Նրեանից հետո համարվում էր այդ ընդարձակ երկրամասի երկրորդ ամուր բերդը: Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրվելու ժամանակ՝ 1827 թ. ամռանը ռուսական զորքերը զրավեցին Սարգարապատը, և շուտով վերացվեց խանական մոռյալ տիրապետությունը հիշեցնող այդ բերդը: Բերդի պարսիկ ու թուրք բնակչությունը, կայազորն ու վարչա-

կան ապարատը Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին մի-
անալուց հետո հեռացան այլևայլ կողմեր, և մնացին միայն
բերդի շուրջը բնակություն հաստատած փոքրաթիվ հայ
բնակչությունը, ինչպես և 1828—29 թթ. ներգաղթած մի
քանի հայ ընտանիքներ: Սարգարապատն այդպիսի խղճուկ
վիճակում էլ մնաց մինչև Հայաստանում սովետական կար-
գերի հաստատումը:

Սարգարապատի առաջընթացն սկսվեց 1927 թվականով,
երբ այստեղ բնակություն հաստատեցին նոր բնակիչներ, իսկ
30-ական թվականներին բնակավայրում արդեն կար 250
ընտանիք: Իբրև զարգացման ավելի լայն հեռանկարներ
ունեցող՝ շրջկենտրոնը Ղուրդուղուլիից (այժմ Արմավիր
գյուղ Հոկտեմբերյանի շրջանում) փոխադրվեց Սարգարա-
պատ: Դրանից հետո ընդամենը 15—17 տարվա ընթացքում
Սարգարապատը տնտեսական, մշակութային առումով հըս-
կայական առաջադիմություն է կատարում, ընդարձակվում ու
բարեկարգվում է անհավատալի արագ թափով: Այդ բոլորը
հիմք դարձան, որպեսզի ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախա-
գահությունը 1947 թ. հրամանագրով շրջկենտրոնին տա
քաղաքի կոչում: 1930 թ. առ այսօր Հոկտեմբերյանը հա-
մանուն վարչական շրջանի կենտրոնն է:

Սովետական տարիներին, մանավանդ Հայրենական պա-
տերազմից հետո, Հոկտեմբերյանը դարձել է Սովետական
Հայաստանի սննդի արդյունաբերության խոշոր կենտրոննե-
րից մեկը: Այստեղ զարգանում են նաև թեթև ու շինանյու-
թերի արդյունաբերությունը, մեքենաշինությունը, տեղական
արդյունաբերությունը: Այժմ քաղաքի արդյունաբերական
ձեռնարկությունների թիվը հասնում է մոտ մեկ և կես
տասնյակի: Դրանցից են՝ պահածոների, գինու, կոնյակի,
հացի, կաթի, գարեջրի գործարանները, հաստոցաշինական
ու ապակյա տարալի գործարանները, տպարանը, կենցաղ-
սպասարկման կոմբինատը և այլ ձեռնարկություններ: Քա-
ղաքի արդյունաբերական խոշորագույն ձեռնարկությունը
պահածոյի գործարանն է, որը համարվում է Միության այդ
տեսակի խոշոր ձեռնարկություններից: Գործարանի համար
հումք են ծառայում բանջարեղենն ու մրգերը: Գործարանը
զինված է միանգամայն ժամանակակից տեխնիկայով: Երի-

տասարդ, բայց Միության մասշտաբով արդեն ճանաչում է
գտել եթերայուղերի կոմբինատը, որը վերամշակում ու եթե-
րայուղ է ստանում Հոկտեմբերյանի և մասամբ էջմիածնի
տնտեսություններում մշակվող խորդենուց (դերան): Սկզբը-
նական շրջանում կառուցված գործարանը փոքր էր, սեղո-
նում կարող էր վերամշակել ընդամենը 8 հազար տոննա
խորդենու կանաչ զանգված, բայց այդ կալուստրայի ավելի
լայն տարածման հետևանքով պահանջվեց կառուցել ավելի
խոշոր՝ սեղոնում մինչև 40 հազար տոննա կանաչ զանգված
վերամշակող նոր գործարան, որը շահագործման է հանձնվել
1970 թվականին: Խորդենուց ստացված անուշահոտ եթերա-
յուղը, հանրապետությունից բացի, առաքվում է Միության
օժանկիթի արտադրության բազմաթիվ ձեռնարկություններ:
1966-ին շահագործման հանձնված Հոկտեմբերյանի կոնյակի
գործարանը հանրապետությունում երկրորդն է՝ Երևանի կոն-
յակի հայտնի գործարանից հետո: Մեծ ճանաչում է գտել
նաև քաղաքի Վերմուտ գինիների գործարանը, որի խնձո-
րից, նուռից և այլ պտուղներից պատրաստած անուշահամ
գինիները սպառվում են երկրի ամենատարբեր անկյուննե-
րում: Քաղաքի մետաղահատ հաստոցների ժամանակակից
սարքավորումներով զինված գործարանի արտադրանքը, ուրի
մեծ մասը առաքվում է Միության տարբեր հանրապետու-
թյուններ և արտասահմանյան շուրջ երկու տասնյակ երկր-
ներ, համընդհանուր ճանաչում է գտել: Այն ստեղծվել է
նախկին մեքենատրակտորային կայանի արհեստանոցի հիմ-
քի վրա և կարճ ժամանակամիջոցում դարձել հանրապետու-
թյան արդյունաբերական հայտնի ձեռնարկություններից:
Ապակե տարալի գործարանը Հոկտեմբերյանի ամենաերի-
տասարդ ձեռնարկություններից է: Նրա արտադրական հզու-
րությունը բավական մեծ է և իր արտադրած տուփերով ու
շշերով մատակարարում է քաղաքի և հանրապետության
խմիչքեղենի ու պահածոների արտադրության ձեռնարկու-
թյուններին:

Տրանսպորտային տեսակետից Հոկտեմբերյանը շատ
նպաստավոր պայմաններում է գտնվում, նա ուղիղ ու աս-
ֆալտապատ ճանապարհներով, մշտական ավտոբուսային
երթևեկությամբ կապված է շրջանի բոլոր գյուղերի հետ:

Քաղաքի համար առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն աշատեղով անցնող Երևան—Լենինական առաջնակարգ խճուղին և Երևան—Թբիլիսի երկաթուղին: 1966 թվականից սկսվեց նաև Երևան—Հոկտեմբերյան հատուկ զնացքի երթևեկությունը:

Հոկտեմբերյանը Սովետական Հայաստանի ամենադարգացած դյուղատնտեսական շրջաններից է, ինտենսիվ դարգացած գյուղատնտեսական այնպիսի շրջան, որն իր արտադրանքներով (խորդենի, խաղող, մրգեր, բանջարեղեն և այլն) հիմք է դարձել սննդի ու թեթև արդյունաբերության ստեղծման ու հետագա առաջընթացի համար: Հանրապետությունում առաջին անգամ արտադրվող կայանը ստեղծվել է հենց այստեղ՝ Հոկտեմբերյանում 1930 թվականին: Շրջանի ու քաղաքի դաշտերը, այգիներն ու բանջարանոցները հիմնականում ոռոգվում են Հոկտեմբերյանի ջրանցքով, որն սկիզբ է առնում Արաքսից և որի բացումը կատարվել է 1930 թվականի նոյեմբերի 29-ին՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման տասնամյակի օրը, հանդիսավոր պայմաններում: Քաղաքի դյուղատնտեսության ճյուղերից են՝ խաղողագործությունը, բանջարաբուծությունը, մրգաբուծությունը, անասնաբուծությունը և այլն: Գյուղատնտեսական աշխատանքների մեծագույն մասը մեքենայացված է, և տնտեսությունը վարվում է ժամանակակից ագրոտեխնիկայով: Այստեղ ստանում են կայուն ու բարձր բերք:

Տնտեսական կյանքի, հատկապես արդյունաբերության բուռն զարգացման շնորհիվ Հոկտեմբերյան քաղաքի բնակչության թիվն ավելացել է անհավատալի մասշտաբներով: 50 տարվա ընթացքում նրա բնակչությունն աճել է տասնյակ անգամ: Հոկտեմբերյանի բնակչության ճնշող մասը կազմում են հայերը: Քաղաքում բավական թիվ են կազմում իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից հայրենադարձվածները:

Քաղաքի բնակչությունը զանգվածորեն կազմված է բանվոր-ծառայողներից և գյուղատնտեսությանը զբաղվողներից: Հոկտեմբերյանում և Արարատյան դաշտի ու Սովետական Հայաստանի մյուս ցածրավայրերում գտնվող բնակավայրե-

րում սովետական տարիներին ճահճների շտրագման, բուժ-սպասարկումը լավագույն ձևով կազմակերպվելու, խմելու առաջնակարգ ջրով բնակչությանը ապահովելու հետևանքով խստագույն վերացվել է դոզերացքը, որ անբուխ էր համարվում և սովորաբար պատճառ էր դառնում մահաբեր ալլ հիվանդությունների: Այժմ քաղաքում գործում են հիվանդանոցային մի քանի հիմնարկներ:

Նրա 18-ից ավելի մանկապարտեզ-մանկամսուրներում ընդգրկված են հարյուրավոր աշխատողների երեխաներ: Հոկտեմբերյանում գործում են մարզպաշտ իր օժանդակ հարմարություններով, մի շարք մարզահրապարակներ: Քաղաքում կան սպորտային տանյակ խմբեր՝ վոլեյբոլի, բասկետբոլի, ֆուտբոլի, ծանրամարտի, թևած լողի և այլ սպորտաձևերի թիմեր:

Հոկտեմբերյանն ապահովված է ջրմուղով և կոյուղով: Նրա խմելու ջուրը բերված է Այդր լճի և Արազածի ստանուրակ աղբյուրներից: Ջրմուղն ու կոյուղին քաղաքում ցանցավորված են և ընդգրկում են նրա մեծագույն մասը: Եթե 1960 թվականին բնակելի ֆոնդի միայն 3,1 տոկոսն էր ապահովված ջրմուղ-կոյուղով, ապա 1965-ին հասավ 64 տոկոսի, իսկ 1970-ին՝ ավելի քան 80 տոկոսի: Ընդամենը երկու-երեք տարվա ընթացքում՝ 1963—65 թթ. դպիքիկացիների ենթարկվեց քաղաքի բնակելի տարածության մոտ 94 տոկոսը: Կառուցված է կոյուղու մաքրման կայան, որը մեծապես նպաստում է քաղաքի սանիտարական դրության էլ ավելի լավացմանը:

Ընդարձակ տարածություն է զբաղում Հոկտեմբերյանը: Երկարությունը մոտ 3 կմ է, լայնությունը՝ 1—1 1/2 կմ: Ունի գլխավոր հատակագիծ: Փողոցները լայն են, ձգվում են ուղիղ և իրար հետ հատվելով ուղղանկյան տակ, քաղաքը վերածում են քառանկյուն թաղամասերի ցանցի: Քաղաքն ամբողջովին թաղված է մրգատու և ղեկորատիվ ծառերի մեջ: Փողոցների երկայնքով նույնպես ձգվում են սաղարթախիտ ծառաշարեր: Տները տուֆակերտ են, տարիներ առաջ զանգվածորեն կառուցում էին 3—5 հարկանի շենքեր, իսկ այժմ՝ կարկասային բաղմահարկ: Քաղաքի կենտրոնում Շահումյանի անվան հրապարակն է, որն այժմ կա-

ռուցապատվել ու վերջնականապես ձևավորվել է: Կենտրոնական մասով, հյուսիսից հարավ ձգվում է Լենինի պողոտան, քաղաքը բաժանելով արևելյան և արևմտյան կեսերի: Գեղեցիկ են ձևավորված ու կառուցապատված նաև Նալբանդյանի, Թումանյանի, Սպանդարյանի, Շահումյանի, Զարենցի, Աբովյանի և Հունան Ավետիսյանի անվան փողոցները: Քաղաքը հյուսիս-արևելյան կողմից պատած է 350 հեկտարի հասնող անտառաշերտով: Իսկ քաղաքի ներսի բոլոր կարգի կանաչ տարածությունները հասնում են ավելի քան 500 հեկտարի: Դրա ղգալի տոկոսը կազմում են ղրոսայգիները, պուրակները և ծաղկանոցները:

Մեծ թափ ունի բնակարանային շինարարությունը: Միջին հաշվով այստեղ տարեկան կառուցվում և շահագործման է հանձնվում 4000—4500 քառ. մ բնակելի տարածություն: Սովետական Հայաստանի հանրապետական ենթակայության մի շարք այլ քաղաքների նման Հոկտեմբերյանում ևս բնակարանային շինարարության մեծ մասը բաժին է ընկնում անհատական շինարարությունը: 1965 թվականի տվյալներով քաղաքի ամբողջ բնակելի ֆոնդի ավելի քան 65 տոկոսը բաժին էր ընկնում անհատական բնակտարածությանը:

Հոկտեմբերյանն ունի սպասարկման լայն ցանց՝ մոտ 65 տարբեր տեսակի ու կարգի խանութներ, 7 ճաշարան, 2 ռեստորան, 3 սրճարան, դպրոցներին ու արդյունաբերական ձեռնարկություններին կից բուֆետներ, ինչպես նաև վերանորոգման արհեստանոցներ, լվացքատուն և քիմմաքրման կետ, բաղնիք, հյուրանոց, վարսավիրանոցներ և սպասարկման այլ կետեր:

Աշխույժ մշակութային կյանք ունի սովետական ժամանակաշրջանի ծնունդ Հոկտեմբերյանը: 70-ական թվականների սկզբներին քաղաքում գործում էին 5 միջնակարգ, երկու 8-ամյա, մեկ գիշերօթիկ, մեկ հեռակա դպրոցներ, մարդական դպրոց, երաժշտական ու պրոֆտեխնիկական ուսումնարաններ, գյուղատնտեսական տեխնիկում: Սովորողները կազմում են քաղաքի բնակչության մոտավորապես 30 տոկոսը: Քաղաքի մշակութային կյանքում կարևոր դեր են խաղում նաև ժողովրդական թատրոնը, որն ունի բավական

հարուստ խաղացանկ, երկու կինոթատրոնները, 3 գրադուրանները (չհաշված դպրոցների և հիմնարկ-ձեռնարկների գրադարանները), մշակույթի պալատն ու ակումբները իրենց ինքնագործ բաղամթիվ խմբակներով ու մշակույթի այլ օջախներ: Այստեղ 1930 թ. սկսած, երբ Սարգսրապատ—Հոկտեմբերյանը Ղուրդուղուլու փոխարեն դարձավ շրջկենտրոն, հրատարակվում է շրջանային հոօրյա լրագիրը՝ կուսակցության շրջանային կոմիտեի և շրջանային սովետի գործկոմի օրգանը, որն սկզբում կրում էր «Դեպի կոմունիզմ», իսկ հետո՝ «Կոմունիզմի ուղիով» անունը:

10-րդ հնգամյակում Հոկտեմբերյանի արդյունաբերության զարգացումն ընթանալու է ոչ թե նոր ձեռնարկություններ ստեղծելու, այլ հիմնականում գոյություն ունեցողները վերադիներու, լայնացնելու, արտադրական հզորություններն ավելի ռացիոնալ օգտագործելու ուղղությամբ: Սակայն այդ բոլորի հետ միասին, 10-րդ հնգամյա պլանով նախատեսված է այստեղ կառուցել արդյունաբերական նոր ձեռնարկություններ: Քաղաքի զարգացման ու բնակչության թվի ավելացման հետ միասին կառուցվելու են հասարակական, մշակութային ու առողջապահական շատ շենքեր ու մի քանի համալիրներ:

ՀՐԱՉԴԱՆ

Հրազդան քաղաքը գտնվում է Հրազդան գետի վերին հոսանքի ձախ ափին, Երևանից 40—42 կմ հյուսիս, ծովի մակերևույթից 1766 մ բարձրության վրա: Քաղաքի գրաված տեղիեֆը խիստ կտրտված է՝ ձորակներով մասնատված բավական դափթափ լեռնալանջերի, գետահովիտների, առանձին բլուրների ու ժայռերի և փոքրիկ, շատ փոքրիկ հարթությունների մի զուգորդություն, որ քաղաքի ընդհանուր համայնապատկերը դարձնում է գեղեցիկ՝ քաղաքաշինության համար հարուցելով լրացուցիչ դժվարություններ: Ունի խիստ արտահայտված բարեխառն կլիմա, որ բնորոշվում է ղով ամառներով, բավական ցուրտ ձմեռներով, օդի տարե-

կան միջին ջերմաստիճանը $4,8^{\circ}$ է, հունվարինը՝ $-9,0^{\circ}$, հուլիսյանը՝ $16,6^{\circ}$: Հրազդանի հովտի մյուս մեծ ու փոքր բնակավայրերի նման Հրազդանում ևս քամիներ շատ են լինում, երբեմն բավական ուժեղ: Մթնոլորտային տեղումները տարվա ընթացքում հասնում են ավելի քան 400 մմ-ի, որոնց մեծ մասը թափվում է գարնանն ու աշնանը: Հրազդանը ջրառատ քաղաք է: Նրա մոտով հոսում է Հրազդան գետը, որի վրա ստեղծված է ՀէԿ-ի կանոնավորիչ լիճը: Շրջակայքում կան արդյունաբերական հումքերի, հատկապես նեֆտիլիային սինտիտների պաշարներ, որոնք պետք է օգտագործվեն ժողովրդական տնտեսության մեջ, կրաքարեր, կավեր: Քաղաքի շրջակայքում կան նաև երկաթի պաշարներ, որոնք կապուտանի երկաթահանքերի հետ միասին հումք են մատակարարում Նրեանում արդեն գործող մաքուր երկաթի գործարանին:

Նախկինում Հրազդանը կոչվում էր Ներքին Ախտա: Ախտա անվան ծագումը ժողովուրդը կապում է օտար համանուն ոմն իշխանավորի անվան հետ, որը կասկածելի է: Նրա մյուս անունը՝ Հրազդանը, տրվել է գետի անունով, որի ափին գտնվում է քաղաքը: Իսկ Հրազդան անունը հնագույն ծագում ունի: Ոմանք այն նույնացնում են ուրարտական սեպագիր արձանագրության մեջ հիշատակված Իլյարունի գետի հետ: Իսկ ժողովրդական ստուգաբանության համաձայն Հրազդանը ծագել է «հուր» և «աղղի» բառերից:

Պատմական մեծ անցյալ չունի Հրազդանը: Այն ամբողջովին ծնունդ է սովետական ժամանակաշրջանի: Նախկինում դաշտավարությամբ ու անասնապահությամբ զբաղվող սուղ-րական գյուղ էր, որի բնակչության թիվը հազիվ մի քանի հարյուր մարդու էր հասնում: Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո նրա վարչական նշանակության բարձրացման (1930 թ. մինչև օրս ՀՍՍՀ Ախտա—Հրազդան վարչական շրջանի կենտրոնն է), արդյունաբերության, տրանսպորտի, տնտեսության մյուս ճյուղերի վարդաքման, ընդարձակման, բնակչության թվի աճի հետևանքով 1959 թ. հունիսի 6-ին ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախազգահության

հրամանագրով նրան տրվել է քաղաքի կոչում՝ Ներքին Ախտայի փոխարեն վերանվանվելով Հրազդան: Նորաստեղծ քաղաքի մեջ մտան Ներքին Ախտա, Աթուրբեկյան (Քարվանսարա) և Ջրառատ (Ռնդամալ) գյուղերը: Այժմ վարչական առումով Հրազդանին են միացվել 2 քաղաքային և 5 ավանային սովետներ:

Հրազդանը հանրապետության արդյունաբերության կարևոր կենտրոններից է և արտադրական բոլոր թելերով կապված է Նրեանի հետ: Արտվյանի նման Հրազդանն էլ մայրաքաղաքի արբանյակ-քաղաքներից է: Վերջինս առաջին հերթին էներգետիկ մեծ հանգույց է: Այստեղ կառուցված ՀէԿ-ի ու երկու ՋէԿ-երի արտադրած էլեկտրաէներգիան բարձր լարվածության գծերով հաղորդվում է հանրապետության քաղաքներին ու արդյունաբերական կենտրոններին: Դրանք միացված են Անդրկովկասի մյուս եղբայրական հանրապետությունների էլեկտրացանցին և վերջինիս հետ կապվում են մի միասնությամբ: Սեանա լիճը հնարավոր բարձր մակարդակի վրա պահպանելու համար Սեան—Հրազդանի կասկադի ՀէԿ-երը (որոնց թվում և Հրազդանի շրջանի տարածքում գտնվող Աթարբեկյան ու Գյումուշ ՀէԿ-երը) թնթանաբեռնվածությամբ են աշխատում և փաստորեն միայն կարգավորողի դեր են խաղում: Ընդհանրապես դրանց հզորությունը ՋէԿ-ի համեմատությամբ շատ փոքր է: Այժմ արդեն գործում են պետական շրջանային ՋէԿ-ի գրեթե բոլոր բլոկները: Պետական շրջանային այդ էլեկտրակայանի առաջին հերթը շահագործման է ենթարկվել 1971 թվականի հունվարին:

Ներկայումս Հրազդանում գործում են մեկ և կես տասնյակից ավելի արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Նըշված էլեկտրակայաններից բացի, Հրազդանի արդյունաբերական ձեռնարկություններից են՝ քարահանքերը, երկաթբետոնե կառուցվածքների գործարանը, տրիկոտաժի ֆաբրիկան, ցեմենտի գործարանը, սառցակոճրինատը, դարեչրի, հացի գործարանները, կենցաղսպասարկման կոմբինատը և այլ ձեռնարկություններ:

Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններից արդեն լայն ճանաչում են ստացել մի քանի նոր գործարան, որոնց արտադրանքը սպառվում է ոչ միայն Սովետական Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս՝ Միության տարբեր շրջաններում ու բաղմաթիվ անկյուններում։ Սննդարդյունաբերության ձեռնարկություններից կարևոր նշանակություն են ստացել հատկապես դարեչրի գործարանն ու սառցակամրինատը, որոնց նշանակությունը չի սահմանափակվում միայն Հրազդանի շրջանով։

Հրազդանը Երևան—Սևան էլեկտրիֆիկացված երկաթուղու կայարաններից է և երկաթուղային մշտական հաղորդակցություն ունի մայրաքաղաքի հետ։ Այդ երկաթուղով փոխադրում են ամենատարբեր տեսակի ապրանքներ՝ ցեմենտ, կրաքար, մեքենաներ, արդյունաբերական զանազան ապրանքներ և այլն։ Դրանով հազարավոր հանդստացողներ են զնում ղեպի Սևանի ափերը, Հանքավանի հովիտը, Մաղկաձոր և այլուր։ Այստեղով է անցնում Երևան—Սևան ավտոստրադան, հանրապետության ամենաշքեղ և ամենաբանուկ ճանապարհը։ Դրանից բացի, Հրազդանն առանձին խճուղով կապված է Մաղկաձորի և Հանքավանի հովտի բնակավայրերի հետ, իսկ տեղական ճանապարհները ձգվում են ղեպի շրջանի մյուս բոլոր բնակավայրերը։

Գյուղատնտեսությունը Հրազդանի տնտեսության հիմնական ճյուղերից է։ Քաղաքի տարածքում գոյություն ունեն պետական երեք զարգացած տնտեսություններ։ Դրանք են՝ Հրազդանի ու Աթարբեկյանի կաթնասնամթերման պետական տնտեսությունները և Զրառատի կաթնասնամթերման համալիր պետական տնտեսությունը։ Դրանց հիմնական ճյուղերը կազմում են անասնաբուծությունը (խոշոր և մանր եղջերավոր անասնաբուծություն), պտղաբուծությունը (հիմնականում խնձորի, տանձի և սալորի մշակություն), դաշտավարությունը, բանջարաբուծությունը, թռչնաբուծությունն ու մեղվաբուծությունը։ Արտադրված գյուղատնտեսական մթերքների մի մասն սպառվում է տեղում, մի մասն առաքվում է Երևան, իսկ մի մասն էլ տրվում է սննդի արդյունաբերության ձեռնարկություններին՝ հետագա վերամշակման համար։

Շատ մեծ թափով է ավելացել Հրազդանի բնակչությունը։ Արդյունաբերության բուռն զարգացման հետևանքով այն դարձել է ՀՍՍՀ բաղմամարդ քաղաքներից մեկը։ Անհավատալի արագ է աճել նրա բնակչությունը մանավանդ 1970—1976 թվականներին։ Այդ բացատրվում է արդյունաբերության բուռն զարգացմամբ և նախկին 2—3 գյուղեր ու ավաններ քաղաքին միացնելով։ Նրա հին բնակիչները եկել են 1828—29 թթ. Մակուից, Սալմաստից, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ Սասունից, Կարսից, իսկ սովետական ժամանակաշրջանում՝ շրջակայքի գյուղերից, Կիրովականից, հանրապետության մյուս շրջաններից, հաբեան հանրապետություններից, ինչպես և արտասահմանյան երկրներից՝ հայրենադարձության շնորհիվ։ Բնակչության մեծագույն մասը կազմում են հայերը։ Այստեղ ապրում ու աշխատում են նաև ռուսներ, ուկրաինացիներ, ադրբեջանցիներ և այլք։ Հիմնական զանգվածները կազմում են բանվոր-ծառայողները և գյուղացիությունը։ Բանվորների մեջ մեծ տոկոս են կազմում բարձր որակավորում ունեցող արհեստավորներն ու վարպետները։

Բարվոք վիճակում է գտնվում բուսական աշխարհը, հարմարավետ բուժհիմնարկներ և մի ամբողջ շարք մանկապարտեզ-մանկամսուրներ։ Հրազդանում կառուցվել է մարզադաշտ ու մարզական պալատ, կան մի շարք մարզահրապարակներ։ Հրազդանի շրջանում է գտնվում (Մաղկաձորում) համամիութենական սպորտադահլիճ-համալիրը, որն իր կարևոր ազդեցությունն է թողնում քաղաքի սպորտային կյանքի վրա։

Քաղաքի զգալի մասն ապահովված է ջրմուղով ու կոյուղով։ Արդյունաբերությունն ու բնակարանները գազիֆիկացված են։ Հրազդանը բնական վառվող գազ է ստանում Ղաղախ—Երևան գազամուղից, Քաղաքում գործում են երկու հյուրանոց, որոնցից մեկը («Հրազդան» անունով) նորակառույց է և հարմարավետ։ Կա բաղնիք։

Հրազդանը գրավում է ընդարձակ տարածություն։ Նա իր մեջ ընդգրկում է նախկին Ներքին Ախտա, Աթարբեկյան, Զրառատ գյուղերը և ցեմենտի գործարանին կից ստեղծված

միկրոշրջանը՝ գործարանի բանվորական ավանը: Քաղաքն ունի գործող հեռանկարային գլխավոր հատակագիծ, որի կիրառումը սակայն կասկած է մեծ դժվարությունների հետ: Տեղանքի խիստ կտրտվածությունը, նշված գյուղերի տները, որոնց մեծ մասը կառուցված է առանց գլխավոր հատակագծի պահանջները հաշվի առնելու, խանգարում են քաղաքը մի ընդհանուր գլխավոր հատակագծի ենթարկելուն: Այնուամենայնիվ, Հրազդանի կենտրոնական մասը և արդյունաբերական միկրոշրջանը կառուցապատվել են հիմնականում գլխավոր հատակագծով: Այլ-տեղ բացված են նոր փողոցներ, որոնք կառուցապատված են քաղմահարկ շենքերով և լայնահուն ու ծառադարձ են: Հրազդանի կանաչ տարածություններից ուշադրավ է նրա զբոսայգին: Քաղաքին մի առանձին զեղեցկություն է տալիս ՀէԿ-ի կանոնավորիչ լիճը, որտեղ կազմակերպված է նավակային երթևեկություն, իսկ ափին դուրս ցցված ժայռի վրա տեղադրված է «Մովինար» հայտնի ռեստորանը: Քաղաքի ամենագեղեցիկ մասը բանավանն է ու կենտրոնը: Այդ մասերում այժմ կառուցվող շենքերը կարկասային են, 9—12 հարկանի: Արագորեն մեծանում է քաղաքի բնակելի ֆոնդը: Քաղաքի փողոցներից կարելի է նշել՝ էներգետիկների, Զբոսայգու, Հանգստյան, Խանջյանի և այլն, որոնց կառուցապատումը դեռևս շարունակվում է: Բավական լավ է ձևավորվում Կայարանամերձ հրապարակը: Քաղաքում 1972-ին կանգնեցվել է Վ. Ի. Լենինի հուշարձանը: Զբաղառ թաղամասում վեր է խոյանում 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածներին նվիրված հուշասյուն-կոթողը: Նույնպիսի հուշարձան է կառուցվում Աղբյուրակ թաղամասում: 1976-ին Հրազդանի կանաչ մակերեսը հասնում էր 60 հա-ի, իսկ ջրայինը՝ 30 հա-ի: Հիշատակության արժանի կառույցներից են «Հրազդան» հյուրանոցը, երկու հանրախանութների շենքերը, վարչական շենքը, լեռնաքիմիական տեխնիկումի ու սպորտ դպրոցի շենքերը և այլն: Քաղաքի խոշորացման համապատասխան մեծանում է նաև բնակարանային ֆոնդը: 1971—1975 թթ. շահագործման է հանձնվել 110 հաղ. քառ.

մ բնակելի տարածություն, իսկ 1976 թ. 10 ամիսների ընթացքում՝ 16 հաղ. քառ. մետր:

Չնայած մեծ ցրվածությանը, Հրազդանի բոլոր մասերն ունեն հասարակական սննդի ու սպասարկման համապատասխան կետեր՝ ճաշարաններ, ռեստորաններ (այդ թվում՝ «Մովինար» և «Հրազդան» ռեստորանները), խանութներ (նույն թվում՝ նորակառույց «Աղբյուրակ» հանրախանութը), վերանորոգման կետեր, արհեստանոցներ, լվացքատուն, քիմ-մաքրման կետ, վարսավիրանոցներ և այլն:

Քաղաքում գործում են ավելի քան 10 հանրակրթական դպրոց, որից 7-ը ցերեկային միջնակարգ, իսկ 3-ը երեկոյան: Ունի երաժշտական 2 դպրոց, ինդուստրիալ-տեխնոլոգիական տեխնիկում, սպորտ դպրոց, պատանի տեխնիկների կայան, պրոֆտեխնիկական ուսումնարան, մշակույթի տուն և 7 ակումբ, 7 գրադարան, որից մեկը՝ մանկական, կինոթատրոն, պիոներ տուն և մշակույթի ու զիտության այլ կետեր: 1973 թ. օգոստոսին քաղաքում բացվել է Հայաստանի պետական պատկերասրահի մասնաճյուղ, որը կարճ ժամանակամիջոցում հարստացել է ուշադրության արժանի մի շարք կտավներով: Քաղաքում հրատարակվում է «Հրազդան» շրջանային թերթը:

Քաղաքի զարգացման հեռանկարները լայն են: Ընթացիկ 10-րդ հնգամյակում հիմնականում ընդարձակվելու և կատարելագործվելու են գոյություն ունեցող ձեռնարկությունները: Սակայն Հրազդանի արդյունաբերության հիմնական խրո-դիրն այս հնգամյակում հացի նոր գործարանի ու կանացի արդուզարդի աղարկանների ձեռնարկության կառուցումն է: Կառուցվում են քիմիական մաքրման և այլ ձեռնարկություններ:

ՂԱՓԱՆ

Ղափան քաղաքը Սովետական Հայաստանի արդյունաբերության նշանավոր կենտրոններից է և գտնվում է հանրապետության հարավ-արևելյան մասում, Ղափանի շրջանում, Երևանից 320 կմ հեռավորության վրա: Բարձրությունը ծովի

մակարդակից մոտ 705 մ է: Հարավից ու հյուսիսից պատ-
տած է Մեղրու և Բարդուշատի լեռնաշղթաներով ու դրանց
ճյուղավորումներով: Քաղաքի հարավային կողմում բարձրա-
նում է Խուստուփ լեռը: Քաղաքի տարածքի մեծագույն մասը
ունի խիստ կտրտված ռելիեֆ: Իր բնակլիմայական պայման-
ներով Ղափանը շատ է հիշեցնում Իջևանը, սափայն, ի
տարբերություն վերջինի, նրա օդի ջերմաստիճանների տար-
բերությունները համեմատաբար ավելի մեծ են: Ամռանն
այստեղ ավելի շոգ է, և կլիման համեմատաբար ավելի ցա-
մաքային: Նրա կլիման ընդհանրապես տաք է, բավարար խո-
նավությամբ: Ձմեռն այստեղ սառնամանիքներ քիչ են լի-
նում, իսկ ամռանը հաճախ տոթ է լինում: Քաղաքում ուժեղ
քամիներ գրեթե չեն լինում, նրա մթնոլորտը միշտ խաղաղ
է և մաքուր: Օդի տարեկան միջին բարեխառնությունը $11,5^{\circ}$
է, ամենաբարձր ջերմությունը $+38^{\circ}$, իսկ նվազագույնը — 27° :
Քաղաքի միջով հոսում է Ողջի գետը, որը հենց քաղաքի
կենտրոնական մասում աչք կողմից իր մեջ ընդունում է
Վաչագանի գետակը, իսկ ձախ կողմից՝ Կավարտի ջուրը:
Դրանցից քաղաքի արդյունաբերության համար Ողջիի ջրերը
քիչ են պիտանի, որովհետև դրանք, անցնելով Քաջարանի
հարստացուցիչ ֆարրիկայով, մեծապես կեղտոտվում են և
դառնում պղտոր: Քաղաքի հարավային կողմով ձգվող լեռ-
ների հյուսիսային լանջերը ծածկված են անտառներով ու
վայրի մրգատու ծառերով: Ղափանում ու նրա շրջակայքում
կան բազմաթիվ բանջարանոցներ, պարտեզներ, թթաստան-
ներ, ընկուղուտներ ու մոշուտներ: Ղափանի դրաված շրջանը
հարուստ է զոնավոր մետաղների, հատկապես պղնձի պա-
շարներով:

Ղափան անունը միջնադարյան Կապան քաղաքի աղա-
վաղումն է: Վերջինս իբրև բնակավայր հիշատակվում է V
դարից, IX դ. արդեն քաղաք էր, իսկ X դ. վերջերին դարձել
էր Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաքը: 1103 թ. սել-
ջուկների կողմից ավերվելուց հետո այն այլևս չվերականգ-
նվեց և վերացավ պատմական ասպարեզից, իսկ նրա անու-
նը հետագայում մնաց Ղափան ձևով: Կապան անունը հենց

իր՝ «լեռնանցք» իմաստն ունի, Վաղեմի Կապանը դառնվում
էր այժմյան Ղափանից մոտ 16—17 կմ արևմուտք, Ողջի
գետի բարձրադիր աջ ափին:

Ղափանի պղնձահանքերը հայտնի են տակավին խոր
միջնադարից: Այստեղ դարեր շարունակ հասարակ եղանա-
կով արդյունահանվել ու վերամշակման են ենթարկվել դեռ-
նի երես դուրս եկած երակներն ու առանձին բուլբուր: Այդ-
պիսի վաղեմի հանքավայրերի հետքեր նկատվում են ոչ
միայն քաղաքի տարածքում, այլև ամբողջ Ղափանի շրջանի
տասնյակ վայրերում: Ծահագործման ենթարկված այդ մասեր
հանքավայրերն ու դրանց կից եղած ավաններն ավերվել են
XVIII դ. առաջին քառորդի վերջերին՝ թուրքական նվաճման
հետևանքով: 1727 թ. Հալիձորի հաղթական ճակատամարտից
հետո Ղափանի հանքավայրերը կարճ ժամանակով աղատա-
դրվում են, բայց շուտով ամբողջ շրջանի հետ միասին նորից
անցնում են Պարսկաստանի տիրապետության տակ և մինչև
Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միացնելը մնում բար-
ձիթողի վիճակում: Այստեղ պղնձի հանույթն ու մշակումը
նորից կյանք է առնում XIX դ. առաջին քառորդի վերջերից:
Այդ նույն դարի երկրորդ կեսի սկզբներից Ղափանի
պղնձարդյունաբերության մեջ մուտք է գործում ֆրանսիա-
կան կապիտալը: Պղնձի հանույթով սկսում են աշքի ընկնել
հատկապես Հալիձորի, Կատարի, Կավարտի և մի քանի այլ
հանքավայրեր: Ֆրանսիացիներն այստեղ կառուցեցին մի
փոքրիկ պղնձաձուլարան և Հէկ, որն էներգիա էր տալիս
ձուլարանի օդամղիչ արտադրամասին: Արևելյան Հայաստա-
նի պղնձարդյունաբերության երկու հիմնական կենտրոն-
ները՝ Ղափանն ու Ալավերդին միասին վերցրած ցարական
Ռուսաստանում XX դ. սկզբներին պղնձի արդյունահանու-
թյամբ գրավում էին երկրորդ տեղը: Դրանց ձուլարանները
թողարկում էին կաղապարված, այսպես կոչված, սև պղինձ,
որը հետագա մշակման էր ենթարկվում Ռուսաստանի ուրիշ
քաղաքներում: Այդ ժամանակ Հայաստանի պղնձահանքերը
տնվում էին խղճով վիճակում՝ ամբողջ արտադրությունը
հիմնված էր ձեռքի աշխատանքի վրա, հանքախորշերից
հանքանյութը տեղափոխվում էր շալակով՝ կողովներով, հա-
ճախ հանքախորշերը լցվում էին ջրով և շարքից դուրս դա-

լիս, սովորական էին դարձել բանվորների թունավորումները, անտանելի էին նրանց նյութական ու կենցաղային պայմանները: Չուլված պղինձը հեռավոր տարածությունների վրա տեղափոխվում էր ուղտերով: Ղափանի պղնձարդյունաբերությունը անկման պատկեր էր ներկայացնում հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի և դաշնակցականների իշխանության տարիներին:

Ղափանն սկզբից ևեթ Սովետական Հայաստանի վարչական շրջաններից մեկի՝ Ղափանի շրջանի կենտրոնն է: Այդ շրջանը մինչև 1930 թվականը մտնում էր Զանգեզուրի գավառի մեջ, իսկ դրանից հետո, երբ հանրապետությունում գավառները վերացվեցին, դարձավ ինքնուրույն վարչական միավոր՝ դարձյալ Ղափան կենտրոնով: 1938 թ. Ղափանը ստացավ քաղաքի կոչում:

Սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո մի քանի տարվա ընթացքում պղնձի արդյունաբերությունը լիովին վերականգնվում է, և Ղափանը թևակոխում է արդյունաբերական բուռն զարգացման շրջան: Անցած կես դարի ընթացքում նա հետամնաց բանվորական ավանից դառնում է հանրապետության աչքի ընկնող կենտրոններից մեկը: Այժմ քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը 20-ից անցնում է: Նրա արդյունաբերական ճյուղերից են՝ պղնձի, սննդի, շինանյութերի արտադրության, էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերությունը և այլն: Քաղաքի արդյունաբերական ձեռնարկություններից են՝ պղնձի կոմբինատը, ՀէԿ-ը, ինչպես նաև Զրախորի ՀէԿ-ը՝ քաղաքից մոտ 17 կմ արևմուտք (կառուցված 20-ական թվականներին), լուսատեխնիկական (որը «Հայէլեկտրալույս» միավորման մասնաճյուղն է), ավտովերանորոգման, հավաքովի երկաթ-բետոնե կառուցվածքների, մեխանիկական, կղմինդր-աղյուսի, պահածոների գործարանները, մսի կոմբինատը, հացի ու լիմոնադի գործարանները, կահույքի ֆաբրիկան, կենցաղ-սպասարկման կոմբինատը և այլն: Իր արտադրանքի ծավալով ու նշանակությամբ դրանց մեջ առաջին տեղն անմրցալից կերպով զրավում է ամենահին ճյուղը՝ պղնձարդյունաբերությունը: Ղափանի պղնձի կոմբինատը հիմնվել է սովետական ժամանակաշրջանում, և դրանով հիմնովին վե-

րադինվել ու վերափոխվել է նրա պղնձարդյունաբերությունը: Այդ կոմբինատը ստեղծվել է ոչ միանգամից, 30-ական թվականների սկզբներին կառուցվել է հարստացուցիչ նոր խոշոր ֆաբրիկան, բոլոր հիմնական հանքախորշերը միացվել են իրար հետ և արդյունահանված հանքանյութը ֆաբրիկա է տեղափոխվում էլեկտրաքարշով, հանքախորշերում և դրսում ամբողջ աշխատանքը ենթարկվում է մեքենայացման: Կադրեր ստեղծելու համար կալմակերպվում է տեխնիկական ուսուցման գործը: Այդ բոլորի հետևանքով Ղափանը դառնում է ՍՍՀՄ պղնձարդյունաբերության կարևոր կենտրոններից մեկը: Ֆրանսիացիների կառուցած ձուլարանն արդեն հնություն էր և իր ողորմելի դրությամբ այնքա ի վիճակի չէր բավարարել կոմբինատի պահանջները: Իբրև իր դարն ապրած՝ այդ ձուլարանը 30-ական թվականներին արդեն լքվում է, իսկ հանքանյութը ձուլման է ուղարկվում Ալավերդու պղնձաձուլարանը: Վերջին տասնամյակներում նախագծեր են կազմվել Ղափանում նոր հզոր ձուլարան կառուցելու համար, որը Ղափանի հանքանյութից բացի, ձուլելու է նաև Քաջարանում արդյունահանվածը: Կոմբինատի արտադրությունն ավելի ընդլայնելու և պլանի մշտական կատարման համար հաստատուն հիմքեր ստեղծելու նպատակով ներկայումս նոր թափ են ստացել հետազոտական աշխատանքները, հանքաքարի հանույթն ու դրա նախնական մշակումը: 60-ական թվականներին շարք է մտել նոր, ավելի հզոր հարստացուցիչ ֆաբրիկան, իսկ 30-ական թվականների կառուցածը արդեն անցել է հնոթյունների շարքը: Կոմբինատի բոլոր արտադրամասերն ու օղակները, սկսած հորատման գործից մինչև պատրաստի խտանյութի արտադրությունը, ենթարկված է ժամանակակից մեքենայացման, շատ տեղերում աշխատանքը ավտոմատացված է: Ընթացիկ հնգամյակի նախագծումների համաձայն, զգալի շափով ավելանում է կոմբինատի արտադրանքը, և ավելի ինտենսիվ են օգտագործվելու նրա արտադրական հնարավորություններն ու հզորությունները:

Ղափանի արդյունաբերական մյուս ձեռնարկություններից իրենց արտադրանքի ծավալով ու նշանակությամբ հայտնի են հատկապես «Հայէլեկտրալույս» միավորման Ղափանի

լուսատեխնիկական գործարանը (մասնաճյուղ), մեխանիկական ու ավտոմեքանիզման գործարանները, մսի խոշոր կոմբինատը և այլն: Դրանցից շատերի արտադրած ապրանքների մի մասն սպառվում է հանրապետության սահմաններից դուրս՝ Միության տարբեր հանրապետություններում ու արտասահմանյան երկրներում: Ղափանի (և Քաջարանի) արդյունաբերությունը բոլորովին վերջերս համալրվեց մի նոր, քիչ մեծադատար, բայց որակյալ կադրեր պահանջող և մեծ աշխատություն ունեցող ձեռնարկությամբ:

Ղափանը տրանսպորտային հանգույց է: 30-ական թվականների սկզբներին կառուցվեց Մինչևան—Ղափան երկաթուղին, որով քաղաքը կապվեց Երևան—Բաքու մայրուղու հետ: Ղափանի երկաթուղային կայարանով բեռներ են ուղարկում և ստանում Ղափանի հետ միասին նաև Գորիսի ու մասամբ Սիսիանի շրջանները: Տարիներ առաջ սկսեց երթևեկել «Ձանգեղուր» կոչված գնացքը՝ Երևան—Ղափան երթուղով: Ղափանը խճուղային մի քանի ճանապարհների հանգույց է: Այստեղից են դուրս գալիս դեպի Գորիս ու Քաջարան ձգվող խճուղիները: Ղափանը տեղական ավտոճանապարհներով կապված է շրջանի տասնյակ գյուղերի ու ավանների հետ: Նա ունի իր նոր օդանավակայանը և «ՅԱԿ» տիպի ինքնաթիռով կանոնավոր կապ է պահպանում Երևանի հետ:

Ղափանի տարածքում է գտնվում «Սյունիք» պետական տնտեսությունը, որի հիմնական ճյուղերը կազմում են կաթնատու անասնաբուծությունը, բանջարաբուծությունը և մասամբ մրգաբուծությունն ու մանր եղջերավոր անասնաբուծությունը: Քաղաքի շրջադժի մեջ է մտնում հանրապետության մեջ հայտնի Ղափանի թռչնաբուծական ֆաբրիկան, որը մեծ քանակությամբ միս է տալիս ոչ միայն տեղի առևտրական կազմակերպություններին, այլև Սովետական Հայաստանի այլ քաղաքների: Քաղաքում ստեղծված է ջերմոցային տնտեսություն, որը տարին բոլոր պոմիդոր, վարունգ և կանաչիներ է տալիս քաղաքի աշխատավորությանը:

Սովետական ժամանակաշրջանում, հատկապես վերջին 50

տարվա ընթացքում, Ղափանի բնակչությունը ավելացել է մեծ չափով: Այստեղ մեծամասնություն կազմող հայերի հետ միասին ապրում ու աշխատում են ադրբեջանցիներ, ռուսներ, ուկրաինացիներ և ուրիշ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Բնակչության մեծ մասը կազմում են բանվոր-ծառայողները:

Նախկինում Արարատյան դաշտի, Մեղրու և հանրապետության շոգ կլիմա ունեցող այլ շրջանների բազմաթիվ բնակավայրերի բնակիչների նման Ղափանցիների համար նույնպես կատարյալ շարիք էր դռներոցքը: Ամենահամեստ հաշիվներով ամռան կեսին յուրաքանչյուր երկու բնակիչից մեկը տառապում էր այդ հիվանդությամբ: Սովետական ժամանակաշրջանում իսպառ վերացել է այդ հիվանդությունը: Ղափանում բնակչության առողջապահության և բուժօգնության գործը դրված է ամուր հիմքերի վրա: Բնակչության հանգստի ու առողջության պահպանման համար բավական թվով աշխատավորների հեռավոր առողջարաններն ու հանգստյան տներն ուղարկելուց բացի, քաղաքից ոչ հեռու ստեղծված են երկու հանգստավայրեր (Կարմրաքարում և Բաղաբերդում), որտեղ տարեկան հանգրստանում ու կազդուրվում են հարյուրավոր Ղափանցիներ՝ մեծահասակներ ու երեխաներ: Ղափանում կա տուրիստական հանգրվան, որտեղ այցելում են մեր երկրի ամենատարբեր վայրերից եկող զբոսաշրջիկները: Քաղաքում գործում են մոտ 15 մսուր-մանկապարտեզներ: Բավական խոշոր ու հարմարավետ է քաղաքի մարզադաշտը: Դպրոցներին ու արդյունաբերական ձեռնարկություններին կից կան մարզահրապարակներ, գործում են սպորտային զանազան խումբայիններ: Առանձնապես հայտնի է «Լեռնագործ» ֆուտբոլային թիմը:

Ղափանն ապահովված է ջրմուղով ու կոյուղով: Նրա խմելու ջուրը բերված է քաղաքի ուղղակի ֆայրամասում գտնվող Հալիձորից և մոտ 30 կմ հեռավորությունից՝ Գնդի գյուղի մոտի աղբյուրից, որը, ցավոք, բխում է մարմարի շերտերից և շատ կոշտ է, խմելու համար ոչ առաջնակարգ: Այժմ նախապատրաստական աշխատանքներ են տարվում քաղաքի համար Գնդի գետի ափերի ջրամբարի կառուցման համար:

հեռավորությունից) խմելու նոր, սառնորակ ու ավելի մաքուր ջուր բերելու համար: Ղափանն ունի առաջնակարգ ու հարմարավետ հյուրանոց («Զանգեզուր» անունով), բաղնիքներ, զրոսայգիներ և այլն: Քաղաքին ենթակա բանվորական ավանների միջև կա ավտոբուսային մշտական երթևեկություն:

Ղափանը փաստորեն նորահիմն քաղաք է, ամբողջովին սովետական ժամանակաշրջանի ծնունդ: Նախկինում նա մի փոքր բանավան էր, քսենոֆոնյան խարխուլ խրճիթներով մի փոքրիկ բնակավայր, որ կուշ էր եկել Ողջի գետի աջ ափին, փոքրիկ հովտում: Իսկ այժմ նա Սովետական Հայաստանի բարեկարգ ու մարդաշատ քաղաքներից է: Քաղաքն իր բանվորական ավաններով ու արվարձաններով (Կավարտ, Արփիկ, Բարաթթում, Բաղարուրջ, Բեխ և այլն) գրավում է ընդարձակ տարածություն՝ փռվելով Ողջի գետի երկու ափերին, ղառիթափ լեռնալանջերի վրա, Կավարտի ու Վաչագանի գետակների ձորերում, հյուսիսային ու հարավային կողմերի սարահարթերի վրա: Տեղանքի այդպիսի կտրտվածության և շինարարության համար մեծ տարածությունների բացակայության պատճառով Ղափանը բաղկացած է առանձին զանգվածներից և նրա ոչ բոլոր մասերն են առայժմ ենթարկված ընդհանուր զլխավոր հատակագծին: Հատկապես բարեկարգ են և զլխավոր հատակագծով են կառուցապատված քաղաքի կենտրոնը, Ողջի գետի երկու ափերով ձգվող բնակելի թաղամասերն իրենց տուֆակերտ, բաղմահարկ, հարմարավետ ու գեղեցիկ շենքերով Սարահարթ կոչված թաղը (ոո ժողովուրդը կրթման անվանում է Ղափանի «Զերյոմուշկա») և այլ թաղամասեր: Քաղաքի հին զրոսայգու (բուլվար) կանգնեցված է Սովետական Միության հայտնի հերոս, Հայրենական մեծ պատերազմում զոհված Հունան Ավետիսյանի հուշարձանը: Ղափանը զարգարում են հասարակական ու բնակելի բաղմասիկ շենքեր (կուսակցության շրջանային կոմիտեի ու շրջանային սովետի գործկոմի շենքերը, «Զանգեզուր» հյուրանոցի, գիշերօթիկ դպրոցի, միջնակարգ դպրոցների, նոր հիվանդանոցի շենքերը և այլն): Տեղանքի սղուծյան և խիստ լեռնային ռելիեֆը լավագույն ձևով օգտագործելու նպատակով այժմ Ղափանում առաջին քայլերն

են կատարում ղառիթափ լեռնալանջերի ուղղությամբ՝ ներքևից դեպի վերև բաղմահարկ շենքեր կառուցելու համար: Այդ հսկա ու բաղմահարկ շենքերի արանքով, ինչպես նախագծվում է, գցվելու են էսկալատորներ, որոնք քաղաքացիներին տանելու են իրենց ցանկացած հարկը ու բնակարանը: Շուտով շահագործման է հանձնվելու այդ ղառիկը շենքերից մեկի մի հատվածը: Մառաղարդ ու կանաչապատ քաղաք է Ղափանը: Շրջակայքն անտառապատ է, կան պարտեզներ ու փոքրիկ բանջարանոցներ, իսկ բուն քաղաքի կառուցապատումից ազատ տարածությունները վերածված են պուրակների, զրոսայգիների, ծաղկանոցների: Բոլոր փողոցներն ուղեկցվում են դեկորատիվ ծառաշարքերով:

Քաղաքում գործում են սպասարկման բաղմասիկ կետեր (լվացքատուն, քիմաքուման կետ, վերանորոգման արհեստանոցներ, վարսավիրանոցներ և այլն), հասարակական սննդի հիմնարկներ, ռեստորաններ (2), բաղմասիկ ճաշարաններ, խորտկարաններ ու բուֆետներ, հանրախանութ, մթերային, արդյունաբերական ապրանքների և մասնագիտական խանութներ, կուլտնտեսային հարուստ շուկա:

Ներկայումս Ղափանը ՀՍՍՀ մշակույթի նշանակալի կենտրոններից է: Քաղաքն ունի հանրակրթական միջնակարգ, 8-ամյա և տարրական դպրոցների լայն ցանց. գիշերօթիկ հարմարավետ դպրոց, լեռնամետալուրգիական մեծ տեխնիկում, Երևանի Կ. Մարքսի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտի մասնաճյուղ, գիտահետազոտական լաբորատորիա և գիտահետազոտական մի քանի այլ հաստատություններ, պրոֆտեխնիկական ուսումնարան, մշակույթի տներ ու ակումբներ, ուսուցչի տուն, դրամատիկական թատրոն, 10 գրադարան և մշակույթի այլ օջախներ: Քաղաքում հրատարակվում է երկու թերթ, որոնցից մեկը պղնձի կոմիտեի բաղմաստիքով է, իսկ մյուսը կուսակցության շրջանային կոմիտեի ու շրջանային սովետի գործկոմի օրգանը՝ «Պղնձի համար»-ը, որը 30-ական թվականներին լույս էր տեսնում «Պայքար պղնձի համար» անունով: Մի քանի տարի է, ինչ Ղափանում ստեղծվել է հարուստ թանգարան, որն զբաղեցնում է 7 ընդարձակ ցուցասրահներ:

Այժմ Ղափանի ավանները կազմող Կավարտում, Բարաբաթումամ, Բաղաբուրջում և Բեխում ծնվել են հայտնի դարձած բժիշկներ, գիտնականներ, պետական գործիչներ, բարձրաստիճան զինվորականներ, սոցիալիստական աշխատանքի հերոսներ և նշանավոր այլ մարդիկ (բժիշկ Խ. Մելիք-Փարսադանյան, ՍՍՀՄ ԳԱ իսկական անդամ Ա. Ա. Արզումանյան, ՍՍՀՄ պետական մրցանակի դափնեկիր Տ. Անտոնյան և ուրիշներ)։

Զարգացման մեծ հեռանկարներ ունի Ղափանը։ Նրա բազմաճյուղ արդյունաբերությունը համալրվելու է նոր ձեռնարկություններով, ընդարձակվելու ու վերազինվելու ևն գոյություն ունեցողները, քաղաքը դառնալու է ավելի մարդաշատ ու բարեկարգ։ Ընթացիկ 10-րդ հնգամյակում կառուցվելու և շարք է մտնելու հացի նոր, խոշոր գործարան, որը, քաղաքի բնակիչներից բացի, հաց է մատակարարելու նաև շրջակայքի գյուղերին։ Կառուցման ընթացքի մեջ է քաղաքի տնաշինական կոմբինատը, որը նույնպես շարք կմտնի ընթացիկ հնգամյակում։

ՋԵՐՄՈՒԿ

Ջերմուկը Սովետական Հայաստանի առողջարանային երեք քաղաքներից մեկն է, որ գտնվում է Արփա գետի ակունքի շրջանում, Ազիզբեկով շրջկենտրոնից 37 կմ հյուսիս արևելք, Նրեանից 173, իսկ Նրեան—Բաբու երկաթուղու Նրասի կայարանից՝ 108 կմ հեռավորության վրա։ Բարձրությունը ծովի մակարդակից ավելի քան 2.000 մ է։ Տեղադրված է Արփա գետի խոր ձորի բարձրադիր աջ ու ձախ ափերին տարածվող սարահարթերի և դրանք շրջապալող լեռների լանջերին։ Բնական համայնասպասկերը գեղատեսիլ է ու հմայիչ։ Քաղաքի միջով, դառիվեր կողերով խոր ձորով սրընթաց հոսում է Արփան, որի մեջ աջ կողմից թափվում է աղբյուրներից կազմող Ջերմուկ գետակը։ Վերջինս իր գետաբերանի մոտ առաջացրել է մի քանի տասնյակ մետր բարձրություն ունեցող չրվեծ, բնական հազվագյուտ մի տեղատեղան, որն ավելի հմայիչ է դարձնում Ջերմուկ քաղաքի

համայնապատկերը։ Քաղաքի շրջակայքն անտառապատ է։ Նրա անտառների մի մասը արհեստական է և տնկված է վերջին երկու տասնամյակներին։ Անտառներից վեր, լեռների բարձրադիր մասերը թավշապատ են ու ծաղկազարդ։ Այդ է պատճառը, որ Ջերմուկի օդը գրեթե իսպառ զուրկ է փոշուց և ամառվա կեսին հազեցված հազարավոր ծաղիկների անուշ բուրմունքով։ Քաղաքի կլիման տիպիկ լեռնային է։ Ամառն այստեղ զով է, հաճելի եղանակներով, ձմեռը՝ երկարատև, ձյունառատ, բայց պարզ և ոչ սաստիկ ցուրտ օրերով։ Ամենացուրտ ամսվա օդի միջին բարեխառնությունը —8,1° է, ամենատաք ամսվանը՝ +14—16°, բացարձակ առավելագույնը՝ 32°, իսկ բացարձակ նվազագույնը՝ —35°։ Մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը 800 մմ է, չափավոր խոնավ, իսկ մթնոլորտային ճնշումը հասնում է 600 մմ-ի։ Ջերմուկը շատ ջրառատ է։ Արփայի և նրա աջակողմյան Ջերմուկ վտակից բացի, քաղաքի զբաղված տարածքում բխում են մի շարք ջրառատ աղբյուրներ, որոնց ջրերի մի մասն այժմ օգտագործվում է խմելու համար։ Նա հատկապես հայտնի է իր բուժիչ, տաք աղբյուրներով (թվով 36)՝ ջերմուկներով (56—64,5°), որոնք իրենց բաղադրությունով նման են Չխոսլովակիայի Կարլովի-Վարիի բուժիչ ջրերին և բխում են Արփայի աջ ու ձախ ափերից։ Հորատման միջոցով բաց են արված հանքային ջրի ևս երկու կլ, որտեղից ջերմուկը դուրս է գալիս մեծ ճնշման տակ՝ շատրվանի ձևով։ Քաղաքի շրջակայքում կան նաև «Նարդան» տիպի ջուր, բուժիչ ցին և ապակու հումք՝ կվարցիտներ։

Հայկական լեռնաշխարհում ջերմուկներ շատ կան։ Հանքային այդպիսի տաք ջրերով հայտնի են Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանը, էրզրումը, Նրզնկան, որի թաղերի մի մասը ջեռուցման է ենթարկվում բնական ջերմուկներով, Արածանիի ակունքի շրջանը (հին «Վարշակի ջերմուկները») և այլն։ Դրանց բխման վայրերում առաջացած բնակավայրերն էլ սովորաբար կոչվել են Ջերմուկ։ Այդպես էր կոչվում նաև այժմյան Ջերմուկ քաղաքի տեղում եղած հայկական հին գյուղը, որն առաջին անգամ հիշատակվում է XIII դ. Սյունիքի հայտնի պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի մոտ։ Այդ ժամանակներում Ջերմուկ գյուղը

մտնում էր Սյունյաց աշխարհի Վայոց ձոր գավառի մեջ։ Հին քարաշեն ավազանի մնացորդներից կարելի է կռահել, որ տեղացիները միջին դարերում բուժման նպատակներով պարզունակ եղանակներով օգտվել են նրա ջերմուկներից։ XIX դ. երկրորդ կեսին Երևանի նահանգի Շարուր-Ղարալա-գյաղի գավառի, որի մեջ մտնում էր գյուղը, պետերը կարգավորել են տվել հնից գոյություն ունեցող ավազանը, և այդ ժամանակներից ի վեր ժողովուրդը կոչել է «Պրիստավի լիճ»։ Հին հայկական Ջերմուկ գյուղն ավերվել է, իսկ նրա տեղում առաջացած գյուղը նոր ժամանակներում ադրբեջանցիները կոչում էին Իստիսու, որ Ջերմուկի տառացի թարգմանությունն է։ 1924 թվականին վերականգնվեց նրա նախկին՝ Ջերմուկ անունը։

Սովետական ժամանակաշրջանում, հատկապես Հայրենական մեծ պատերազմից հետո, Ջերմուկը բռնեց իր բուռն զարգացման ուղին։ Ընդամենը 20—25 տարվա ընթացքում նա անշուրջ բնակավայրից վերածվել է համամիութենական նշանակության առողջարանային քաղաքի։ 1951 թ. այն համարվեց քաղաքատիպ ավան, 1961 թ.՝ շրջանային ենթակայության, իսկ հետագայում՝ հանրապետական ենթակայության քաղաք։ Ջերմուկի քաղաքային սովետին վարչատնտես-տորիալ առումով ենթարկվում է նաև Կեչուտ (Ղուշլի) գյուղը։

Ջերմուկի արագաթափ զարգացման հիմքում ընկած են արդյունաբերությունն ու առողջարանային գործը։ Այստեղ այժմ գործում են մեկ տասնյակից ավելի արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որոնցից առաջնեկը և ամենախոշորը «Ջերմուկ» ջրի գործարանն է։ Այդ ձեռնարկությունը շարք է մտել 1949 թվականին, իսկ հետագա տարիներին ընդարձակվել ավելի քան երեք անգամ։ Ներկայումս նա տարեկան արտադրում է մի քանի տասնյակ միլիոն շիշ հանքային ջուր։ Հետագայում նրա տարեկան արտադրական հզորությունը հասցվելու է 60—70 միլիոն շիշ։ Գործարանի «Ջերմուկ» մականիշով ջուրը առաքվում է Սովետական Միության ամենատարբեր մասերը, արտահանվում բազմաթիվ երկրներ։ Ամենուրեք այն ձեռք է բերել մեծ համբավ։ Քաղաքի արդյունաբերական մյուս ձեռնարկություններից են՝

մեխանիկական գործարանը, քարհանքները, ՀէԿ-ը, կենցաղ-սպասարկման կոմբինատը, հացի ու կաթի-պանրի գործարանները և այլն։ Նրա արդյունաբերության հետագա զարգացումը գնալու է հիմնականում սննդի, թեթև և շինանյութների արդյունաբերության առաջընթացի ուղղությամբ։

Ջերմուկը բարեկարգ խճուղով կապված է Երևանի հետ։ Մայրաքաղաքի հետ ունի նաև օդանավային կանոնավոր հաղորդակցություն։ Տեղական մի քանի ճանապարհներ են դուրս գալիս Ջերմուկից և ձգվում դեպի տարբեր կողմեր։ Այդ բոլորով հանդերձ, տրանսպորտի ու կապի հարցն առայժմ մնում է դեռ լիովին չլուծված։ Ջերմուկի բուժիչ ջրերի անբավ պաշարներն ավելի ռացիոնալ օգտագործելու, քաղաքն ավելի մեծացնելու և բարեկարգելու համար անհրաժեշտ է կառուցել նոր խճուղիներ ու երկաթուղի, քաղաքն ապահովել բնական վառվող գազով, օդային կապ հաստատել Մոսկվայի ու Միուկայան մյուս խոշոր քաղաքների հետ։ Այդ բացը վերացնելու համար առաջադրված են ղանադան նախագծեր։

Առողջարանային քաղաքի հույժ կարևոր հարցերից մեկը բնակչությանը, բուժաշխատողներին ու հանգստացողներին սննդամթերքներով ապահովելն է։ Ստեղծված են սննդի արդյունաբերության համապատասխան ձեռնարկություններ (կաթի ու պանրի, հացի գործարաններ և այլն)։ Քաղաքն ունի զարգացած գյուղատնտեսություն։ Վարչականորեն քաղաքին է ենթակա նրանից 3 կմ հեռավորության վրա գտնվող Կեչուտ (Ղուշլի) գյուղն իր կաթնասնարկության պետական տնտեսությամբ, որի արտադրած մթերքները (կաթ, միս) հիմնականում սպառվում են Ջերմուկում։ Գյուղատնտեսության հետագա զարգացման համար Ջերմուկն ունի բավական լավ պայմաններ՝ ընդարձակ խոտհարքներ և փարթամ արոտավայրեր։

Ջերմուկի բնակչությունը վերջին 16—17 տարվա ընթացքում ավելացել է անհավատալի չափերով։ Ամռան ամիսներին քաղաքի բնակչության թիվը մոտավորապես եռապատկվում է։ Կազմակերպված ձևով բուժվողներից ու հանգստացողներից բացի, տարվա այդ եղանակին Ջերմուկ

են դալիա հաղարավոր հովեկներ, որոնց մի մասը՝ անձնական վրաններով: Քաղաքի մշտական բնակչության հիմնական զանգվածները բաղկացած են բանվորներից, ծառայողներից, անտառտնտեսության աշխատողներից և գյուղատնտեսությամբ զբաղվողներից: Բնակչության մեծագույն մասը կազմում են հայերը: Այստեղ ապրում են նաև որոշ թվով ռուսներ ու ադրբեջանցիներ:

Ջերմուկ առողջարանային քաղաքը, ինչպես ասվեց, ամբողջովին ծնունդ է սովետական ժամանակաշրջանի: Նրա գոյության ու զարգացման բնական նախապայմանները հիմնականում հանքային տաք աղբյուրներն են, արևոտ օրերի և ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների առատությունը, մաքուր օդը, խմելու առաջնակարգ ջուրը, գեղատեսիլ համայնապատկերը: Նրա հանքային աղբյուրները գտնվում են 2100—2150 մ բարձրության վրա: Դրանք ունեն հիդրոկարբոնատաուֆատանատրիումային բաղադրություն և մինչև 64,5° ջերմություն: Փորված հորատանցքերից բխող ջրերի հետ միասին Ջերմուկի աղբյուրներն օրական տալիս են մի քանի միլիոն լիտր ջուր: Դրանք բարեբար են ազդում և բուժիչ են նյարդային, հոգացավային, լյարդի, ստամոքսի հիվանդությունների, շաքարախտի համար: Այստեղի հանքային ջրերի ուսումնասիրությունները կատարվել են 1925 և 1938—39 թվականներին: 1940 թ. կառուցվել է լողանքի առաջին շենքը՝ 12 մահակալով: Հենց այդ թվականին էլ սկսվեց Ջերմուկի աղբյուրների կազմակերպված օգտագործումը բուժման նպատակներով: 50-ական թվականների երկրորդ կեսից արդեն մեծ ծավալ է ստանում առողջարանային շինարարությունը: 1967 թվականին առողջարանային ֆոնդը կուրսովկանների հետ միասին հասնում էր 1.100 մահահակալի, 1970-ին՝ ավելի քան 1.500, իսկ ըստ նախագծի 1980-ին առողջարանների, գիշերօթեանների և հյուրանոցային մահակալների թիվը հասնելու է ավելի քան 5.000 մահակալ-տեղի: Ներկայումս այստեղ գործում են միութենական նշանակության մի շարք առողջարաններ, գիշերօթեաններ, լողանքի նոր, ընդարձակ ու հարմարավետ շենք, ջրի շքեղ ու սյունազարդ տաղավար, նորակառույց բազմահարկ հյուրանոց, որն ունի շքեղ կահույք և հարմարա-

վետ սենյակներ, հիվանդանոց, մանկական հիմնարկներ՝ մանկամսուր-մանկապարտեզ: Ներկայումս արագ թափով շարունակվում է առողջարանային շենքերի շինարարությունը: Մեծ նախագծումներ կան քաղաքին ենթակա կենտրոն գյուղի մոտ, Արփա—Սևան ջրատարի գլխամասի լճի եզրերին նոր համալիրներ ստեղծելու համար: Ըստ դրա, այստեղ ստեղծվելու է հանգստի ու մշակույթի զբոսայգի, սպորտային համալիրով հանդերձ, հանգստյան տներ, գիշերօթեաններ ու առողջարաններ: Արփա—Սևան ջրատարի ավարտից հետո Ջերմուկ առողջարանին են անցնելու նաև լճի մոտ դրա աշխատակիցների համար կառուցված շենքերը, որոնք որոշ վերափոխությունից հետո վերածվելու են գիշերօթեանների: Ջերմուկը 1960 թվականից ունի ջրմուղ-կոյուղի: Նրա խմելու ջուրը բերված է քաղաքի հյուսիսային մասում բխող աղբյուրներից: Հետագայում քաղաքի համար խմելու ջուր կարելի է բերել նաև նրա արևելյան ու հարավ-արևելյան կողմում գտնվող հորդաբուխ աղբյուրներից, որոնք նույնպես ունեն խմելու համար մաքուր ու սառնորակ ջրեր: Քաղաքում գործում է բաղնիքը, որը նույնպես նորակառույց է:

Ջերմուկի գլխավոր հատակագիծը կազմվել է 1962 թվականին Հայպետնախագիծ ինստիտուտի կողմից: Բուն քաղաքի գրաված տարածքը 1965-ին 1011 հեկտար էր, իսկ 1980-ին պետք է հասնի ավելի քան 1.810 հեկտարի: 60-ական թվականներին քաղաքն աճում էր դեպի հարավ՝ դեպի կենտրոն գյուղը. այժմ վերջինս արդեն սահմանակից է դարձել քաղաքին, իսկ մի քանի տարի հետո ամբողջապես մտնելու է քաղաքի շրջագծի մեջ: 70-ական թվականների սկզբներից Ջերմուկն արդեն ընդարձակվում է Արփայի ձախակողմյան սարահարթի հաշվին՝ օդանավակայանի շրջակայքում: Այժմ այդ գեղադիր սարահարթի վրա տեղի պես աճում են առողջարանային քաղաքի տարրեր նշանակության նոր, բազմահարկ շենքերը՝ բնակելի տեղեր, կուլտուր-լուսավորական շենքեր, հանգստի տներ և այլն: Ջերմուկի գլխավոր հատակագծում ընդհանրապես հաշվող են օգտագործվում քաղաքի ռելիեֆը և բնական զանազանակերպ պայմանները: Նրա կենտրոնական մասը բաղկացած է բառանկյունի թաղամասերից, որոնց մեջտեղով, ամբողջ

քաղաքի երկայնքով, ձգվում է կենտրոնական փողոցը: Արփայի ձախակողմյան սարահարթի զանգվածի հատակագիծը շախմատաձև է, իսկ լեռնալանջերին գտնվող առողջարաններն ու մյուս շենքերն առանձին-առանձին միավորներ են և տեղադրված են անտառի բացատներում՝ իրենց օժանդակ հարմարություններով հանդերձ: Քաղաքի շենքերը հիմնականում տուֆակերտ ու բազալտաշեն են: Դրանք սկզբում կառուցվում էին 4—5 հարկանի, իսկ այժմ՝ բազմահարկ: Շենքերից առանձնապես նշելի է նոր հյուրանոցի շենքը, մյուս կառույցներից՝ Արփայի նորակառույց մետաղակուլ կամուրջը, որը քաղաքի աջափնյա համեմատաբար հին մասը կապում է ձախափնյա նոր հատվածի հետ:

Մեծ արագություն մեծ է ընդլայնվում Զերմուկի բնակելի ֆոնդը: Նոր շինարարության պատկառելի մասը բաժին է ընկնում բնակելի տներին: Եթե 1960 թվականին յուրաքանչյուր քաղաքացու ընկնում էր ընդամենը 5,1 քառ. մ բնակելի տարածություն, ապա 70-ական թվականների սկզբներին այն արդեն հասել էր գրեթե 9 քառ. մետրի:

Զերմուկում ստեղծված են առևտրի և բնակչության սպասարկման մի շարք կետեր՝ ռեստորան, ճաշարաններ, խանութներ, շուկա, արհեստանոցներ, հուշանվերների կրպակներ, հանքային ջրի տաղավար և այլն:

Քաղաքի խոշորացման ու ընդարձակման հետ միասին ավելանում են և նրա մշակույթի օջախները՝ հանրակրթական դպրոցները, կուլտուր-լուսավորական հիմնարկները և այլն: Այժմ Զերմուկն ունի 2 հանրակրթական միջնակարգ դպրոց, 1 բաներիտ, կինոթատրոն, ակումբ, գրադարան, չհաշված առողջարաններում եղած ակումբ-գրադարանները և մշտական գործող կինոները: 1972 թվականի սեպտեմբերին Զերմուկում կազմակերպվել է Հայաստանի պետական պատկերասրահի մասնաճյուղ, որ 1975-ին արդեն ցուցադրված էին շուրջ 120 կտավներ:

Զերմուկի զարգացումը ընթանում է ամեն մի կանխագուշակումից ավելի արագ: Կանցնի ևս մեկ տասնամյակ, և այն կդառնա բարձր լեռնային ամենահայտնի առողջարաններից մեկը Միությունում: Իբրև բուժավայր նրա համբավը կտարածվի նաև աշխարհի շատ երկրներում, նախա-

տեսված է այստեղ կառուցել ապակու և շենքի մեծ գործարան, որի արտադրանքը հիմնականում սպառվելու է տեղում՝ հանքաջրերի լցման համար:

ՍԵՎԱՆ

Սևան քաղաքը գտնվում է Սևանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին, Երևան—Դիլիջան խճուղու վրա, Երևանից 54 կմ հյուսիս: Բարձրությունը ծովի մակարդակից մոտ 1,925 մ: Ձգվում է լճաշեն (Օրդակու) գյուղի մոտից մինչև Մովսես-գյուղի մոտակայքը՝ գրավելով Երևան—Դիլիջան և Սևան—Կամո խճուղիների հանգույցի շրջանում տարածվող եռանկյունաձև հարթությունը, դրան կից լեռնալանջերը և դեպի հյուսիս-արևելք, դեպի թերակղզի ու ավելի հեռու ձգվող լճափնյա նեղ շերտը: Սարահարթի և տարբեր թեքության լեռնալանջերի ու բլուրների զուգորդությունը մի առանձին գեղեցիկություն են տալիս քաղաքին և իրենց բնական պահանջները հարկադրում դրա զբնավոր հատակագիծը կազմողներին: Սևանի կլիման բարձր լեռնային է: Ձմեռը ցուրտ է, ձյունառատ ու արևոտ օրերով հարուստ, ամռանը՝ հաճելի զով, իսկ աշնանն ու գարնանը՝ սովորականից ցուրտ: Օդի տարեկան միջին ջերմաստիճանը 4,0° է, հունվարյանը—9,0°, հուլիսինը՝ 15,4°: Մշտապես լինում են քամիներ, որոնք երբեմն հասնում են մեծ արագության: Տարեկան տեղումների քանակը մոտ 560 մմ է: Սևանից մինչև Երևան ընկած շատ բնակավայրերի ու մասամբ հենց Երևանի գոյության բնական հիմքերից մեկը Սևանա լիճն է, Սովետական Հայաստանի հրաշք ծովակը, մեծ ջրաբաշխ ու էլեկտրաէներգիայի մըշտական աղբյուրներից մեկը: Սակայն Սևանա լիճը առաջին հերթին Սևան քաղաքի «սեփականությունն» է, նրա առողջարար կլիմայի ձևավորողը, համայնապատկերին գույն ու փայլ տվողը: Սևանա լիճը մեղմացնում է իր շրջակայքի կլիմայական պայմանները և մագնիսի նման դեպի իրեն ձգում բազմահազար սովորական հետաքրքրասերներից, հովեկներից ու դրոսաշրջիկներից մինչև ականավոր արվեստագետներն ու գիտնականները: Մեծ Գորկու արտահայտություն մեծացնում է, որ Երևանից ոչ հեռու գտնվող

Սեանք դարձնում է ամառանոցային, հանգստավայրային քաղաք և իր գոյությամբ որոշակի ուղղութիւն տալիս նրա հետագա զարգացմանը:

Քաղաքի շրջակայքում կան բնական շինանյութեր:

Սեան քաղաքը սովետական ժամանակաշրջանի ծնունդ է, բայց նրա տեղում բնակավայր է եղել հին ժամանակներից: XIX դ. 40-ական թվականներից այստեղ գոյութիւն ունէր Ելենովկա գյուղն ու ճանապարհային կայանը, որտեղ բնակութիւն էին հաստատել ռուս մոլոկանները: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին դաշտավարութեամբ, անասնապահութեամբ և կառապանութեամբ: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո արդեն բարեփոխված Ելենովկա գյուղը ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահութեան հրամանագրով 1935 թ. հունվարի 3-ին վերանվանվեց Սեան: Իսկ Սեան անունը հնագույն ծագում ունի: Հնագետ Մ. Վ. Նիկոլսկին այն ենթադրարար նույնացնում է Արմավիրի ուրարտական արձանագրութեան մեջ հիշատակված Լուխիունի քաղաքի, իսկ ուրիշները՝ այլ արձանագրութիւնների Սունիա անվան հետ: Ամենայն հավանականութեամբ վերջինից է ծագել նաև հին Հայաստանի (Մեծ Հայքի) աշխարհներից մեկի՝ Սյունիքի անունը, մի աշխարհ, որն իր մեջ ընդգրկում էր նաև Սեանս լիճն ու նրա շրջակայքը: Ընդ որում հնում Սեան էր կոչվում միայն կղզին (այժմ՝ թերակղզի), իսկ լիճն անվանվում էր Գեղամա լիճ, Գեղարքունյաց ծով և այլն:

Սովետական ժամանակաշրջանում, առաջին 17—18 տարվա ընթացքում Ելենովկան իր տնտեսութեամբ բավական առաջադիմում է: 1938 թ. հանրապետութեան վարչատնտեսական տարածման մասնակի փոփոխութեան ժամանակ այն դարձնում են Դիլիջանի, Կամոյի ու մասամբ Հրազդանի շրջանի մի շարք գյուղերից կազմված Սեանի շրջանի կենտրոն՝ վերանվանելով Սեան և այդ ժամանակից համարելով քաղաքատիպ ավան: Սեանի արագաճափ զարգացումն սկսվում է Հայրենական պատերազմից հետո: 50-ական թվականների վերջերին այն արդեն բավական բազմամարդ ու բարեկարգ ավան էր և ուներ արդյունաբերական մի քանի ձեռնարկութիւններ: Այդ փոփոխութիւններն ի նկատի ունենալով, ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահութեան իր

1961 թ. հրամանագրերից մեկով Սեանին տվեց շրջանային ենթակայութեան քաղաքի կոչում, իսկ 70-ական թվականների սկզբներից այն արդեն հանրապետական ենթակայութեան քաղաք է:

Սեանի արդյունաբերական զարգացումն սկսվել է Հայրենական մեծ պատերազմից հետո: Մինչ այդ այստեղ կային միայն մի քանի արհեստանոցներ և շատ հալածա մասշտաբներ ունեցող ձկնատնտեսութիւն: 1970 թվականին Սեանում արդեն գործում էին արդյունաբերական 15 ձեռնարկութիւններ՝ գործադիր սարքերի, էլեկտրամեկուսիչների գործարաններ, ծխախոտի ֆերմենտացիոն ֆաբրիկա՝ կառուցված պատերազմի տարիներին, ստորգետնյա ՀէԿ, գործադրածական ֆաբրիկա, ձուկկոմբինատ, կենցաղսպասարկման կոմբինատ, հացի գործարան, ասֆալտետոնի գործարան: Այժմ կառուցվում է և տասներորդ հնգամյակի երկրորդ տարում շարք կմտնի ալրաղաց կոմբինատը՝ խոշոր ձեռնարկութիւններից մեկը: Քաղաքի արդյունաբերութեան առաջնեկը գործադիր սարքերի գործարանն է, որի արտադրած ավտոմատ կառավարվող բարդ սարքավորումներն առաքվում են ոչ միայն Սովետական Միութեան մոտ 500 ձեռնարկութիւններ, այլև արտասահմանյան ավելի քան 20 երկրներ: Էլեկտրաարդյունաբերութեան, շինարարութեան և մի շարք այլ բնագավառներում մեծ կիրառութիւն ունի քաղաքի մի այլ ձեռնարկութեան՝ ապակե էլեկտրամեկուսիչների գործարանի արտադրանքները՝ ապակեպլաստիկ առարկաները, մեկուսիչային «բամբակը», ապակե գործվածքը, թելը, ժապավենները: Այն Միութեան հաղվազյուտ ձեռնարկութիւններից է: Նրա հումքը սովորական քարն է, քարաշատ Հայաստանի քարը, որի մշակման տեխնոլոգիան հիմնականում մշակել են հայ գիտնականները: Քաղաքի կարևոր ձեռնարկութիւններից է նաև ձուկկոմբինատը, որը տարեկան հազարավոր ցնիտներ ձուկ է որսում, ինչպես նաև աճեցնում ու լիճ է բաց թողնում մեծ քանակութեամբ ձկնիկներ: Հաղվազյուտ կառույց է Սեանի ստորգետնյա ՀէԿ-ը, որը սնվում է լճից: Սեան—Հրազդանի կասկադի մյուս ՀէԿ-երի նման վերջինիս տուրբինները ևս գործի են դրվում խիստ անհրաժեշտութեան դեպքում: Ամեն կերպ խնայվում է Սեանի ջուրը, և հոգ տարվում նրա հնարավոր բարձր մակարդակը պահպանելու համար:

Սեանն այժմ առաջին հերթին ամառանոցային, հանգրստավայրային քաղաք է, տուրիստական մեծ հեռանկարներով կենտրոն։ Նրա արդյունաբերական հետագա զարգացումն էլ հիմնականում ելնելու է դրանից։

Տրանսպորտային ու կապի տեսակետից Սեանն այժմ ունի հարմար դիրք։ Այն էլեկտրիֆիկացված գծով կապված է Երևանի հետ և այդ գծի (ու այժմ ամբողջ երկրի) ամենաբարձրագույն երկաթուղային կայարանն է։ 1976 թ. դեկտեմբերի 25-ին շահագործման հանձնվեց Սեան—Շորժա—Զոդ երկաթուղին։ Քաղաքի համար առաջնակարգ նշանակություն ունի նաև Երևան—Սեան ավտոմայրուղին։ Այն համարվում է երկրի լավագույն ճանապարհներից մեկը, որով կատարվում է լարված երթևեկություն։ Սեանից խճուղին շարունակվում է դեպի Դիլիջան (այնտեղից էլ՝ Կիրովական ու Իջևան), իսկ մի այլ ճյուղ, բաժանվելով մայրուղուց, դիմում է դեպի Կամո, Մարտունի, Վարդենիս ու Զոդ։

Սեանն ունի իր զարգացած ու բազմաճյուղ գյուղատնտեսությունը։ Քաղաքում կաղմակերպված է «Սեան» կաթնաանասնապահական պետական խոշոր տնտեսությունը, որը անասնապահության հետ միասին զբաղվում է նաև կարտոֆիլի մշակությամբ ու դաշտավարությամբ։ Սեանին են միացած Գոմաձոր ու Ցամաքաբերդ գյուղերը, որոնցում աչքի են ընկնում անասնաբուծությունը, դաշտավարությունը, մրգաբուծությունը, բանջարաբուծությունը և մասամբ՝ ծխախոտագործությունը, թռչնաբուծությունը, մեղվաբուծությունը։ Առաջիկայում նրա գյուղատնտեսության մեջ ավելի են զարգանալու կաթնամսատու անասնաբուծությունը, բանջարաբուծությունն ու թռչնաբուծությունը, որոնք ավելի են առնչվում քաղաքի ընդհանուր բնույթի հետ։ Քաղաքին գյուղատնտեսական մթերքներ են մատակարարում նաև նրա երկու ծայրերում գտնվող լճաշեն ու Մովագյուղ գյուղերը։ Առհաս թաղաքի բնակչությունը հուսալից է, քառապատկվում է։ Այստեղ են գալիս հաղարավոր հովեկներ, հանգստացողներ և տուրիստներ։ Քաղաքի մշտական բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կաղմում են հայերը։ Այստեղ ապրում են նաև ռուսներ, ուկրաինացիներ, ադրբեջանցիներ և այլք։ Սոցիալական տեսակետից քաղաքի բնակչությունը բաղկա-

ցած է հիմնականում բանվորներից, ծառայողներից ու գյուղատնտեսությամբ զբաղվողներից։

Առողջապահության ու բուժօգնության գործը քաղաքում դրված է բավարար հիմքերի վրա։ Մանկական հիմնարկների թիվը հասնում է մոտ 10-ի։ Լճի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան ափերը վերածվել են առողջարանների, հանգստյան տների, գիշերօթեանների ու տուրիստական կայանների՝ աղեղնաձև ձգվելով մոտ 12 կմ երկարությամբ։ Լճի հյուսիս-արևելյան ափին, Սեան քաղաքից ոչ հեռու, գործում են «Միժեռնակ» միջազգային երիտասարդական ճամբար-հանգրստի տունը և «Արևիկ» պիոներական ճամբարն իր բաղմաթիվ մասնաշենքերով, ՀՍՍՀ ԳԱ ֆիզիկայի ինստիտուտի և հանրապետության առողջապահության մինիստրության 4-րդ բուժվարչության հանգստյան տները, իսկ լճի հյուսիս-արևմտյան ափին, Փոքր Սեանի ծայրակետում տեղադրված է Սեանի տուրիստական հանգրվանը, որը տարեկան հյուրընկալորեն ընդունում է Սովետական Միությունից և արտասահմանյան բաղմաթիվ երկրներից ժամանած տառնյակ հաղարավոր տուրիստներ։ Հանգստյան տների կենտրոն է դարձել թերակղզին (նախկին Սեանա կղզին)։ Այստեղ են գտնվում հանրապետության Մինիստրների սովետի և գրողների միության հանգստյան տները, որոնց շուրջն ստեղծված են ծառուղիներ, պուրակներ, ծաղկանոցներ, իսկ լճափին՝ հարմարավետ լողափ։ Սեանի մանկական առողջարանում տարեկան կազդուրվում են հարյուրավոր երեխաներ։

Սեանն ունի ժամանակակից կոմունալ պայմաններ՝ ջրմուղ և կոյուղի, բնական վառվող գազ, որ վերցված է Ղաղախ—Երևան գազամուղից, բաղնիք, հյուրանոց և այլն։ Այժմ լճի հյուսիս-արևմտյան ափի մոտ, գեղատեսիլ լեռնալանջի վրա կառուցվում է նոր, բաղմահարկ ու խոշոր հյուրանոց, որի տեղադրավայրից անկրկնելի տեսարան է բացվում դեպի ծովակ։ Կառուցվում են նաև մոթել, նոր գիշերօթեաններ, տուրիստական հանգրվան, պրոֆիլակտորիում, հանգրստի տուն։ Աստիճանաբար իր վերջնական ձևավորումն է ստանում քաղաքի կենտրոնից մինչև Սեան—Երևան ավտոմայրուղին ձգվող լայնահուն փողոցը։ Ունի ավտոբուսային երթևեկություն։

Սևան քաղաքը կառուցապատվում ու ձևավորվում է հիմնականում գլխավոր հատակագծի հիման վրա, որը գործողության մեջ է դրվել 60-ական թվականների սկզբներից։ Իսկ գլխավոր հատակագծի հիմքում շինարարության մասշտաբներից ու բնույթից բացի, ընկած են նաև քաղաքի ղրտավայր, ամառանոցավայր, հանգստավայր, առողջարան դարձնելու հիմնական ուղղությունը, քաղաքի տարածքի ռեկոնստրուկցիոն մակարդակից ունեցած մեծ բարձրությունը, լճից ազատված տեղերը ճիշտ օգտագործելու պրոբլեմը, կառույցներն իրենց ճակատներով հիմնականում դեպի լիճ կողմնորոշելը և այլն։

Սևանը ներկայումս հանրապետության գեղեցիկ քաղաքներից է։ Լճից ազատված տարածքում բարձրացել են բազմաթիվ տուֆակերտ, բազմահարկ շենքեր։ Մի շարք նոր շենքեր են կառուցվել նաև երկաթուղու ուղղությամբ, նրա հրկու կողմերում։ Միայն 1970 թվականին Սևանի շինաշարության համար պետությունը տրամադրել էր 13 միլիոն ռուբլի, իսկ հետագա տարիներին ավելի են մեծացել այդ նպատակներով կատարվող ծախսումները։ Քաղաքի բնակարանային տարածությունը 1971—1976 թթ. տարեկան միջին հաշվով ավելացել է 9—10 հազար քառակուսի մետրով։ Բացվել են լայնահուն ու ծառադարձ փողոցներ, ստեղծվել ղրոսայգիներ։ Քաղաքի բարեկարգ փողոցներից են՝ Կիրովի, Նալբանդյան, Սայաթ-Նովա, Հրազդան և Շահումյան փողոցները, իսկ հրապարակներից՝ Շահումյանի հրապարակը։ Բուն քաղաքում, Գոմաձորում և Ցամաքաբերդում կերտված են 1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածների նվիրված հուշարձաններ։ Քաղաքի կենտրոնական մասում բարձրանում է Սայաթ-Նովայի հուշարձանը, Լճափնյա կառուցապատումից ազատ տարածությունները վերածվել են ավելի քան 1.500 հեկտարի հասնող անտառապուրակների և ղրոսայգիների, տների բակերում ստեղծվել են պարտեզներ ու բանջարանոցներ։ Իրենց տներով ու ընդհանուր ձևավորմամբ քաղաքից քիչ են տարբերվում նաև Գոմաձոր ու Ցամաքաբերդ գյուղերը, որոնք այժմ փաստորեն դարձել են Սևանի թաղերը։ Լճափի երկարությամբ հարմարություններ են ստեղծված հանգստանալու և կազդուրվելու

համար՝ լողափեր, հովանոցներ, հասարակական սննդի կետեր՝ ճաշարաններ, բուֆետներ, տաղավարներ, շաժակաճկրպակներ, գիշերօթեկաններ։ Թերակղզու դիմաց, երկաթուղու ձախ կողմում «Բիշխան» ռեստորանն է, իսկ տուրիստական հանգրվանի մոտ, զառիվեր կողերով քարածալոյի վրա «Ախթամար» հարմարավետ ռեստորան-հյուրանոցը, որտեղից անկրկնելի տեսարան է բացվում դեպի լիճը։ Ռեստորանի ժայռի տակ, անմիջապես երկաթուղուն կաած դուրս ցցված ժայռաբեկորի վրա, բարձրանում է հեղաճկուն հայ օրիորդի արձանը՝ սափորը ուսին։ Նշվածներից բացի, քաղաքում գործում են նաև «Զեփյուռ», «Սևան», «Փարվանա», «Մանուշակ» ռեստորաններն ու հասարակական սննդի բազմաթիվ կետեր։

Սևանը հանրապետության մշակույթի նշանակալի կենտրոններից է։ Այստեղ ներկայումս գործում են 8 հանրակրթական դպրոց, մեկ ինդուստրիալ-տեխնոլոգիական տեխնիկում, բաներիտ, երաժշտական, մարզական դպրոցներ, պրոֆտեխնիկական ուսումնարան։ Ներկայումս քաղաքն ունի մի քանի կինոթատրոններ, որոնցից ամենանշանավորը կրում է «Սևան» անունը, ժողովրդական թատրոն՝ բավական հարուստ խաղացանկով։ Նրա մշակույթի տանը կից գործում են ինքնագործունեության բազմաթիվ խմբակներ։ Ակումբներ կան նաև հանգստյան տներում ու առողջարաններում։ Ունի պիոներտուն (այժմ կառուցվում է պիոներպալատ)։

Կուսակցության շրջանային կոմիտեի և շրջանային սովետի գործկոմի օրգանը, որ լույս է տեսնում շաբաթը երեք անգամ, մինչև 1962 թ. կրում էր «Սևան» անունը, իսկ դրանից հետո՝ «Լենինյան դրոշմ»։

Ջարգացման մեծ հեռանկարներ ունի Սևանը։ Ընթացիկ հեղամակում ընդարձակվելու են և նոր արտադրամասերով համալրվելու են նրա արդյունաբերական մի քանի ձեռնարկությունները։

Ավարտվելու է նրա հսկա ալրաղացի շինարարությունը, որի կոմբինացված անասնակերի արտադրամասը արդեն շահագործման է հանձնվել։ Այստեղ կառուցվում է նաև զարեջրի գործարան։

Սիսիանը գտնվում է Սովետական Հայաստանի հարավարևելյան մասում, Երևան—Գորիս խճուղու աջ կողմում, Երևանից 217 կմ հեռավորության վրա, Որոտան գետի աջ ու ձախ ափերին։ Մովի մակարդակից ունեցած բարձրությամբ (1614 մ) դիջում է միայն հանրապետության շորս քաղաքների (Կամո, Սևան, Զերմուկ, Քաջարան)։ Հյուսիսային կողմից քաղաքի հորիզոնը փակում է Իշխանասարը, իսկ հարավից՝ Բարգուշատի լեռնաշղթան ու նրա Սարվարդ գագաթը։ Քաղաքի համեմատաբար հին հատվածը, որ գտնվում է Որոտանի ձախ կողմում, փռված է մասամբ մեղմաթեք լեռնալանջի, մասամբ էլ՝ գետի հարթ հովտում, իսկ աջակողմյան նոր հատվածը ամբողջապես տարածվում է հարթավայրում։ Օդի տարեկան միջին բարեխառնությունը 6,6° է, հունվարյանը՝ -5,2°, հուլիսյանը՝ 17,6°, տեղումների տարեկան քանակը 465 մմ։ Քաղաքի զրաված ամբողջ տարածքը հասնում է մոտ 10—12 քառ. կմ-ի։ Սիսիանի միջով, երկայնական ուղղությամբ հոսում է Զանգեզուրի ամենաջրառատ գետը՝ Որոտանը։ Քաղաքի շրջակայքում բխում են սառնորակ աղբյուրներ։ Առանձնապես հայտնի են Շաքիի աղբյուրները, որ մի ամբողջական գետակ են կազմում։ Քաղաքի արևմտյան ու արևելյան կողմերում տարածվում են արգավանդ հողերով մարգագետիններ ու դաշտեր։ Բուն քաղաքում՝ աջափնյակում, շատրվանի ձևով բխում է հորդառատ հանքային աղբյուր, որի ջուրն առայժմ օգտագործում են միայն տեղացիները։ Սիսիանի մոտակայքում կան կապտավուն բազալտի գործնականորեն անսպառ համարվող պաշարներ։ Առանձնապես հայտնի են Շաքիի բազալտները, որոնք այժմ արդյունահանվում են ու հիմնականում ուղարկվում Զանգեզուրի քաղաքները։

Սիսիանի տեղում բնակավայր է եղել հնագույն ժամանակներից։ Այստեղի համեմատաբար նոր ժամանակների բնակավայրը ադրբեջանցիները կոչել են Ղարաքիլիսա (=սև եկեղեցի)՝ տեղի մուգ գույնի քարերով շարված հայտնի Սյունիքի վանքի պատճառով։ Սովետական կարգերի հաստատումից հետո այն նախ կոչվեց Սիսավան, ապա՝ Սիսիան,

նկատի ունենալով, որ նա միջին դարերում գտնվում էր Սյունիք աշխարհի կենտրոնական շրջանում, նեղ իմաստով՝ Սյունիք (կամ Սիսական) գավառում։

Միջին դարերում Ղարաքիլիսա—Սիսիանը կոչվում էր ուղղակի Սյունիք վանք, որի մոտ գտնվում էր համանուն բնակավայրը (հիշատակվում է XIII դարից)։ Հետագա ժամանակներում Հայաստանի մյուս հարյուրավոր բնակավայրերի հետ միասին ավերվել է նաև պատմական Սիսիանը և վերածվել խղճուկ գյուղակի։ Նա համեմատաբար մարդաշատ է դառնում Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո, երբ (1828—1829 թթ.) Խոյի ու Սալմաստի գավառներից ներգաղթող հայերից մի քանի տասնյակ ընտանիքների հաստատվում են այստեղ և տեղացիների հետ միասին սկսում զբաղվել երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ։

Վարչականորեն XIX դ. երկրորդ կեսում և XX դ. սկզբներին՝ մինչև սովետական իշխանության հաստատումը, Սիսիանը Նիղավեռուպոլի նահանգի Զանգեզուրի գավառի Ղարաքիլիսա գավառակի կենտրոնն էր, բայց մնում էր խղճուկ վիճակում։ Նրա տնտեսությունը քայքայման եզրին էր հասել առաջին համաշխարհային պատերազմի ու դաշնակցականների տիրապետության տարիներին։ Այնպես որ Սովետական Հայաստանը Սիսիանը ժառանգություն ստացավ որպես նահապետական, քայքայված տնտեսությամբ մի գյուղ։ Սիսիանով նախիջևանից Եվլախ տանող ճանապարհն էական որևէ ազդեցություն չէր թողել նրա առաջադիմության վրա։ Նախ ձմեռվա ընթացքում մի քանի ամիս փակվում էր այդ ճանապարհի Սիսիանով անցնող հատվածը և երկրորդ՝ այն ավելի շատ ուղմական նշանակություն ուներ, քան՝ տնտեսական։

Սովետական իշխանության տարիներին Սիսիանը արագորեն առաջադիմում է՝ զարգանում է նրա գյուղատնտեսությունը, մեկը մյուսի հետևից երևան են գալիս արդյունաբերական ձեռնարկություններ, օրավուր ընդարձակվում ու բարեկարգվում է Սիսիանի շրջանի կենտրոնը։ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության 1940 թ. մարտի 2-ի հրամանագրով Ղարաքիլիսան վերանվանվում է Սիսիան,

1958 թ. դասվում է հանրապետության քաղաքատիպ ավանների շարքը, 1974 թ. հոկտեմբերի 2-ի հրամանագրով տրվում է շրջանային ենթակայության քաղաքի կոչում: Այժմ վարչա-տնտեսական առումով Սիսիանի քաղաքային սովետին են ենթարկվում նաև Աշոտավան (Աղբենդ, 6 կմ հեռավորության վրա), Տոլորս (8 կմ) և Ուզ (3 կմ հեռավորության վրա) գյուղերը:

Սիսիանի արդյունաբերական մասնագիտացումն առայժմ ընթանում է հիմնականում սննդի արդյունաբերության և շինանյութերի արտադրության ուղղությամբ: Այստեղի պանրագործարանը համարվում է Ջանգեղուրի նույնատիպ ձեռնարկությունների կենտրոնական, գլխավորող ձեռնարկությունը, որը միավորում է հանրապետության տնտեսական այդ շրջանի մյուս պանրագործարանները: Գործարանը շահագործման է ենթարկվել 9-րդ հնգամյակի ընթացքում և ունի հետագա ընդարձակման մեծ հեռանկարներ: Այդ հնգամյակում են շահագործման ենթարկվել նաև «Հայէլեկ-տրալույս» միավորման Սիսիանի մասնաճյուղը, շինարարական իրերի ու նյութերի կոմբինատը, երկաթբետոնե կառուցվածքների գործարանը: «Հայէլեկտրալույս»-ի մասնաճյուղը բավական աշխատատար ձեռնարկություն է և ընդգրկում է քաղաքի աշխատունակ բնակչության զգալի մասը: Թեպետև շատ երիտասարդ է շինարարական իրերի և նյութերի կոմբինատը, բայց նրա համբավը սկզբից ևեթ դուրս է եկել շրջանի ու Ջանգեղուրի սահմաններից: Բազալտաշատ Սիսիանը արդյունաբերության այդ ճյուղի գծով զարգանալու ամուր հիմքեր ունի: Սակայն առայժմ դրա և երկաթբետոնե կառուցվածքների գործարանի արտադրանքի հիմնական իրացնողները քաղաքի և Որոտանի կասկադի Հէկ-երի շինարարական կազմակերպություններն են: Սիսիանում գործում են նաև տեղարդկամբինատ, հացի գործարան, ղանազան արտադրամասեր և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ: Սիսիանը մեծ հնարավորություններ ունի մրգի պահածոների գործարանային արտադրություն կազմակերպելու համար: Այստեղ ստեղծված է նաև գորգագործական ձեռնարկություն: Եթե քաղաքի արդյունաբերության և կոմունալ

տնտեսության էլեկտրաէներգիայի միակ աղբյուրը Շաքիի փոքրիկ Հէկ-ն էր, ապա այն այժմ օգտվում է հանրապետության ընդհանուր էլցանցից: Քաղաքի արդյունաբերության ծավալի ու զարգացման ուղղության համար հույժ կարևոր նշանակություն ունի Որոտանի կասկադը, որի մեր հանրապետության սահմաններում կառուցվող երեք Հէկ-երից երկուսը՝ Շամբի և Սպանդարյանի Հէկ-երը կառուցվում են Սիսիանի շրջանի սահմաններում, միայն այժմ շոթող Տաթևի Հէկ-ն է, որ գտնվում է Գորիսի շրջանում:

Սիսիանն առայժմ երկաթուղուց բավական հեռու է: Երևան—Բաքու երկաթուղու Նախիջևան կայարանից գտնվում է 97, իսկ Ղափանից մոտ 100 կմ հեռավորության վրա: Առայժմ Սիսիանի համար միակ տրանսպորտային միջոցներն ավտոմեքենաներն ու ինքնաթիռներն են: Սիսիանի մոտով է անցնում Երևան—Գորիս—Ղափան խճուղին, որի հետևա միացած է նույն կարգի բարեկարգ ճանապարհով: Քաղաքից դուրս եկող տեղական ճանապարհները տանում են դեպի Դաստակերտ և շրջանի բոլոր գյուղերն ու շինարարական տեղամասերը: Բեռնատար ավտոմեքենաների արագ և ախտափան երթևեկությունն ապահովելու համար ստեղծվում է քաղաքը շրջանցող ասֆալտապատ լայն ճանապարհ: Քաղաքի ընդարձակման պատճառով այժմ նրա օդանավակայանը ներառված է քաղաքի մեջ: Նախատեսվում է կառուցել նոր, ավելի խոշոր ինքնաթիռների թռիչքի ու վայրէջքի համար պիտանի ընդարձակ օդանավակայան, որի համար Սիսիանի պայմաններն ուղղակի նախանձելի են: Մրագրվում է այդ նոր ստեղծվելիք օդանավակայանը դարձնել միասնական Սիսիանի ու Գորիսի համար:

Սիսիանը հանրապետության զարգացած անասնաբուծության հայտնի կենտրոններից է: Այստեղ ստեղծված է կաթնասնամսնաբուծական պետական խոշոր տնտեսություն, որն իր մեջ բուն քաղաքից բացի միավորում է նաև Ուզ, Աշոտավան և Տոլորս գյուղերը: Այդ հիմնական մասնագիտությունից բացի, պետական տնտեսության ճյուղերից էն նաև այգեգործությունը, թռչնաբուծությունը, բանջարաբուծությունը և մասամբ ծխախոտագործությունն ու մեղվաբուծությունը: Իրենց տնամերձ հողերում քաղաքացիներն ու

պետական տնտեսության աշխատողները նույնպես մշակում են մրգատու ծառեր, բանջարեղեն, կանաչիկներ: Նրանցից շատերը պահում են անասուններ (կով, ոչխար), մեղուներ: Ինչպես ասվեց, Սիսիանի նախկին բնակիչների մի մասը ներգաղթել էր Խոյից ու Սալմաստից 1828—29 թվականներին, իսկ մյուս մասը կաղմում էին տեղացիները: Սովետական ժամանակաշրջանում նրա բնակչության բուռն աճը տեղի է ունեցել հիմնականում շրջանի գյուղերի հաշվին: Սիսիանն իր բնակչության թվով Սովետական Հայաստանի փոքր քաղաքներից է, բայց ունի մարդաշատ դառնալու հնարավորություններ ու հեռանկարներ: Նրա բնակչության մեծագույն մասը կաղմում են հայերը: Բավական թիվ են կաղմում նաև ադրբեջանցիներն ու ռուսները: Սովետական Հայաստանի մյուս շրջկենտրոն-քաղաքների նման Սիսիանի բնակչությունը նույնպես բաղկացած է բանվորներից, ծառայողներից և գյուղատնտեսությանը զբաղվողներից:

Սիսիանը կարող է դառնալ Սովետական Հայաստանի առողջարաններից ու ամառանոցավայրերից մեկը: Նրա կլիման զով է, օդը՝ մաքուր, ջրերը՝ սառնորակ, արևոտ օրերը՝ շատ, շրջակայքը՝ թավշապատ: Բնական այդ բարեմասնությունների վրա դրամարվում է և՛ բուժիչ հանքային ջուրը, որն ըստ երևույթին կօգտագործվի ամենամոտ ապագայում:

Քաղաքում գործում են առողջապահական հիմնարկներ, 7 մանկապարտեզ-մանկամսուր (1975): Ունի իր մարզադաշտը և դպրոցների կից մի քանի խաղահրապարակներ:

Քաղաքի ջրմուղ-կոյուղին ստեղծվել է 1955 թվականին: Նոր կառուցվող բոլոր շենքերն ու ամրոցական թաղամասերը նդգրկված են դրանց ցանցի մեջ: Քաղաքն ունի մեկ հյուրանոց, որը փոքր է և նույնիսկ նվազագույն չափով չի բավարարում հղած պահանջները, մասնավորապես ամառվա կեսին, երբ այցելուների թիվը մի քանի անգամ ավելանում է: Նախատեսվում է կառուցել նոր, մեծ հյուրանոց: Գործում է հասարակական բաղնիքը:

Սիսիանը գրավում է ընդարձակ տարածություն՝ իր մեջ առնելով Որոտանի աջ ու ձախ ափերը մոտ 5 կմ երկարությամբ: Նրա գլխավոր նախագիծը կաղմվել է 1963 թ. Հայ-

պետնախագիծ ինստիտուտի կողմից և դեռ մնում է գործողության մեջ: Փողոցները ձգվում են ուղիղ և իրար հետ հատվում են ուղղանկյան տակ՝ քաղաքը վերածելով շարքերով դասավորված քառանկյունի թաղամասերի: Գրեթե նույնպիսի պատկեր են ներկայացնում նաև մասնավոր տներից բաղկացած թաղամասերը: 1975 թ. Սիսիանի փողոցների թիվը հասնում էր 50-ի: Դրանց մեջ ավելի լայնահուն ու գեղեցիկ են առանձնապես Լենինի, Կիրովի, Շահումյանի, Խանջյանի, Չարենցի և Սպանդարյանի անվան փողոցները, որոնք կառուցապատված են տուֆակերտ կամ բաղալտաշար բաղմահարկ շենքերով և ուղեկցվում են ծառաշարքերով: Ընդհանուր առմամբ, սրանից մի քանի տարի առաջ դեռ կառուցվում էին 2—5 հարկանի շենքեր, իսկ այժմ զանգվածորեն նոր շենքերը բաղմահարկ են, և դրանց կառուցման համար լայնորեն օգտագործվում են երկաթբետոնե կառուցվածքները: Ծենքերից հատկապես ուշադրության արժանի են ակումբի, կուսակցության շրջանային կոմիտեի, ջրային տնտեսության շենքերը, հանրախանութը, Որոտանի աջ ափին փռված թաղամասի բնակելի տները և այլն: Քաղաքի կենտրոնը Լենինի հրապարակն է, որն Աջափնյակի հետ կապվում է Որոտանի վրա կառուցված կամրջով: Չախափնյակում ստեղծված է զբոսայգի: Նախատեսված է մի նոր զբոսայգի ստեղծել նաև Աջափնյակում:

Սովետական ժամանակաշրջանում Սիսիանում կանգնեցվել են 10-ից ավելի հուշարձաններ: Առանձնապես ուշադրության արժանի է Վ. Ի. Լենինի հուշարձանը, որը կանգնեցված է մեծ առաջնորդի անունը կրող հրապարակում և պատվանդանի հետ միասին ունի 11,5 մ բարձրություն (1954 թ.): Հրապարակի մոտով, Որոտանին զուգահեռ ձգվում է քաղաքի գլխավոր փողոցը, որը նույնպես կրում է Վ. Ի. Լենինի անունը: Միանգամայն ինքնատիպ է Զանգեզուրում սովետական կարգերի հաստատման համար զոհվածներին նվիրված 12 մ բարձրության հուշարձանը, որը կանգնեցվել է քաղաքի հյուսիս-արևմտյան մասում 1960 թվականին: Հուշարձանը ձուլված է բրոնզից ու պատկերում է սգացող հայ կին, որը պսակ է դնում զոհված դավաճների շիրիմին, իսկ պատվանդանը, որ բաղալտակերտ է, ուղղակի

նրա զգեստի շարունակությունն է դեպի հիմքը լայնացող նզրերով: Տեղացիներն այս հուշարձանը սովորաբար կոչում են «Մայր Սիսիան»: Քաղաքի գլխավոր մուտքը բացվում է արծվի բարձրաքանդակով, որից ոչ հեռու բարձրանում է հիշատակության արժանի մի քանի հուշասյուներ:

Սիսիանի ընդարձակման սահմաններն անսահմանափակ են՝ մինչև հորիզոն ձգվող հարթություններ, որոնց զգալի մասը կարելի է օգտագործել քաղաքաշինության համար:

Իր բնակչության թվին ու մեծությանը համապատասխան Սիսիանում ստեղծվել է առևտրի և բնակչության սպասարկման կետերի ցանց: Այստեղ գործում են հանրախանութ և մի շարք մթերային, արդյունաբերական ապրանքների ու այլ կարգի խանութներ, ճաշարաններ, ռեստորան, բուֆետներ, արհեստանոցներ, կոլտնտեսային շուկա և այլն:

1975 թվականին քաղաքում գործում էին հանրակրթական 4 միջնակարգ, երկու 8-ամյա, մեկ գիշերօթիկ դպրոցներ, նկարչական, երաժշտական և սպորտային դպրոցներ, շինարարական տեխնիկում, պրոֆտեխնիկական ուսումնարան: Քաղաքն ունի մշակույթի երկու տուն և մի քանի ակումբներ, 6 գրադարան, միջշրջանային (Գորիսի հետ միասին) դրամատիկական թատրոն, կինոթատրոն և կուլտուր-լուսավորական այլ օջախներ: Քաղաքը հնարավորություն ունի հեռուստատեսային հաղորդումներ դիտել Մոսկվայից, Երևանից և Բաքվից:

ՍՊԻՏԱԿ

Սպիտակը գտնվում է Փամբակ գետի միջին հոսանքում, նրա երկու բարձրագիծը ափերին, բլրապատ սարահարթի վրա: Բարձրությունը ծովի մակարդակից ավելի քան 1.515 մ է, հեռավորությունը Երևանից՝ 101 կմ: Չնայած բավական մեծ բարձրությանը՝ ձմեռը Սպիտակում խիստ չէ, օդի հունվարյան միջին բարեխառնությունը—4,9⁰ է, ձյան հոդորությունը՝ 75—76 սմ, հուլիս ամսվա օդի միջին բարեխառնությունը 18—20⁰, տարեկան տեղումների քանակը՝ մոտ 420 մմ: Քաղաքի միջով հոսում է Փամբակ գետը, որը նրան լիովին ապահովում է տեխնիկական ջրով: Քաղաքի տարած-

քը լեռնային տափաստան է ներկայացնում և ունի արգավանդ հողեր: Մոտ 3 կմ հեռավորության վրա կան բնական անտառներ: Քաղաքի շրջակայքում կան տրավերտիններ, կավեր և կրաքարեր:

Նախկինում այն կոչվում էր Համամլու և Սպիտակ է վերանվանվել ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության 1949 թ. սեպտեմբերի 26-ի հրամանագրով: Նախասովետական շրջանում Սպիտակ—Համամլուն սովորական բնակավայր էր և երկաթուղային կայարան Երևան—Թբիլիսի երկաթուղու վրա, վարչականորեն մտնելով Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի մեջ:

Սպիտակը ՀՍՍՀ համանուն շրջանի կենտրոնն է: Շրջանային ենթակայության քաղաքի կոչում է ստացել 1960 թվականին, իսկ 70-ական թվականների սկզբներին դարձել է հանրապետական ենթակայության քաղաք:

Ներկայումս Սպիտակի արդյունաբերական տարբեր կարգի մեծ ու փոքր ձեռնարկությունների թիվը հասնում է մոտ 15-ի: Նա առաջին հերթին սննդարդյունաբերության կենտրոն է, հանրապետության շաքարի արդյունաբերության միակ կենտրոնը: Նրա շաքարի գործարանը շարք է մտել Հայրենական պատերազմից անմիջապես հետո: Սպիտակի շաքարի գործարանը աշխատում է Շիրակի տնտեսական շրջանի ամբողջ տարածքում (բացառյալ Ղուկասյանի և Ամասիայի վարչական շրջանների) մշակվող շաքարի ճակնդեղի բազայի վրա: Դրանից բացի, վերջին տարիներին հետագա վերամշակման և պատրաստի շաքար արտադրելու համար որոշ քանակությամբ կիսաֆաբրիկատ է ներմուծվում դրսից:

Գործարանը, շաքարից բացի, մնացուկների հիման վրա արտադրում է նաև կիտրոնաթթու, որի համար ստեղծված է հատուկ արտադրամաս: Կիտրոնաթթվի այդ արտադրամասը առայժմ միակն է ամբողջ Անդրկովկասում: Քաղաքի սնունդ-արդյունաբերության մյուս ձեռնարկություններից են՝ կաթի-պանրի գործարանը, հացի գործարանը և էլեկտրաղացը, որը վեր է ածվում հզոր ալրաղաց կոմբինատի:

Շատ երիտասարդ ձեռնարկություն է Սպիտակի վերելակների գործարանը, բայց հանրապետությունում և նրա սահմաններից դուրս ձեռք է բերել բարձր համբավ: Սպիտակն

արտագրում էր նաև շքեղ ու արագընթաց վերելակներ բնակելի բաղմահարկ շենքերում մարդկանց փոխադրելու համար, իսկ այժմ թողարկում է միայն արդյունաբերական նպատակներին ծառայող վերելակներ:

Քաղաքի թեթև արդյունաբերությունը ներկայացված է տրիկոտաժի ֆաբրիկայով, որի արտադրական տարածությունը բավական ընդարձակվել է սրանից մի քանի տարի առաջ, կաշվի արհեստական փոխարինողների գործարանով, որը շարք է մտել 1969 թվականին և ունի ընդլայնման մեծ հեռանկարներ, և կենցաղսպասարկման կոմբինատով: Սպիտակն ունի իր տպարանը, որտեղ տպագրվում են շրջանային թերթը, ներհամարկային փաստաթղթերի ձևեր ու բլանկներ:

Հաղորդակցության ճանապարհների նկատմամբ Սպիտակըն ունի հարմար դիրք: Նա Երևան—Թբիլիսի երկաթուղու կայարաններից է, խճուղիների հանգույց: Այստեղով է անցնում Լենինական—Կիրովական ավտոխճուղին: Դրանից բացի, Սպիտակը բարեկարգ խճուղով Ապարանի ու Աշտարակի վրայով կապված է մայրաքաղաք Երևանի, իսկ Կիրովականի վրայով՝ Դիլիջանի հետ:

Սպիտակի գյուղատնտեսությունը հիմնականում մասնագիտացել է շաքարի ճակնդեղի մշակության գծով: Այստեղի պետական խոշոր ու գրեթե ամբողջովին մեքենայացված տնտեսությունն ուղղակի կոչվում է ճակնդեղագործական: Քաղաքի շրջակայքում ընդարձակ տարածություններ են գրավում նրա շաքարի ճակնդեղի պլանտացիաները: Սակայն շաքարի ճակնդեղն այստեղի գյուղատնտեսական միակ մշակույթը չէ: Սպիտակում զբաղվում են անասնաբուծությամբ, երկրագործությամբ, պտղաբուծությամբ: Բուն քաղաքի տարածքում զգալի տեղ են գրավում պարտեզներն ու բանջարանոցները:

Սպիտակը ևս մարդաշատ չէ: Հանրապետության փոքր քաղաքներից է: Առանձին վերցրած Սպիտակի բնակչությունը սովետական տարիներին ավելացել է մեծ թափով. 50 տարվա ընթացքում նրա բնակչությունն աճել է մի քանի անգամ: Սակայն ՀՍՍՀ մի ամբողջ շարք քաղաքների բնակչության ավելացման տեմպերի համեմատությամբ Սպիտակի բնակչության ավելացման թափը շատ համեմատ է նրա բնա-

կիչների նախնիների մի մասը եկել է XIX դ. 20-ական թվականների վերջին և 30-ականի սկզբում Խոյից ու Մուշից: Սովետական ժամանակաշրջանում նրա բնակչության ավելացումը կատարվում է հիմնական շրջակա գյուղերի հաշվին:

Սպիտակն ունի առողջապահական հիմնարկներ: Այստեղ գործում են 10 մսուր-մանկապարտեզներ: Քաղաքում կան խաղահրապարակներ ու մարզադաշտ:

Քաղաքն ապահովված է ջրմուղով և կոյուղով: Նրա խմելու ջուրը բերված է 3 կմ հեռավորությունից և բավարարում է ամբողջ բնակչությանը, թեպետև ոչ բոլոր բնակարաններն ունեն ջրմուղի ջուր: Առայժմ անբավարար է նաև կոյուղու ցանցը: Քաղաքի արդյունաբերությունը և բնակելի շենքերի ավելի քան 88 տոկոսը ենթարկված է գաղիֆիկացման: Նրա բնական գազն ստացվում է հատուկ գաղամուղով, որն սկիզբ է առնում մայրուղուց: Քաղաքն ունի իր հյուրանոցը և երկու բաղնիք:

Կարճ ժամանակամիջոցում բարեկարգ քաղաք է դարձել Սպիտակը: Նրա գործող գլխավոր հատակագիծը կազմվել է դեռևս 1949 թվականին, իսկ հետագայում ենթարկվել մի շարք փոփոխությունների: Այդ փոփոխությունները կատարվել են ելնելով նրա զարգացման ու ընդարձակման ընթացքից և տարածքի բնական պայմաններից: 70-ական թվականների սկզբներին բուն քաղաքը գրավում էր ավելի քան 500 հեկտար տարածք՝ իր մեջ առնելով Փամբակ գետի երկու կողմերում փռված սարավանդները և մասամբ դրանց զառիթափ կողերը: Քաղաքում բացվել ու բացվում են մի ամբողջ շարք փողոցներ: Դրանցից առանձնապես նշելի են Շահումյանի ու Օրջոնիկիձեի անվան փողոցները, որոնք կառուցապատվում են Արթիկի վարդագույն տուֆով կերտված բաղմահարկ բնակելի տներով, հասարակական, կուլտուր-կենցաղային շենքերով: Բարեկարգ են նաև մյուս փողոցները, որոնք նույնպես կառուցապատված են վարդագույն տուֆի շենքերով: Այստեղ էլ, Գորիսի, Սիսիանի և հանրապետության մի շարք այլ քաղաքների նման, զգալի շափով գործող գլխավոր հատակագծին են հարմարված հարյուրավոր գողտ-

քիկ առանձնատները, որոնք, իբրև կանոն, իրենց բակերում ունեն պարտեզներ և փոքրիկ բանջարանոցներ: Քաղաքը Փամբակ գետով բաժանված է երկու գրեթե իրար հավասար մասերի՝ աջափնյակի, որ ընկած է գետի հարավային մասում և ձախափնյակի՝ հյուսիսում: Այդ երկու մասերն իրար հետ կապված են Փամբակի վրա կառուցված կամրջով: Քաղաքի ընդարձակման պատճառով հավանաբար շուտով հարկ կլինի կառուցել երկրորդ կամրջը: Կանաչաշատ քաղաք է Սպիտակը: Նա թաղված է դեկորատիվ ու մրգատու ծառերի, պարտեզների, բանջարանոցների և շրջակայքի կանաչ տարածությունների մեջ: Քաղաքի կենտրոնական փողոցները լուսավորվում են նեոնային լամպերով: Ստեղծված են երկու ստվերախիտ զբոսայգիներ: Քաղաքին մեծ գեղեցկություն է տալիս գետափին ստեղծված կոմերիտիոթյան անունը կրող ինքնատիպ զբոսայգին, իր լիճ-ավազանով և հանգստի այլ օբյեկտներով: Քաղաքում որոշակի չվացուցակով մշտապես երթևեկում են ավտոբուսները: Այն ավտոբուսային կապ ունի նաև շրջանի բոլոր գյուղերի հետ:

Իր բնակչության թվին և զբաղված տարածության համապատասխան Սպիտակում ստեղծված է առևտրի ու բնակչության սպասարկման կետերի համապատասխան ցանց՝ հանրախանութ, մթերային, արդյունաբերական ու տնտեսական ապրանքների խանութներ, ճաշարաններ ու բուֆետներ, վերանորոգման ու կարի արհեստանոցներ, կենցաղսպասարկման կետեր և այլն:

70-ական թվականների սկզբներին Սպիտակում գործում էին հանրակրթական չորս միջնակարգ դպրոց, որոնք ապահովված են նորաշեն ու հարմարավետ շենքերով, մեկ գիշերօթիկ և մեկ ութամյա դպրոցներ: Քաղաքում գործում են նաև սարքաշինական տեխնիկումը, որը համեմատաբար նոր հաստատություն է, երաժշտական դպրոցը, ուր ընդգրկված են մոտ 300 երաժշտասեր երեխաներ, և պրոֆտեխնիկական ուսումնարանը: Երիտասարդության դաստիարակության և նրանց կուլտուրական-քաղաքական մակարդակի բարձրացման պատվաբեր գործում հսկայական դեր են խաղում մանավանդ քաղաքի մշակույթի պալատը և շաքարի գործարանի ակումբը: Դրանց կից գործում են ինքնագործու-

նեություն մի շարք խմբեր՝ պարի, ժողովրդական ու էստրադային երգերի և այլն, որոնք համերգներով պարբերաբար հանդես են գալիս և՛ քաղաքում, և՛ շրջանի գյուղերում: Նրանք կազմակերպում են զանազան թեմաներով զեկուցումներ, ականավոր մարդկանց հետ հանդիպումներ, ղրույցներ և այլն: Քաղաքն ունի երկու կինոթատրոն: Իբրև վարչական շրջանի կենտրոն Սպիտակում է հրատարակվում կուսակցության շրջանային կոմիտեի և շրջանային սովետի գործադիր կոմիտեի օրգանը՝ «Լուսարձակ» եռօրյա թերթը, որը նախկինում կրել է նաև «Ստախանովական կոլխոզնիկ», «Մոցիալիստական արշավ» և «Փարոս» անունները:

Սպիտակ քաղաքի արդյունաբերության հետագա զարգացումը հիմնականում ընթանալու է սննդի արդյունաբերության դժով: Ընթացիկ տասնեորդ հեղափոխություն ընդարձակվելու են նրա արդյունաբերական ձևերակություններից մի քանիսը, առանձին ուղարկություն է դարձվելու դրանց արտադրական հզորությունների ավելի ռացիոնալ օգտագործման վրա:

ՍՏԵՓԱՆԱՎԱՆ

Ստեփանավան քաղաքը գտնվում է Սովետական Հայաստանի հյուսիսային մասում, Ձորագետ գետի աջ փնին, ընդարձակ սարահարթի վրա, որը հարավից պատած է անտառածածկ ու կանաչադարձ լեռներով: Բարձրությունը ծովի մակարդակից 1.400 մ է, հեռավորությունը Երևանից՝ 157 կմ, իսկ Կիրովականից՝ 44 կմ (նախկին խճուղով): Կլիման չափավոր խոնավ է, օդը՝ մաքուր ու առողջարար, խմելու ջուրը՝ առաջնակարգ: Ձմեռը ձյունաշատ է, առանց խիստ սառնամանիքների, ամառը զով է, արևոտ օրերով, իսկ գարունն ու աշունը համեմատաբար անձրևոտ են, բայց մեղմ եղանակներով: Օդի տարեկան միջին ջերմաստիճանը 6,6° է, հունվարյանը՝ -4,2°, հուլիսինը՝ 16,7°, տարեկան տեղումների քանակը՝ 683 մմ: Ստեփանավանը Սովետական Հայաստանի այն քաղաքներից է, որոնց կանաչապատման համար մեծ միջոցներ ու ջանքեր չեն պահանջվում: Քաղաքի շրջակայքում բնական ընդարձակ անտառներն են, ներսում՝ քաղաքա-

ցիներին պատկանող մրգատու ծառերի պարտեզներն ու բան-
ջարանոցները, իսկ փողոցների երկայնքով սովորախիտ ծա-
ռերի շարքերն են, որոնք բոլորը միասին իրենց կանաչ գրկի
մեջ են առնում քաղաքը: Բարձր դիրքը, անփոշի ու մաքուր
օդը, ծառ ու ծաղկի առատությունը, արևոտ օրերը, ուլտրա-
մանուշակագույն ճառագայթների առատությունը, սառնորակ
ջուրը, այդ բոլորը Ստեփանավանը դարձնում են Սովետական
Հայաստանի ամենահայտնի հանգստավայրերից ու ամառա-
նոցներից մեկը: Քաղաքի շրջակայքում կան բնական շինա-
նյութի մեծ պաշարներ:

Ստեփանավանի տեղում բնակավայր է եղել անհիշելի
ժամանակներից: Օտար նվաճողները, ներխուժելով մեր եր-
կիրը, ավերելու ու կողոպտելու հետ միասին փոփոխել կա-
նաչավաղել են նրա աշխարհագրական անունները: Նույն
ճակատագիրն է ունեցել նաև Ստեփանավանի տեղում եղած
հին հայկական բնակավայրը. օտարներն այն կոչել են
Ջալալօղլի և այդ անունով էլ հանրապետությունն այն
ժառանգություն է ստացել անցյալից: Սովետական Հայաս-
տանի կառավարության որոշմամբ 1924 թ. Ջալալօղլին
վերանվանվեց Ստեփանավան՝ պրոֆեսիոնալ հեղափոխա-
կան և մարքսիզմի մեծ տեսաբան Ստեփան Շահումյանի
անունով:

XIX դ. երկրորդ կեսում և XX դ. սկզբներին Ջալալօղլին
դյուղաքաղաք էր և վարչականորեն մտնում էր Թիֆլիսի
նահանգի Բորչալուի գավառի մեջ: Նա մոտավորապես նույն
դերն էր խաղում Թիֆլիսի նահանգում, ինչ դեր որ խաղում
էր Մաղկաձորը (Դարաշիլագ) Երևանի նահանգում: Շողից
ու տոթից նեղված ամռանն այստեղ էին գալիս Թիֆլիսի
նահանգական շատ պաշտոնյաներ ու աստիճանավորներ և
մնում 2—3 ամիս: Ջալալօղլին Հայաստանի հեղափոխական
շարժման մեջ կատարել է նշանավոր դեր: Հայաստանում
մարքսիստական առաջին խմբակը ստեղծվել է հենց այս-
տեղ՝ Ստեփան Շահումյանի ջանքերով, 1899 թվականին:
Ջալալօղլու մարքսիստական խմբակի կազմակերպուհից շատ
չանցած Հայաստանի տարբեր մասերում ստեղծվեցին հեղա-
փոխական նոր կազմակերպություններ, որոնք նույնպես գործ-
նական օգնություն էին ստանում Ստեփան Շահումյանից:

Սովետական իշխանություն հաստատումից հետո նախկին
դյուղաքաղաքը՝ ցարական աստիճանավորների և տեղական
հասարակության վերնախավի ներկայացուցիչների ամառա-
նոցավայր Ջալալօղլին բռնում է իր վարդաքման ուղին:
Կարճ ժամանակամիջոցում այն դառնում է հանրապետու-
թյան ոչ շատ խոշոր, բայց բարեկարգ քաղաքներից ու
ամառանոցավայրերից մեկը: Այդ փոփոխությունները տնտե-
սական, մշակութային ու կոմունալ կյանքի հետ հավասա-
րապես վերաբերում են և վարչական վիճակին: Սովետական
կարգերի հաստատումից հետո առաջին տասնամյակում, երբ
իրևա վարչատերիտորիալ միավորներ դեռևս գոյություն ունե-
ին գավառները, Ստեփանավանը մտնում էր Լոռի-Փամբակի
գավառի մեջ, իսկ դրանց վերացումից հետո՝ 1930 թվակա-
նից Ստեփանավանի վարչական շրջանի կենտրոնն է, և
այստեղ են գտնվում շրջանային կուսակցական, սովետական
ու տնտեսական բոլոր մարմիններն իրենց համապատաս-
խան բաժիններով: Ստեփանավանը քաղաքի կոչում է ստա-
ցել ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության հրամանա-
գրով 1938 թվականին: Այժմ վարչատերիտորիալ առումով
Ստեփանավանի քաղաքային սովետին են ենթարկվում նաև
Արմանիս (4 կմ հեռավորության վրա) և Շաքարդա (9 կմ)
գյուղերը:

Քաղաքի ընդհանուր դարգացման վրա իր կնիքն է
դնում նրա ամառանոցավայր-հանգստավայր լինելը:
Այստեղ ստեղծվում են արդյունաբերության նաև այնպիսի
ճյուղեր, որոնք քիչ մեծադատար են, բայց շատ աշխատա-
տար: Ստեփանավանում այդպիսի ձեռնարկությունների ան-
խափան աշխատանքն ապահովելու համար կան համապա-
տասխան կադրեր, որոնց մի մասը տալիս է հենց քաղաքում
ստեղծված պրոֆտեխսոսումնարանը: Ներկայումս քաղաքում
գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը 10-ից
անցնում է: Դրանք հիմնականում մեքենաշինական, սննդի
ու թեթև արդյունաբերության ձեռնարկություններ են՝
«Արդկապ»-ի և բարձր հաճախականության սարքավորում-
ների գործարաններ, գուլպայի, գորգագործական, կա-
հույքի ֆաբրիկաներ, կենցաղսպասարկման կոմբինատ, պան-
րի ու հացի գործարաններ, տպարան և այլն: Մեծ թվով

աշխատողներ են ընդգրկում դրանցից հատկապես «Արդկապ»-ի և բարձր հաճախականության սարքավորումների տակավին երիտասարդ, բայց իրենց արտադրանքով արդեն հայտնի գործարանները և գորգագործական ու գուլպայի ֆաբրիկաները: Գորգագործական ֆաբրիկայի թողարկած գորգերն ու ուղեգորգերը հայտնի են ոչ միայն հանրապետությունում, այլև՝ Միության տարբեր մասերում: Մյուս ձեռնարկություններից առանձնապես հիշատակության արժանի է պանրի գործարանը: Ճիշտ է, պանրի գլխավորող ձեռնարկությունը հաջևան Կալինինոյի պանրի գործարանն է, որ ամբողջ երկրում հայտնի է մանավանդ իր շվեյցարական պանրով, բայց Ստեփանավանի գործարանն էլ ՀՍՍՀ այդ կարգի ամենահայտնի ձեռնարկություններից է, որի արտադրանքի մի մասը սպառվում է Սովետական Հայաստանում, իսկ մյուսը առաքվում է Միության տարբեր հանրապետություններ: Կալինինոյի ու Ստեփանավանի կարագը և պանիրը ընդհանրապես մեծ համարում ունեն ամբողջ երկրում: Դրանց բարձր որակը մասամբ կախված է արոտավայրերից (բարձրագիր՝ մերձալպյան ու ալպյան արոտավայրերից), մասամբ էլ՝ կաթի մշակման եղանակներից:

Տրանսպորտի և հաղորդակցության ճանապարհների տեսակետից Ստեփանավանի դիրքը բավական հարմար է: Այստեղով է անցնում Լենինական—Թբիլիսի բարեկարգ ավտոխճուղին: Քաղաքը տեղական ճանապարհներով կապված է շրջանի գյուղերի հետ: Մայրաքաղաքի հետ նա հիմնականում հաղորդակցություն ունի ավտոտրանսպորտի և օդային տրանսպորտի միջոցներով: Ստեփանավանում տարին բոլոր գործում է օդանավակայանը և օդանավային մշտական ու կանոնավոր կապ կա Նրեանի հետ: Քաղաքի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի Պուշկինյան լեռնանցքի տակով փորված 1,8 կմ երկարությամբ թունելը, որը շարք մտավ մի քանի տարի առաջ և փոխարինեց վերգետնյա շատ վտանգավոր ոլորաններ ունեցող և բավական երկար ճանապարհին: Ներկայումս այդ թունելով ընդամենը 25—30 րոպեի ընթացքում ավտոմեքենաները Կիրովականից հասնում են Ստեփանավան: Իսկ արագ զարգացող Կիրովականը՝ հանրապետության երրորդ խոշոր քաղաքը, հենարան կարող է

լինել նաև Ստեփանավանի հետագա վերելքի համար: Բնական է, որ Ստեփանավանը իրրև հանգստավայր-ամառանոց առաջին հերթին կապված է շատ մոտիկ գտնվող Կիրովականի հետ:

Ինտենսիվ զարգացած գյուղատնտեսություն ունի Ստեփանավանը: Այստեղի գյուղատնտեսությունը ներկայացված է կաթնամսնաանարուծական պետական հզոր տնտեսությամբ, մի շարք գիտահետազոտական փորձակայաններով ու փորձադաշտերով, քաղաքացիների տնամերձ տնտեսություններով և այլն: Տեղում անասնարուծությունից ստացված կաթը մշակվում է քաղաքի պանրի գործարանում, որտեղ պանրից բացի, ստանում են նաև այլ կաթնամթերքներ՝ հատկապես կարագ: Հենց կաթնամսնաանարուծությունն էլ համարվում է քաղաքի գյուղատնտեսության հիմնական մասնագիտությունը: Սակայն այստեղ զբաղվում են նաև դաշտավարությամբ (գերազանցապես խոտացանքերի մշակությամբ), այգեգործությամբ (պտղաբուծությամբ), բանջարաբուծությամբ (հիմնականում մշակում են կարտոֆիլ ու կաղամբ), մեղվաբուծությամբ, խոզաբուծությամբ, թռչնաբուծությամբ:

Սովետական Ժամանակաշրջանի ընդամենը 50 տարվա ընթացքում (1926—1976 թթ.) նրա բնակչությունն ավելացել է մի քանի անգամ: Միության և Սովետական Հայաստանի մյուս քաղաքների բնակչության աճի հետ միասին Ստեփանավանում ևս տեղի են ունեցել սոցիալական-արմատական փոփոխություններ: 30-ական թվականների սկզբներից նաև համատարած գրագիտության քաղաք էր: Իբրև ամառանոցավայր՝ քաղաքի բնակչության թիվը տարվա ամառվա կեսին կրկնապատկվում-եռապատկվում է: Իրենց ընտանիքներով իբրև հովեկներ այստեղ են գալիս ոչ միայն Նրեանից, Կիրովականից ու հանրապետության մյուս քաղաքներից, այլև հարևան Վրացական ՍՍՀ և Ադրբեջանական ՍՍՀ զանազան քաղաքներից: Քաղաքում բնակչության հիմնական զանգվածը կազմող հայերից բացի բնակվում են նաև ռուսներ, ադրբեջանցիներ և այլն:

Ստեփանավանում լավ հիմքերի վրա է դրված բնակչության բուժօգնության և առողջապահության գործը: Ներկայումս նրա մանկական հիմնարկների թիվը հասնում

է 10-ի, որտեղ ստեղծված են բոլոր անհրաժեշտ պայմանները փոքրիկների համար: Հիդիենիկ առումով քաղաքը գտնվում է բարձր վիճակում: Ստեփանավանն ունի մարդաշատ, խաղահրապարակներ, մարդական զանազան խմբեր, որոնք գործում են ակումբներին կից:

Քաղաքն ունի ջրմուղ և կոյուղի, որոնք ցանցավորված են նրա տարբեր մասերում: Ջրմուղով ու կոյուղով առանձնապես ապահովված է քաղաքի կենտրոնական մասը, որը հիմնականում կառուցասպասում է պետական խոշոր շենքերով: Մշտապես գործում է բազմաբնակի, քաղաքացիների մեծագույն մասը իրենց բնակարաններում օգտվում են հեղուկ գազից:

Ստեփանավանի գլխավոր հատակագիծը կազմվել է 50-ական թվականներին, իսկ հետագայում ենթարկվել որոշ փոփոխությունների՝ կապված քաղաքի զարգացման և ընդարձակման հետ: Նրա հատակագիծը ՀՍՍՀ մյուս շրջանների քաղաքների հատակագծերի օրինակով նույնպես շահմատաձև է, որը պայմանավորված է նաև քաղաքի տարածքի հարթավայրային լինելով: Ներկայումս քաղաքը գտնվում է վերակառուցման ընթացքում: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում հանդիպակաց ձորը վերափոխելու վրա: Այդտեղ կառուցվելու են մի քանի լճակներ և քաղաքի հետ միացվելու է հատուկ կամուրջով: Այդ լճակների ստեղծումը կարևոր նշանակություն կունենա հովիկների և աշխատավորների հանգիստն ապահովելի լավ կազմակերպելու համար: Քաղաքն ունի սովորաբար զբոսայգի: Պետական շենքերը երեք և ավելի հարկանի են, այժմ կառուցվում են հիմնականում բազմահարկ շենքեր, իսկ առանձնատները, որոնք կից ունեն պարտեզներ ու բանջարանոցներ, 1,1/2—2 հարկանի են, դարձյալ հարմարավետ:

Ստեփանավանում կան բավարար քանակությամբ առևտրի, հասարակական սննդի և սպասարկման կետեր՝ խանութներ ու կրպակներ, ճաշարաններ, բուֆետներ, տաղավարներ ու սրճարաններ, վերանորոգման, կարի ու կոշիկի արհեստանոցներ, լվացարարական ու քիմամաքրման կետեր, կոլտնտեսային շուկա:

1972—73 ուս. տարում Ստեփանավանում գործում էին հանրակրթական 3 միջնակարգ, մեկ բաներիտ, մեկ գիշերօթիկ և երկու 8-ամյա դպրոցներ, երաժշտական 8-ամյա դպրոց, անասնաբուժական-անասնաբուժական տեխնիկում, մի քանի փորձակայաններ ու փորձադաշտեր, որոնք պատկանում են Երևանի բարձրագույն դպրոցներին ու ԳԱ համակարգին: Նախկինում այստեղ կար նաև մանկավարժական տեխնիկում, որը բացվել էր դեռևս 1925 թվականին, բայց հետագայում այն փոխարինվել է նշված անասնաբուժական-անասնաբուժական տեխնիկումով:

Քաղաքի մշակույթի օջախներից է Ստ. Շահումյանի տուն-թանգարանը, որն ստեղծվել է 1932 թվականին և հանդիսավորությամբ բացվել է 1935-ին: Թանգարանում ցուցադրված են մեծ հեղափոխականի ու տեսաբանի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող բազմաթիվ նյութեր՝ նրա անձնական իրերը, նամակներ, աշխատություններ, մեծ առաջնորդ Վ. Ի. Լենինի և կուսակցության մյուս ականավոր գործիչների հետ ունեցած կապերն արտացոլող ցուցանմուշներ և այլն:

Քաղաքն ունի իր մշակույթի տունը, ակումբները, որոնց թվում և պետական տնտեսության մեծ ակումբը, կինոթատրոնը, ժողթատրոնը, գրադարանները և մշակույթի այլ օջախներ, որոնք այնքան կարևոր դեր են խաղում աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակության, նրանց կուլտուրական և ընդհանուր մակարդակի բարձրացման ուղղությամբ: Ստեփանավանում հրատարակվում է կուսակցության շրջանային կոմիտեի և շրջանային սովետի գործկոմի օրգան «Փարոս» եռօրյա թերթը, որը նախկինում կոչվում էր «Սոցիալիստական անասնապահություն»:

Ստեփանավանը մոտակա տարիներին վերածվելու է մեծ ամառանոցավայրի ու հանգստավայրի: Շարունակվելու է նրա սննդի, թեթև արդյունաբերության և քիչ մեծադատար, բայց մեծ աշխատատարություն ունեցող մեքենաշինության դարձումը: Դրանց զուգընթաց մեծանալու, բարեկարգվելու և ավելի մարդաշատ է դառնալու քաղաքը: Ավելի է զարգանալու նաև նրա դուրամտնտեսությունը՝ մեծացող քաղաքին դուրամտնտեսական միջուկներ մատակարարելու հիմնական բաղան:

* * *

Այո, արեւմտա Սովետական Հայաստանը քաղաքաշատ հանրապետութիւն է: Նրա մոտ 25-ի հասնող քաղաքները շարունակում են անհավատալի արագութեամբ զարգանալ ու առաջադիմել: Մեծ վերելք են ապրում դրանց արդյունաբերութիւնը, մշակութիւնը, ներքին կյանքը: Սովետական Հայաստանի քաղաքային կյանքի զարգացման ապագան ամէլի փայլուն է: Դարավերջին մեր փոքրիկ, բայց զորեղ սոցիալիստական հանրապետութիւնը ունենալու է մի քանի տասնյակ քաղաքներ, նույնքան էլ քաղաքատիպ ավաններ, և լիովին քաղաքատիպ են դառնալու նրա բոլոր գյուղերն ու բանվորական ավանները:

ԹՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
Երևան	5
Լենինական	67
Կիրովական	85
Արմավիր	101
Ալավերդի	107
Աշտարակ	114
Արարատ	120
Արթիկ	126
Արտաշատ	132
Գորիս	139
Դիլիջան	146
Էջմիածին	155
Իջևան	163
Կամո	168
Հոկտեմբերյան	177
Հրազդան	183
Ղափան	189
Ջերմուկ	198
Սևան	205
Սիսիան	212
Սպիտակ	218
Ստեփանավան	223

Հակոբյան Թադևոս Խաչատուրի
Սովետական Հայաստանի Դադաճները
Երևան «Հայաստան» հրատ., 1977. 240 էջ

Акопян Татевос Хачатурович
Города Советской Армении
(На армянском языке)
Издательство «Айастан», ул. Теряна, 91
Ереван, 1977

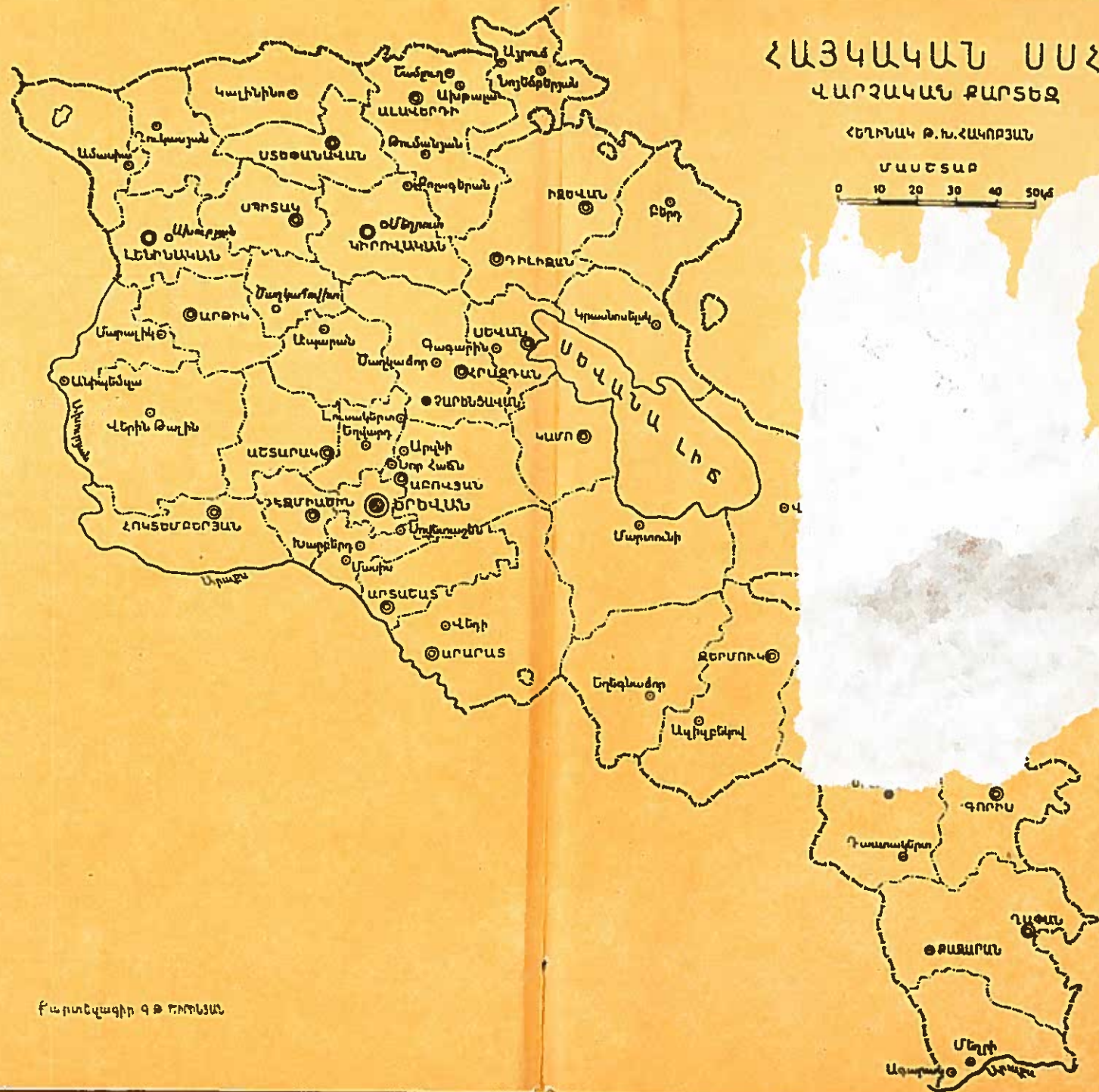
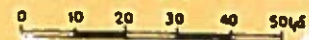
Խմբագիր՝ Լ. Ս. Պողոսյան
Նկարիչ՝ Մ. Մ. Բաղդասարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ա. Վ. Հովհաննիսյան
Վերատպող սրբագրիչ՝ Գ. Հ. Բարաշանյան

Հանձնված է շտրվածքի 10/VI 1977 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 25/X 1977 թ.:
Թուղթ տպագր. №1, 84 X 108 1/32, տպագր. 7,25 մամ. = 12,18 պամ.
տպ. մամ., հրատ. 10,5 մամ. + 8 ներդիր:
Պատվեր 1280, ՎՋ 06597, Տպաքանակ 5000, Գինը 1 ո. 10 կ.:
«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան-9, Տերյան 91:
ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և
գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի № 1 տպարան, Երևան,
Ալավերդյան փող. № 65:
Типография № 1, Госкомитета Совета Министров Арм. ССР по
делам издательства, полиграфии и книжной торговли. Ереван,
ул. Алавердяна, 65.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ
ԿԱՐԶԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶ

ՀԵՂԻՆԱԿ Թ.Խ.ՀԱԿՈԲՅԱՆ

УЛУТСУР



ԲԱՐՈՆԵՎԱԳԻՐ Գ Ձ ԴՈՒՆՅԱՆ

ՄԱՍԻՍԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ



Թ.Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԲԱՂԱԲՆԵՐԸ

